

तमसो मा ज्योतिर्गमय

SANTINIKETAN
VISWA BHARATI
LIBRARY

T(07)/3

Bha.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત
Bhay Bahon.

ભાઈ બહેન

By
Tagor.

: અનુવાદક :

રત્નેશ્વર ભવાનીશંકર વડીલ

એન. એમ. હક્કરની કંપની

બુક સેલર્સ અને પબ્લીશર્સ

૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.

મૃત્યુ
સાહસિક રૂપીયા

મુદ્રક : ચતુરભાઈ શનાભાઈ પટેલ
શ્રી મહેન્દ્ર મુદ્રણાલય, મામાની હવેલી, શાકમગર—અમદાવાદ.
પ્રકાશક : એન. એમ. હક્કરની કંપની, ૧૪૦. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨.

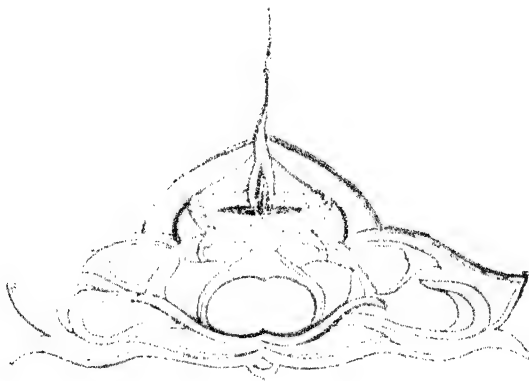
स्व. दादाश्री. वारशाभाळ कमणशा

: जन्म :
संवत् १८३६
सा. १८६०

: मरणवास :
संवत् १८७३
सा. १८७०

બાળકોનું સ્વર્ગ માતાપિતાનાં ચરણકમલમાં શમાયું છે.

સાહસ, સંરક્ષાર અને ગૌરવનો વારસો સોંપી જનાર વાત્સલ્યમૂર્તિ
સ્વર્ગસ્થ દાદાશ્રી વારશીબાઈ કમળાશીનાં પૂજ્યાત્માને.

તેમના બાળકોની વિનમ્ર અંજલિ

અ • નુ • કું • મ

૧	ભાઈ ગદેન	...	...	૩
૨	દષ્ટિ મેળાપ	...	...	૧૬
૩	નદી તટ	...	...	૨૩
૪	જોગણ	...	...	૨૯
૫	વિજયમુકુટ	...	...	૪૪
૬	મધુર મિસન	...	...	૫૪
૭	રાગ-રાણી	...	...	૬૫
૮	ઉદ્ધાર	...	...	૬૯
૯	જીવન કે મૃત્યુ	...	...	૭૩
૧૦	નયન જોર-ખાણુનું ગોરવ	...	...	૮૯
૧૧	એ છે કાણુ ?	...	...	૧૦૩
૧૨	પોષટનું શિક્ષણ	...	...	૧૧૨
૧૩	પતિનું પ્રાયશ્ચિત્ત	...	...	૧૧૯
૧૪	રાજ્યાભિષેક	...	...	૧૪૫
૧૫	અનૃપ વાસનાઓ	...	...	૧૬૩
૧૬	સ્નેહ-સુચન	...	...	૧૮૨
૧૭	હાડપિંજર	...	...	૧૯૯
૧૮	એક હતો રાગ	...	...	૨૦૩
૧૯	અડગ પતિ	...	...	૨૧૪
૨૦	આત્મણી	...	...	૨૨૬
૨૧	વિસાધતી પ્રાયશ્ચિત્ત	...	...	૨૩૦

ભાઈ-બહેન

ભાઈ-બહેન

બૈરાની સબા લરાઈ હતી ત્યાં પોતાની દુબોગી પડોશબુના ઉપર તેનો પતિ કેવો જીલમ ચુગરતો હતો, અને તે કેવો કૂર અને દુષ્ટ હતો, તેનું પોતાની બહેનપણીએ આગળ વર્ણન કરતાં તારા બોલી ઉઠી કે “બળ્યું બા, એવા ધણીના મોઢામાં દેવતા કેમ મુકાતો નથી !”

આ સાંભળીને જ્યગોપાળ બાણુની પત્નીને માડું લાગ્યું. પતિના મુખમાં બીડીના અગ્નિ શિવાય બીજો અગ્નિ મૂકવાનું કહેવું એ એને મન સ્ત્રીએના સ્ત્રીત્વને લાંછન લગાડવા જેવું હતું. તેથી એણે ધીમે રહીને એવું બોલવા માટે તારાનો કપકો આપ્યો; એટલે તો તારા ઉછળી જ પડી તો. એ બોલી ઉઠી “ત્યારે એવાને શું કહે? એવા ધણી તરે સામાન્યવતી કહેવડાવવા કરતાં તો સાત ભવ વિધવા રહેવું સારું.” એ ન બોલતી બોલતી જ્યાં બરખાસ્ત કરતી એ ચાલી ગઈ.

શશી મનમાં ને મનમાં બોલી “પતિ એવો તે શો અપરાધ કરે કે આપણને એટલી બધી ચીઠ ચઢે! મને તો કાંઈ સમજ પડતી નથી.” એ જેમ જેમ એ બાજતનો વધારે વિચાર કરતી ગઈ તેમ તેમ એને પોતાના પરદેશ ગએલા પતિ ઉપર વધારે ને વધારે વહાલ ઉપજ્યું. જે શેષ્યામાં એના પતિ હંમેશાં સૂતા, તે શેષ્યા ઉપર એ બંધને પડી. જે ઉશીકા ઉપર એના પતિનું મસ્તક આશ્રય લેતું તે ઉશીકાને એણે ચુંગન કર્યું. પતિના મસ્તકની સુવાસ એમાં બરેલી છે એ માન્યતાથી એણે ઉશીકાને વારંવાર સુંઘ્યું. વળી ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરીને પેટીમાંથી પતિની છબી કાઢી તેણે લખેલા પત્રો કાઢ્યા અને તેની સામે ટમર ટમર જોતી એ બેઠી.

વસંતકાળમાં વિહરતી નવયૌવના જે મીઠડા સ્વપ્નનો આસ્વાદ લઈ રહી હોય છે, તેવા સ્વપ્નનું સુખ શશી પણ અનુભવવા લાગી. પ્રેમની બીનભોગી અણુના હૃદયમાં પ્રેમે મધુર ગુંગરવ કરી મૂક્યો. “હવે તો એમના આવર્તા વાર જ મારું જીવન રસિક બની જશે. વસંતના વિનોદ એર મજા આપશે. મેં ટંટાખોરીએ ટંટો કરીને એમને ફેટલા બધા ફુલવ્યા છે. હવે તો હું કોઈ દિવસ એવું નહિ કરું. એમની ઠગ્ઠા પ્રમાણે વર્તીશ, એમની સર્વ આત્મા શિરોધાર્ય મણીશ. મને સારું-માઠું અમે તે કહે તે હું ખુલ્લે દિલે સ્વીકારી લઉંશ. મારું સર્વસ્વ મારા પતિ છે, એ જ મારા પ્રજુ છે.”

શશીકળા એના માતાપિતાની એકની એક પુત્રી હતી અને તેથી લાઠકવાળી હતી. એના પિતા શ્રીમંત હતા એટલે પૈસે ટકે પુત્રીને સારી સહાય કરતા. તેથી જયગોપાળ થોડું કમાનો તો પણ એ વૈભવમાં રહી શકતો અને બવિખની ચિંતાથી મુક્ત હતો.

શશીકળાના પિતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રરતનની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે તો શશીકળા મનમાં ને મનમાં ચીઢાઈ કે ઘડપણમાં પિતાને આ શું સૂઝ્યું. આટલી વયે એના પિતાને સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય એવું શશીકળા નહોતી ધારતી, એટલે એ બનાવથી એને પોતાના માતાપિતાનું કાર્ય અધટિત અને ગેરવ્યાજબી લાગ્યું. જયગોપાળને પણ આનંદ તો ન જ થયો.

વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રજન્મ થયો તેથી માતા પિતાને પૂર્ણ પ્રેમ આ બાળકમાં જ રિયત કરીને રહ્યો. સંસારમાં આ નવા આંતરુક બુદ્ધ સાળાએ આવીને જયગોપાળની સર્વ આશાઓ અને હિમેદને એની બે નાની મૂઠીઓમાં જકડી લીધી; એટલે જયગોપાળને આસામના ચાહના બગીચામાં નોકરી શોધવાની જરૂર પડી. એના મિત્રોએ તો કાંઈ નજીકમાં જ નોકરી મળી ગય તે લેવા એને સમજાવ્યો; પણ કદાચ કોઈથી વિવશ થઈ ગયો હોય તેમાં, કે પછી આસામના ચાહના બગીચામાં પમાર વધારે મળવાનો સંભવ દેખાતો હોય તેથી, એણે

મિત્રોની સલાહ ન માની. પત્નીને છોકરાં હોવા સાથે એને પિયર મોકલી દીધી અને પોતે આસામ ગયા. પતિ પત્નીના પરિશ્રુત જીવનમાં આ પ્રથમ જ વિયોગ હતો.

આ વિયોગનું કારણ પોતાનો બાળક બ્રાતા જ હતો તેથી શશી-કળા ઘણી ક્રોધિત થઈ ગઈ. આ દુઃખ એવું હતું કે એની વરાળ શશીકળાથી બહાર ન કાઢી શકાઈ પણ અંતરમાં એ વધારે બળવા લાગી. બાળક ધાનીને નિદ્રાધીન થઈ જતો ત્યાર પછી એની મોટી બહેન શશીકળા આજ તો બાત ટાઢો થઈ ગયો, છોકરાંએ નિશાળે જવાનું મોડું થઈ ગયું. એમ બંનેક હિંદ્ર મોઢાને અન્દેડા તન્દેડા કરવા લાગી અને રાત ને દિવસ એના ઝાંઝી સ્વભાવથી સર્વને ત્રાસ આપવા લાગી.

થોડા સમયમાં બાળકની સાતા યુગ્ગરી ગઈ. મરતાં મરતાં માતા પોતાના બાળક પુત્રને પોતાની પુત્રી શશીકળાને સોંપતી ગઈ.

માતા વિનાનો બાળક ક્લિક્કલાટ કરતો પોતાની બહેન ઉપર પડતો, એના શરીર ઉપર ચઢી જતો ઘડીમાં બહેનનું મોઢું, તો ઘડીમાં એનું નાક, તો ઘડીમાં એની આંખો પોતાના નાના મોઢામાં સમાવી દેવાનો હાસ્યોત્પાદક પરિશ્રમ એ કરી મૂકતો. પોતાની નાની મુઠીઓમાં બહેનના વાળ પકડતો અને ખેંચતો. બહેન છોડાવવા મંથન કરતી પણ એ છોડતો નહિ.

દિવસ ગમતા પહેલાં તો બાળક બેડીને બેડો થઈ જતો, સુતેલી બહેનના શરીર ઉપર પોતાનું નાનું શરીર નાખીને એની સોડમાં બરાઈ જતો, લપાઈ જતો અને કાલું બોલતો, અને ગૂંગો ગણગણાટ કરી મૂકતો, ધીમે ધીમે હવે એ બહેનને જીજી, જીજીમા વગેરે કહીને બોલવા લાગ્યો. હવે તો એ તોફાની પણ થતો ગયો. “અધ્યા આમ ન કરીશ” એમ કહે તો એ ચાહીને કન્ટો; એ ન ખવાય એમ કહે તો એ તે જ ખાતો; ત્યાં ન જરાય એમ કહે તો ત્યાં જ જતો; આવી રીતે નિર્દોષ હકથી શશીકળાને પબવી નાખતો. એ શશીકળાને બહુ પ્રિય થઈ પડ્યો અને એનાં તોફાન મસ્તી એને આનંદ આપવા લાગ્યા.

ખાળકનું નામ નીલમણિ પાડ્યું. જ્યારે એ બે વર્ષનો થયો ત્યારે એના પિતાને ઘણો સખત મંદવાડ આવ્યો. જ્યગોપાળને પત્ર લખીને તેડાવ્યો. એ આવ્યો ત્યારે તે કાલિપ્રસન્નની ધડીઓ મણાતી હતી. મરતા આમમય કાલિપ્રસન્ને જ્યગોપાળને પોતાના પુત્રની સોંપણી કરી અને પુત્રીને પોતાની મિલકતનો ચોથો ભાગ કાઢી આપ્યો. મિલકત આવી એટલે જ્યગોપાળે નોકરી છાડી દીધી અને ઘેર આવ્યો.

ઘણા લાંબા સમયે પતિ-પત્ની મળ્યાં. ભૌતિક પદાર્થ ભાગી જાય છે તો તેને ફરીથી અસલ રીથિતિમાં જોડી શકાય છે; પણ મનુષ્યો જ્યારે એક બીજાથી છુટાં પડે છે ત્યારે વિયોગને અંતે અસલ રીથિતિમાં મળી શકતાં નથી; એવું કારણ એટલું જ છે કે મનુષ્યને મન છે અને એ મન ધડીએ ધડીએ બદલાયા કરે છે.

પતિના વિયોગે શશીમાં નવીન ભાવના ગ્ભટત કરી. પતિવિયોગથી એની વૃત્તિઓ જડતા તળે ચેતન પામી હતી. પતિના હૃદય ઉપર વિજય મેળવવા એ મંથન કરના લાગી. એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જમે તેવા દિવસો આવે, જમે તે થાય તો પણ પતિ પ્રત્યેની પ્રેમભર્યાંતિ તો જવલંત જ રાખવી.

આ વિયોગે જ્યગોપાળના હૃદયમાં જીદી જ અસર કરી હતી. પહેલાં પોતાના સ્વાર્થને લીધે એ પત્ની ઉપર ઘણી મમતા રાખતો. એને મન શશી એજ પોતાના જીવનનું જીવંત સત્ય હતું. પોતાનું જીવન એણે શશીના જીવન જોડે એવું વણી દીધું હતું કે એનો અદ્ય વિયોગ પણ એને જીવનની ત્રુટિ સમાન ભાસતો હતો; તેથી પહેલાં તો પત્નીનો વિયોગ એને સાક્ષતો બંધ થયો. ધીમે ધીમે એનામાં રહેલું આળસ અને પ્રમાદ જતાં રહ્યાં અને તેને રથાને પોતાની રીથિતિ શું કરવાથી વધારે સારી થાય તે વિચાર ઉપર જ

એનું લક્ષ દોરાજી. રિશ્તિ સુધારવાની નવી ભાવના જન્મીત થવાથી પહેલાનું જીવન એને તુચ્છ લાગવા માંડ્યું.

સ્ત્રીના સ્વભાવમાં પ્રેમને લીધે મોટાં મોટાં પરિવર્તનો થાય છે ત્યારે પુરૂષના સ્વભાવમાં મહત્ત્વાકાંક્ષા મોટા મોટા ફેરફારો કરી નાખે છે. જ્યગોપાળ એ વર્ષે પાછો આવ્યો એટલે એને પોતાની પત્ની પહેલાં જોવી ન લાગી. પોતાના નાના સાળામાં એનું મન પરોવાયલું એને જણાયું. આ બાબતમાં એ પત્ની સાથે એકરાગ ન કરી શક્યો. પોતાના બાઈને પતિ પૂર્ણ પ્રેમથી ચ્હાય એવું કરવાને પત્ની ઘણું એમથી પણ તેમાં એને વિજય ન મળ્યો. શશી પોતાના બાઈને લઈને પતિ પાસે જતી અને હસતે મુખે “એમની પાસે જ” એમ કહેતી, અને બાળકને પતિ આમળ ધરતી; પણ નીલમણિ શશીને જ વળગી રહેતો, એના ખભા ઉપર મોઢું સંતાડી દેતો અને જ્યગોપાળ કને જતો જ નહિ. શશીને એમ થતું કે મારી સાથે નીલમણિ જોવો હળી ગયો છે તેવો તેમની સાથે મળી જાય તો સાઈ. જ્યગોપાળ એ બાળકની કશીયે દરકાર કરતો નહિ. અમથો “કેમ છે” એટલું એ તેને પૂછતો નહિ. એને એમ થતું કે આ બાળકમાં એવું તે શું છે કે નાહક એની પાછળ સમય ગુમાવવો. સામા માણસનું હેતુ કેવું છે તે સ્ત્રીઓ ઝટ સમજી જાય છે. શશીએ જાણી લીધું કે જ્યગોપાળને નીલમણિની કશીયે કાળજી નહોતી. તેથી નીલમણિને પતિની દૃષ્ટિએ જ એ પડવા દેતી નહિ. નીલમણિ રડતો ત્યારે જ્યગોપાળ ઘણો ખીજવાતો એટલે શશી એને પોતાની છાતી સરસો ચાંપતી અને છાતો રાખવા સર્વ પ્રકારે મથન કરતી. કેટલીક વાર નીલમણિ રાતમાં રડવા મંડી પડતો ત્યારે જ્યગોપાળ નિદ્રામાં ખસેલ થતી તેથી એ ઘણો ગુસ્સે થતો અને ક્રોધાવેશમાં બાળકને ધમકાવતો; ત્યારે શશી અપરાધિનીની માફક શીઝાવીઆ થઈ જતી, બાળકને પોતાના બોળામાં લેતી, ખીજ ખંડમાં એને લઈને જતી રહેતી અને મીઠાં હાલરડાં માલી માતી બાળકને ઉધાડી દેતી.

છાંકરાં હજાર વાતે કહ્યો કરે એટલે પહેલાં તો મા

વિનાના ભાઈનું ઉપરાણું લઈને પોતાનાં છોકરાંને શશી મારતી હતી, તે વખતે એ ન્યાયાધીશને રથાને હતી. હવે જ્યગોપાળે એ રથાન લઈ લીધું. ન્યાયાધીશ બદલાયો તેની સાથે કાયદો યે બદલાયો. કાર્ક પણ અપરાધ વિના તપાસ વગર નીલમણિને હવે ભારે શિક્ષા સહન કરવી પડતી હતી. તરવારની ધારની માફક શશીના જીવરને આ શિક્ષા ચીરી નાખતી હતી. બિચારી પોતાના ભાઈને બીજા ખંડમાં લઈ જતી. ત્યાં એને રમકડાં કે મીઠાઈ આપતી, બોહીઓ કરતી અને હજાર પ્રકારનાં મીઠાં વચન કહીને તેને છાનો રાખતી.

આમ થવાથી શશીનું હેત નીલમણિ ઉપર વધારે લાગ્યું; એટલે વળી પાડે જ્યગોપાળનો મિત્રજ મયો. જેમ જેમ જ્યગોપાળ નીલમણિને વિશેષ ધિક્કારતો તેમ તેમ શશી નીલમણિને પોતાના રનેહામૃતમાં વધારે સ્નાન કરાવતી. જ્યગોપાળ એને વહતો ત્યારે શાંતિથી બીતાં બીતાં પ્રેમભાવથી એ એના મનનું જ્ઞાતવન કરતી.

૩

નીલમણિનું માથું ઘણું મોટું હતું. એનું શરીર મોટી સોટી જેવું અને માથું મોટા ગઢા જેવું હતું. એને બોલતાં ચાલતાં ઘણું મોટું આવડ્યું, એની ગંભીર અને હિંદાસીન મુખમુદ્રા જોતાં આપણને એમ જ વિચાર થાય કે એનાં માતાપિતાએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાની સર્વ હિંદાસીનતાનો ભાર પોતાને માથેથી ઉતારી આ નાના બાળક ઉપર નાખ્યો હશે. બહેનની સંભાળ અને દેખરેખ નીચે નીલમણિ સર્વ જય વટાવીને ઊછળી આવ્યો અને છ વર્ષનો થયો.

કાર્તિક માસની બાઈબીજ આવી તે દિવસે શશીએ નીલમણિને એક નાના બાળુની માફક શણગારી દીધો. એને રાત્રી કારની ધોતી પહેરાવી, કેટ પહેરાવ્યો અને એના ખભા ઉપર ઉપરાણું પણ નાખી દીધું. પછી પોતાના ભાઈનું દીર્ઘાયુ ધન્યછતી એ ચિરંજીવી થાય તેને

માટે ભાઈબીજ નિમિત્તે યથારિધિ વિધાન કરી રહી હતી, તેવામાં એની પાડોશજી બટકમેલી તારા આવી પહોંચી અને મિષ ખોળાને લડરા લાગી:—“ અલી, અંદરખાનેથી તો તું તારા ભાઈને પાયમાલ કરી રહી છે અને બહાર ખતાવવાનો આવો આડંબર તને ક્યાંથી સૂઝ્યો? અલી, ગામમાં તો એવી વાત જીડી રહી છે કે શશી અને એનો પતિ એના ભાઈની મિલકત તફરકે કરવા ખેડાં છે. જાણી જોઈને ભાડું ચઢાવે જાય છે. મિલકત એક હાથે વેચાવડાવીને બીજે હાથે એના મશીઆઈ ને નામે ખરીદાવે છે.” આ સાંભળીને શશીને ગુસ્સો ચડ્યો. દુઃખ થયું અને સાથે સાથે આશ્ચર્યથી આભી પશ્ચ પની ગઈ. “મુત્તા, જેણે મારી આવી ખોટી વાત ઉરાડી હોય તેના મોઢામાં પત નીકળજો.” કોઢમાં આમ બોલતી શશી રડતી રડતી જ્યગોપાળ પાસે મઈ અને બધી વાત કહી. ત્યારે જ્યગોપાળે કહ્યું “આવા વખતમાં ટાઈને વિશ્વાસ રાખી શકાય એવું નથી. ઉપેત મારી માશીનો છોકરો થાય છે અને હસીલપુર તાલુકાનો વહીવટ એને સોંપ્યો હોત તો એ સારો વહીવટ ચલાવશે એમ હું ધારતો હતો. મને જો જાણેથી ખતર પડી હોત કે હસીલપુરનો સરકાર ધારો બાકી રહે છે, તો હું તેને વેચવા શને દેત ?”

“ત્યારે તમે એના ઉપર દાવો નાંદ માંડો?”

“ત્યારે મશીઆઈ ઉપર દાવો માંડું? હવે દાવો કરવો નકામો છે. એથી તો પૈસાની ખરબાદી થાય.”

પતિ જે કહે તે સત્ય જ છે એમ માની લેવામાં શશી ધર્મ સમજતી હતી; પરંતુ આ વાતમાં પતિ સત્ય કહે છે એમ એને ન લાગ્યું. જે ધરમાં શશીને મન રતેહતો વાસો હતો, તે ધર હવે એને ખાવા ધાતું હતું. ધરતોનો છેડો એને જે ધરમાં લાગતો હતો અને જે ધર એને વિશ્રામનું સ્થાન હતું, તે એને બચંકર સ્વાર્થની જાળ જેવું લાગ્યું. બન્ને ભાઈ બહેન એ જાળમાં પોતાને જકડાઈ ગયેલા માનવા લાગ્યાં. પોતે અખળા જાતિ હતી. એકાકી હતી એટલે

નીલમણિને શી રીતે બચાવવો તેની એને કશી સૂઝ ન પડી. એને એમ થતું કે “લાવ હું લાટ સાહેબને મળું”, મહારાણીને પત્ર લખું, પણ એ બધું શી રીતે કરું? હસીવપુરની આવક દર વર્ષે સાડીસાતસો રૂપિયાની આવે છે. તો એવી મોટી આવકવાળી જમીન મહારાણી સાહેબ નહિ વેચાઈ જવા દે” એમ કહીને પોતાના પતિના મશી-આઈ બાઈને નસીવત કરાવવાનો શશી વિચાર કરી રહી હતી એટલામાં નીલમણિ એવિયો તો માંદો પડી ગયો, એને તાવ અને તાણ આવવા લાગ્યાં. જયગોપાળે ગામના ડોક્ટરને બોલાવ્યો પણ શશીએ કહ્યું કે “કાઈ હોંશીઆર ડોક્ટરને લાવો.” જયગોપાળે જવાબ દીધો કે “મનીલાલ કાંઈ ખોટો નથી.” શશીએ એને પગે પડી પોતાના સોગન લેવડાવ્યા ત્યારે જ જયગોપાળે કહ્યું કે “વાર, શહેરમાંથી ડોક્ટરને બોલાવીશું.”

શશી નીલમણિની પાસે ને પાસે જ બેસી રહેતી, એને વીસો મૂકીને એક મિનિટ પણ બહાર જતી નહોતી. નીલમણિ પણ રખેને શશી જતી રહે તેથી એને બાઝીને જ પડી રહેતો. અને ઊંઘી જતો તો પણ શશીને છોડતો નહિ. આમ ને આમ આખો દિવસ વીતી ગયો અને રાતે જયગોપાળ ખબર લાવ્યો કે મોટો ડોક્ટર તો ઘેર ન મળ્યો. બહારગામ ગયો છે. વળી મારે એક દાવાના સંબંધમાં કાંતે બહાર-ગામ જવાનું છે. મેં મનીલાલને કહ્યું છે. તે નિયમસર નીલમણિને જોવા આવશે.” રાતે નીલમણિ ઊંઘમાં લવરી કરતો હતો. પ્રાતઃકાળ થયો એટલે શશી પોતાના માંદા બાપને લઇને હોડીમાં બેસીને શહેરમાં ગઈ અને સીંધી જ ડોક્ટરને ઘેર પહોંચી. ડોક્ટર ઘેર જ હતા, બહાર ગામ નહોતા ગયા. શશીને રહેવા વગેરેની ડોક્ટરે સમજૂતી કરી આપી. એક આધેડ ઉમ્મરની વિધવા પાસે એને રાખી અને બાલક નીલમણિની એણે દવા કરવા માંડી. જયગોપાળ બીજો દિવસે અહીં આવી પહોંચ્યો અને કોધાવેશમાં પોતાની પત્ની કહ્યું “અત્યારે ને અત્યારે જ મારી સાથે ઘેર ચાલો.” શશીએ કહ્યું “મારા તમે કંઈ કરી.

નાખશો તો ચે હું આવવાની નથી. માઆપ વચરના મારા નીલમણિને તમે બધા મારી નાખવા ફરો છો, પણ હું એને અચાવીશ.”

“ઠીક છે ત્યારે, અહીં જ રહેજે ! હવે પછીથી મારે ઘેર પમ મૂકીશ નહિ.”

“તમારું ઘર ? એ તો મારા બાઇનું ઘર છે.”

“વાર જોઈશું.”

શશીની પડોશણુ તારાએ શિખામણુ આપવા માંડી કે “તારે કહ્યો કરવો હોય તો ઘેર બંધ ને કરજો, આમ ઘર તજવાથી શું ફાયદો કાઢવાની જો ? ગમે તેટલા તો ચે જયગોપાળ તારા સ્વામી છે.”

શશી પાસે થોડા પૈસા હતા અને બાકીના પોતાના દાગીના વેચીને મેળવ્યા અને એમ કરીને પોતાના બાઇની દવા કરી અને એને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યો. તેવામાં એને બપોર પડી કે દવરી ગામમાં આવેલી વાષિક રૂપીઆ પંદરસોની આવકવાળી પોતાના બાઈની માલિકીની મિલકત જયગોપાળે પોતાને નામે ચઢાવી દીધી. આવી રીતે પોતાના પિતાની બધીએ મિલકતના માલિક પોતાના બાઇને બદલે પોતાનો પતિ જ થઈ ગયો.

નીલમણિ સારો થયો એટલે બહેનને કહેવા લાગ્યો કે “હવે તો આપણે ઘેર ચાલો.” એ બિચારો પોતાના બાણેજેથી વિખુટો પડ્યો હતો તેથી સોરાયા કરતો હતો; “એન, આપણે પેલે જૂને ઘેર ચાલોને” શશીને આ સાંભળી રડવું આવતું, એને એમ થયું કે હવે એ ઘર કોનું ? પરંતુ આમ રડીને બેસી રહેવાનું શશીને પાલવે તેમ નહોતું. એ ડેપ્યુટી મેજસ્ટ્રેટ તાલિણીઆણુને ત્યાં ગઈ અને તેમની પત્નીને મળીને પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. માજસ્ટ્રેટ સાહેબ જયગોપાળને ઝોળખતા હતા. પત્ની, પતિ વિરૂદ્ધ મિલકતના સંબંધમાં કહ્યો માંડે અને પતિનું ઘર તજી દે એ વિચાર મેજસ્ટ્રેટ સાહેબને વચ્ચે લાગ્યો. તેથી એ શશીની સામે પડ્યા, પરંતુ એમણે વાત અનર્માં રાખી અને જયગોપાળને યત્ર લખીને તેડાવ્યો. એટલે એ

પોતાની પત્ની અને સાળાને બળાટકારે તેમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ઘેર તેડો મથો.

બીજી વારના વિધાય પછી આ પતિ-પત્ની પાછા ફરી મળ્યાં, વિધાતાના લેખ. નીલમણિ પોતાના જૂના મિત્રોને લેખે દિવસે મળ્યો, એટલે એ બહુ પ્રસન્ન થયો. શરીરને એમ તો થયું કે “મિત્રારો મારો બાઈ ખરી વસ્તુસ્થિતિથી અજ્ઞાત છે તેથી જ ખુશ થાય છે.”

૪

મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ સિયાળામાં ડિસ્ટ્રીક્ટ ફરતા ફરતા આ મામલા આવી પહોંચ્યા અને એમણે અહીં મુકામ નાખ્યો. નીલમણિ બીજા છોકરાઓ સાથે મામના પાદરે રમતો હતો, ત્યાં એને સાહેબ સાથે બેઠો થઈ ગયો. બીજા છોકરાઓ તો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા, પરંતુ ઠાવકો નીલમણિ જરા પણ ગભરાયા સિવાય ઉત્સુક નયને શીત ચિત્તે સાહેબ સામું જોઈ રહ્યો. સાહેબ એને જોઈને ખુશી થયા અને અંમાળીમાં એની સાથે વાત કરવા લાગ્યા “તું નિશાળે જાય છે કે?” નીલમણિએ ડોકું હલાવ્યું. “તું કયા પુસ્તકો વાંચે છે?” નીલમણિ પુસ્તક શબ્દનો અર્થ ન સમજ્યો એટલે કંઈ પણ જવાબ આપ્યા સિવાય સાહેબના મુખ સામું જોઈ રહ્યો.

પોતાને સાહેબ મળ્યા હતા અને તેમની સાથે વાતચીત થઈ એ પ્રસન્ન નીલમણિએ હરખાતાં મોટી બહેનને કહી મંબળાવ્યો. બપોરે જ્યોતોપાળ દુપડાં પહેરીને સાહેબને મળવા ગયો. તાપ સખત પડ્યો હતો, તેથી તંબુની બહાર છાંયડામાં ખુરશીઓ નખાવીને સાહેબે બહાર જ પોતાની કચેરી રાખી હતી. ત્યાં કુળ્યા લડનારાઓ, ચપરાસીઓ અને પોલીસો ઊભા હતા. જ્યોતોપાળને સાહેબે ખુરશી ઉપર બેસાડ્યો. અને એને મામ વિષેની હકીકત પૂછવા માંડી. સાહેબે બધા બરાબલાના દેખતાં જ્યોતોપાળને બેસવા ખુરશી આપી તેથી એ તો

કુસાર્ધને ફાળકો થઈ ગયો હતો અને મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતો હતો, કે બસ આ વખતે અહીં ચક્રવર્તી કે નંદી આવી પહોંચે તો કેવી મજા પડે ? એ જ સમયે મોટો ઘૂમટો તાણીને નીલમણિને તેડીને એક સ્ત્રી સીધીજ સાહેબ પાસે આવી પહોંચી. એણે સાહેબને કહ્યું “સાહેબ, મારા નિરાધાર બાઈને હું આપને શરણે દાખી છું. માટે એનું રક્ષણ કરો.” સાહેબે આ મોટા માથાવાળા અને ગંભીર મુખા-કૃતિવાળા છોકરાને ગામને પાદરે જોયો હતો એટલે એને તરત જ ઝાળખ્યો; તેમજ એની સાથે આવેલી સ્ત્રી કેઈ સારા ઘરની હોવી જોઈ એ એમ વિચાર કરીને તરત એ ઊભો થયો અને બાઈને કહ્યું કે “બહેન તંબુમાં જવ.”

તે સ્ત્રીએ કહ્યું: “મારે જે કહેવું છે તે હું અહીં જ કહેવા માગું છું.” જ્યગોપાળના કપાળ ઉપર કરચલીઓ વળી અને એ ફિજ્જો પડી ગયો. ત્યાં આવેલા ગામડીઆઓને આ યનાયતી રમુજ પડી અને શું અને છે તે જણવા સાહેબની આસપાસ રોળું વળીને ઊભા રહ્યા. પરંતુ સાહેબે પોતાની સોટી ઊંચી કરીને બધાને ત્યાંથી ખસેડી મૂક્યા.

બાઈને પોતાની આંગળાએ બાઈને શશી ઊભી રહી અને આદિથી તે અંત સુધી સવિરતર હડકત સાહેબને કહી સંભળાવી. જ્યગોપાળ વચ્ચે વચ્ચે બોલવા જતો હતો પણ સાહેબે ગર્જના કરી કે “ચૂપ રહો” અને પોતાની સોટી ઊંચી કરીને જ્યગોપાળને ખુરસી ઉપરથી ઊંઠી ઊભા થવાનું બુલાવ્યું, જ્યગોપાળ શશી ઉપર બહુ ગુસ્સે થયો, પણ શું કરે ? નીલમણિ મોટી બહેનની સોડમાં ભરાઈને ખીતો ખીતો બધું સંભળતો હતો. શશી બધી હડકત કહી રહી ત્યારે સાહેબે જ્યગોપાળને કેટલાય સવાલ પૂછ્યા. પછી થોડીવાર વિચાર કરીને એમણે કહ્યું “બલી બાઈ, જે કે આ બાઈત કદાચ મારી પાસે નહિ આવે તો પણ ખાતરી રાખજો કે હું એ બાઈતમાં બંદનું કરીશ. હવે નિરાંતે તમે તમારા બાઈને તેડીને તમારે મેર જવ.”

“ સાહેબ, મારા બાઈને એનું ઘર પાછું ન મળે ત્યાં સુધી એને હું ત્યાં લઈ જવાની હામ શી રીતે બીડું? આપના સિવાય નીલમ-શિનું કોઈ રક્ષણ કરે એમ નથી, એને આપની પાસે જ રાખો. ”

“ ત્યારે તમે ક્યાં જશો? ”

“ હું તો મારા પતિને ત્યાં જઈશ; કારણ કે મારી જાતને માટે તો મને કશો બચ નથી. ”

સાહેબ જરા હસ્યા અને માફળીઆની હારમાળા જેના કંઠમાં લટકી રહી છે એવા આ પાતળા, ગંભીર, નમ્ર અને સુશીલ યંગળા છોકરાને પોતાની પાસે રાખવાનું કષ્ટ કર્યું. શશી બાઈને મૂકીને ચાલી જતી હતી પણ બાઈબહેનના વચ્ચેને પકડી રાખીને એને જવા નહોતો દેતો. એટલે સાહેબે કહ્યું. “ બાપા ડરીશ નહિ, આવ મારી પાસે. ” શશીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. “ બાઈ, વહાલા બાઈ, સાહેબ પાસે જ, આપણે પાછાં મળીશું. ” એટલું કહીને એણે બાઈને છાતી સરસો ચાંપ્યો, અને માથે અને ખરડે હાથ ફેરવ્યો અને પોતાના વચ્ચેનો છેડો છોડાવીને એ સાથી સત્વર ચાલી નીકળી. સાહેબે નીલમશિનું પોતાની પાસે બોલાવ્યો પણ એ તો “ બહેન, ઓ બહેન ” એમ કરીને મોટેથી રડવા લાગ્યો. શશી જતાં જતાં પાછી ફરી અને બાઈને આશ્વાસન આપી ફાટતા હૃદયે ચાલી ગઈ.

વળી પાછાં અસલના જ ઘરમાં જ આ પતિ-પત્ની ફરીથી મળ્યાં એ પણ વિધાતાના લેખ. દંપતિનો આ મેળાપ લાંબો સમય ન નબ્યો. થોડા સમયમાં જ લોકોએ એ વાત સાંભળી કે શશી એકાએક રાતે કોલેરા થઈ જવાથી મરણ પામી છે, એના શયને વિના વિશ્વંએ અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો. આ ઘટના સંબંધી કોઈ એક શબ્દ પણ બોલ્યું નહિ. તારાને કેટલીક વાર એમ થઈ જતું કે લાવ કહી દઉં; પણ બીજાં “ ચૂપ ” એમ કહીને એનું મોહું બંધ કરી દેતાં.

સાહેબ પાસેથી છુટા પડતાં શશીએ પોતાના બાઈને કહ્યું હતું કે “ આપણે પાછાં મળીશું. ” એ વચન પળાઈને કેમ તે કોઈ કહી શકતું નથી.

દષ્ટિ—મેળાપ

ક્રાન્તિચંદ્ર યુવાન હતો છતાં પોતાની પ્રથમ પત્ની ગત થયા પછી એણે ફરીવાર લગ્ન નહોતું કર્યું. એનું ચિત્ત હમણાં શિકાર ઉપર બહુ લાગી રહ્યું હતું. એ લાંબો અને એકવડિયા કાઠાનો હતો, પરંતુ દંઢ અને ચપળતાવાળો હતો; તેમજ અચૂક નિશાનચાળ હતો. એની પાછળ પાછળ ભ્રમનારાઓની એને ખોટ નહોતી; એટલે જ્યારે એ શિકાર માટે જતો ત્યારે પોતાની જોડે હીરાસીંગ કુસ્તીયાજ, મજ્જનલાલ ખાનસાહેબ, ઉસ્તાદ ગવૈયો, મીયાં સાહેબ અને બીજાને ધણીને લેતો.

અમરહયણ માસમાં ક્રાન્તિ પોતાના શિકારી મિત્રોને લઈને નિદિધીના કલાણુ નજીક શિકાર માટે નીકળી પડ્યો. એની સાથે નોકર ચાકરોનું પણ ઘાડું હતું. નિદિધીના ઘાટ સુધી એમની હોડીઓની ઠઠ જામી રહી હતી તેથી ઘાટ ઉપર નહાનાર તથા પાણી ભરનારને ધણી અડચણ વેઠવી પડતી હતી. આખો દિવસ બંદૂકોના અવાજથી જળ-રથળ ગાળ રહેતું અને રાત્રે ગવૈયાઓના લલકારથી નિદ્રામાં ખલેલ થઈ પડતી હતી.

એક દિવસ પ્રભાતમાં હોડીમાં બેઠાં બેઠાં ક્રાન્તિચંદ્ર બંદૂક સાફ કરતો હતો તે વખતે જંગલી બતકના અવાજ જોવાં એને કાને પડ્યું. એટલે એણે ચમકીને ઊંચું જોયું તો એક કુમારિકા બતકના બે સફેદ બચ્ચાને પોતાની છાતી સરસા લગાડીને કિનારે આવતી જણાઈ. આ નદી કહો કે વહોળીયું કહો, તેનું પાણી તદ્દન સ્થિર હતું, નકામાં હીલ્કાં અને શિકારીઓની કતકમત ન થાય તેની સંભાળ રાખવાને એ આમતેમ જોવા લાગી.

બ્રહ્માએ બણે આ બાલિકાને હમણાં તાજ બ ધરી હોય તેવું એનું નવ સૌન્દર્ય અદ્ભુત લાગતું હતું. એની વયનું અનુમાન કરવું દુર્ધટ હતું. એનું અંગ નારી-ભાવ બહુવાવતું હતું પરંતુ એના મુખ ઉપર તો બાલભાવ જ સુહાનો હતો. યૌવનના ઊંમરે એ આવી પહોંચી છે તેનું એને લાન થયું હોય એમ જણાતું નહોતું.

થોડીવાર કાન્તિ બંદૂક સાફ કરતો અટકી પડ્યો. મંત્રમુગ્ધ બની ગયો. આવે સ્થળે આવા સુખદર્શનની એને આશા જ નહોતી. ખરે, આ મુખનું સૌન્દર્ય રાજમહાલયને શોભાવે તેના કરતાં આ સ્થળને વધારે શોભાવતું હતું. કુસુમકલિકા કનકપાત્ર કરતાં ડાળી ઉપર જ વધારે રમણીય લાગે છે. પ્રભાનના સૂર્યપ્રકાશમાં ઊગતાં બરૂં પ્રકાશિત બની રહ્યા હતાં, અને તેની મધ્યમાં શિખેલી આ બાલા કાન્તિને મન ઉત્સવની પ્રતિમા સમી જણાતી હતી. એને એમ થયું કે આ તો સાક્ષાત્ દેવી પાર્વતી બતકનાં બે બચ્ચાં લઈને ગંગા ઉપર આવ્યાં છે. ખરે મહાકવિ કાલિદાસ પણ પાર્વતી આવાં જ બે બચ્ચાંએને લઈને ગંગાતીરે આવ્યાં હતાં તેનું વર્ણન કરવું બૂલી ગયા છે. કાન્તિ એના સામું સ્થિર દષ્ટિએ જોઈ રહ્યો એટલે એ કાંઈક બય પામી, અને અર્ધ ચિત્કાર નાખતી બચ્ચાને બમલમાં ધાલીને ત્યાંથી એકદમ પાસેની ઝાડીમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ. કાન્તિએ પાછા ફરીને જોયું તો એના મશ્કરા મિત્રે પેલી બતકો સામે પોતાની ખાલી બંદૂક ધરી રાખી હતી. કાન્તિ એની પાસે ગયો, એના હાથમાંથી બંદૂક ઝૂંટવી લીધી અને એના માલ ઉપર રોડોડી તમાચો લગાવી દીધો. મિત્રે જમીન ઉપર જ ખાલી બાર ક્યો અને મોઢી મગ્ગક પૂરી થઈ. કાન્તિ પાછો બંદૂક સાફ કરવા મંડી પડ્યો.

એના જીવને એન ન પડ્યું એટલે એ પણ પેલી બાળાની પામળ ગયો. ચાલતાં ચાલતાં એક ગૃહસ્થના વાડા આગળ એ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક બાળુએ શંકુ આગરની છાયેલી મંજીરો હતી. બીજી બાળુએ સ્વરછ મમાણ હતી અને છેડે ઝીઝીફાની ઝાડી હતી.

એ ઝાડોમાં પેલી બાલા પોતાના કબૂતરને વાગ્યું હતું તેને વિલાપ કરતી બેઠી હતી, અને પોતાના લૂમડાના પલાળેલા છેડાથી કબૂતરની આંચમાં પાછીનું ટીપું પાડતી હતી. એ જો જરા દૂર ચાલ્યું જતું તો બિલાડી પોતાના પંજને હલકેથી ટોકારે લગાવીને તેને અસલ ઠેકાણે પાછી લાવતી.

ગૃહસ્થનાં આંખણામાં, મધ્યાન્હે આવા પ્રસાંત દ્રશ્યે બાવવિવશ કાન્તિના હૃદયમાં ચમત્કારિક અસર કરી દીધી. ઝીઝીકા વૃક્ષનાં હાલતાં ડાળાં અને પાંદડાંમાંથી હેરીયાં ખાતું સૂર્યનું તેજ આ બાલાના અંકમાં રમી રહ્યું હતું. થોડે દૂર એક માય ચારો ચરતી હતી અને ધીમે ધીમે મોઢું અને પૂછકું હલાવતી માખો ભરાડતી હતી. વાંસની ઝાડોમાં શીજો પવન વાતો હતો. નદીતટે પ્રાતઃકાળમાં આ બાલા વનદેવતા સમ લાગતી હતી ને મધ્યાન્હે આતુર વદને દયા દાખવતી દેવી ગૃહિણી જેવી લાગતી હતી. કાન્તિની પાસે ખંદુક હતી, તે સાથે અહીં આવવામાં ધુસણીયાવેડા થાય છે એમ એને લાગ્યું. ચોરી કરતાં પકડાઈ જતા ચોરના જેવી પોતાની રિયતિ થએલી એને લાગી. “આ કબૂતરને મેં ઈજા કરી નથી” એમ કહેવાનું એને મન થયું. પરંતુ એટલામાં ધરમાંથી “સુધા” એવો અવાજ આવ્યો. બાલા ઉભી થઈ મઈ. ફરીથી “સુધા” એવો અવાજ આવ્યો. બાલા કબૂતરને લઈને ધરમાં દોડી મઈ. કાન્તિએ વિચાર કર્યો “સુધા” કેવું અન્વય નામ છે.

કાન્તિ એટ ઉપર પાછો ગયો. ખંદુક પોતાના માણસોને સોંપી અને વળી પાછો એ જ ધરના આમણે બારણે આવ્યો. બહાર પાટલી ઉપર એક શાંત મુખમુદ્રાવાળો બ્રાહ્મણ કોઈ ધર્મપુરતક વાંચતો બેઠો હતો. કાન્તિને આ બ્રાહ્મણના વિચારશીલ મુખ ઉપરની શાલીનતા પેલી કન્યકાની શાલીનતા જેવી જ લાગી. એણે બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરી કહ્યું “હા, મને જલ મળવાની કૃપા થશે? અને ઘણી તરસ લાગી છે.” બ્રાહ્મણે કાન્તિનો સત્કાર કર્યો, એને પાટલી ઉપર બેસાડ્યો અને

ઘરમાં જન્મને એક કોટામાં પાણી અને એક રકાબીમાં પુરી લાડીને કાન્તિને આપી. કાન્તિએ ખાઈને પાણી પીધું. આત્મણે પૂછ્યું “આપ ડાણુ છો?” કાન્તિએ પોતાનું તથા પિતાનું નામ અને રહેવાનું ઠેકાણું પણ જણાવ્યું, અને રીત મુજબ કહ્યું કે “મારા સરખું કાંઈ કામકાજ હોય તો કહેશો. તેથી હું મારી જાતને ઘણો લાગ્યશાળો માનીશ.” આત્મણનું નામ નવીન બેનરજી હતું તે બોલ્યા; “બેટા, તમારી પાસે તે મારું શું કામ કરાવવાનું હોય ! પરંતુ હમણાંની મારા મનમાં એક ચિંતા રહ્યા કરે છે.”

“આપને એવી શી ચિંતા છે?”

“મારી પુત્રી સુધા હવે મોટી થઈ છે પરંતુ એને લાયકનો વર મને શોધ્યો જડતો નથી. એને જો સાઈ ઠેકાણું મળી જાય તો એ ઝણમાંથી હું મુક્ત થાઉં.”

“આપ જો મને મારી બેટા ઉપર આવીને મળો તો તમારી પુત્રીના લગ્ન સંબંધી આપણે વાત કરીએ.” એમ કહીને કાન્તિ પ્રણામ કરીને ચાલ્યો ગયો. સુધાના ઉપગ્રહ વિષે ખાનગી તપાસ કરવા ગામમાં માણસ મોકલ્યા. તેમણે પણ એ આત્મણ કન્યાનાં વખાણ જ સાંભળ્યાં.

બીજો દિવસે વૃદ્ધ નવીનજી કહ્યા પ્રમાણે કાન્તિ પાસે ગયા. કાન્તિએ સુધા સાથે લગ્ન કરવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. આત્મણે તો સ્વપ્ને પણ નહિ ધારેલું કે કાન્તિચંદ્ર સુધાને પરણવાનું કહેશે. એને તો ઘણો આનંદ થયો. કાન્તિ આત્મણ અને વળી જોયા કુળનો હતો; જમીનદાર અને શ્રીમંત હતો; એટલે પરમ હર્ષમાં એનાથી ઠેલોવાર બોલી શકાયું પણ નહિ તેમ એનાથી સાચું પણ મનાયું નહિ. છેવટે એ બોલ્યો. “મારી પુત્રીને પરણવાનો તમારો વિચાર છે?” “તમારો જો મને દેવાનો વિચાર હોય તો છેજ.” મારી સુધાની વાત કરો છો?” “હા, તમારી સુધાની જ.” “ત્યારે તો પહેલાં તમે આવો, એને જુઓ, એની સાથે વાતચીત કરો.” કાન્તિએ જાણે એને બિલકુલે દીઠો જ ન હોય તેવો ડાળ કરીને કહ્યું “એ તો

દષ્ટિમેળાપ વખતે જોઈ લઈશું.” વૃદ્ધે કહ્યું “મારી સુધા બહુ બધી છે. ધરનું બધુંએ કામઠાજી કરવામાં બહુ પાવરધી છે. તમે આટલી બધી ઉદારતાથી એની સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થઈ ગયા, તો મારો એ જ આશીર્વાદ છે કે એ તમને વિષાદનું સ્થાન નહિ થઈ પડે.”

લગ્ન માટે મજમુદારનો અંગતો રાખી લીધો. મુદ્દત આવતા માલ માસમાં નિર્ધાર્યું હતું. ઢોલ શરણાધરી ગાજી રહેતો મોટો વરધેડો નીકળ્યો. વરરાજ હાથી ઉપર બેઠા હતા. મશાસોના તેજમાં આખો વરધોડો દીપ્તિ જીતતો હતો. વરરાજ પધાર્યા અને લગ્નવિધિનો આરંભ થયો.

વરકન્યા વચ્ચે અંતરપટ ધરાયો. મધુપર્કની વિધિ થઈ. કાન્તિએ કન્યા સામું જોયું. કન્યાના અંગ ઉપર પીડી ચઢેલી હતી માથે કન્યામોડ શેખી ઢીલી હતી અને લગ્નવસ્ત્રો અવનત મુખે કન્યા નીચું જોઈ રહી હતી. વરરાજ પણ આવપૂર્ણ થઈ ગયા હતા એટલે એમની આંખે પણ અધારા આવ્યા હતાં; તેથી પોતાના મનમાં રમી રહેલી કન્યકાનું મુખ એ માગ્યે જ જોઈ શક્યા.

લગ્નવિધિ સમાપ્ત થયા પછી નવલ વર-વધૂના આવાસમાં સ્ત્રીવર્મ એકત્રિત થઈ ગયો. તેમાં એક વૃદ્ધા સ્ત્રીએ તો એવી જ હઠ પકડી કે કાન્તિએ જાતે જ કન્યાનો માંધલિ ધૂંધટ ખસેડવો પડે. જોવો કાન્તિએ ધૂંધટ ખસેડ્યો તેવો જ એ તો પાછો હઠી ગયો. “આ તો પેલી કન્યકા ન હોય.”

એના મનમાં કાંઈ કાંઈ ચર્ચા મજા. એનું મગજ બહેર મારી મજા. દીવાનો પ્રકાશ એને ઝાંખો લાગવા માંડ્યો અને ખુદ નવલ વધૂનું મુખ પણ નિરોજ ભાર્યું.

પ્રથમ તો એને પોતાના સસરા ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો. “એ બદમાશ ડોકરાએ જ બતાવી એક અને પરજાવી બીજી” વળી શાંત ચિત્તે વિચાર કરતાં એને સ્મિત આવી. “એ વૃદ્ધે તો

મને ખૂબ છોકરી બતાવી નહોતી. બધે મારો જ વાંક છે. ” પોતાની મુખાઈ જમતને બધાવવામાં એને કહાપણ ન જણાયું એટલે છાનોમાનો જ બેસી રહ્યો. કંઠકું ચૂકું મળી તો બચાવ છે પણ તેની કહવાશ જતી નથી. તેમ કાન્તિ આ લશોદશવના આનંદમાં બળ્યો ખરો પણ એનાથી એ આનંદ મોગવી શકાયો નહિ. એ તો આમનો બહુકે મધ રહ્યો.

નવલ વધુ-વરની જોડ બેઠી હતી એટલામાં સસલાતું બચ્ચું ખંડમાં કૂદાકૂદ કરતું એના પગ આગળ આવી અથડાયું તેથી એણે ઓચિંતો ચમકીને જૂમ પાડી. બચ્ચાની પાછળ પાછળ જ કાન્તિએ પ્રથમ જોયેલી કન્યકા પણ આવી પહોંચી. તેણે પેલા બચ્ચાને પોતાની પાસે લઇ લીધું અને હૈતમચી હાથે તેને પંપાળવા લાગી.

“ઓ માંડી છોકરી, તું અહીં ક્યાં આવી? જતી રહે ” એમ કહીને ત્યાં ભરાયેલી ઓઝોએ એને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની ઈશારત કરી. એમની ઈશારત તરફ બાલિકાએ કાંઈ લક્ષ ન આપ્યું અને બાલિકા ઉત્સુકતાથી આ વરકન્યાના મુખ સામું જોતો તેમની આમળ આવીને જ બેઠી; એટલામાં એક ઢાસી આવીને આ બાલિકાનો હાથ પકડીને એને ખેંચી જવા લાગી. એટલે કાન્તિ વચમાં જ બોલી ઉઠ્યો “એને બેસવા દો. ” “તમારું નામ શું? ” કાન્તિચંદ્રે તે બાલિકાને પૂછ્યું. કન્યકા આડું અવળું જોવા લાગી પણ એણે કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો. બધી ઓઝો હી હી હી હસવા લાગી.

કાન્તિએ બીજો સવાલ પૂછ્યો “પેલાં બતકનાં બચ્ચાં મોટાં ચર્મા કે? ” બાલિકા તો જાણે કશું જ ન બનતું હોય તેમ કાન્તિ સામું જોઈ જ રહી. કાન્તિ પણ આની મૂક અવસ્થા જોઈને વિસ્મિત થયો. વળી ખાધું લવાયેલા કબૂતર વિષે પૂછ્યું પણ તેનોયે કાંઈ જવાબ ન મળ્યો. આરંભમાં તો ખરેખરી હસાહસ ચાલી રહી અને મરઝરી પણ ચાલી.

છેક છેવટે કાન્તિને ખબર પડી કે આ પશુ-પક્ષીની જીહ્વયરી તો બહેરી અને મૂંઝી છે. તે દિવસે જ્યારે સુષાના નામની બૂમ પડી ત્યારે અચાનક જ એ તે જીહ્વી હતી.

કાન્તિને આ ખીજો આઘાત થયો. એની આંખ આમળા આવેલો પહોં જતો રહ્યો અને એક મહા વિપત્તિસાંધી છૂટતો હોય તેવો ઉદ્ધમાર કાઢીને હવે ફરીવાર એણે પોતાની નવમધૂના મુખનું દર્શન કર્યું એના જીહ્વયનો અને બાતીનો પ્રકાશ હવે આ લલિત મુખ ઉપર પડ્યો અને અત્યારે જ એ લલિત મુખના લાલિત્યનું એને ખરું જ્ઞાન થયું અને નવીન જૈનશસ્ત્રએ આપેલો આશીર્વાદ ફળીભૂત થશે જ એમ એને લાગ્યું.

નદીતટ

તમારે જો અસલની વાતો સાંભળવી હોય તો મારા પગથિયાં ઉપર બેસો અને લહેરો લેતા જળના ધ્વનિ પ્રતિ તમારા કાન ધરો.

આશ્વિન માસ બેસવાની તૈયારી હતી, નદીમાં પૂર આવેલું હતું, મારા ફક્ત ચાર જ પગથીયાં જળની બહાર દેખાતાં હતાં; નીચલાં પગથિયાં ડૂબી ગયાં હતાં. પાસે આમવૃક્ષની ઘટા ફાલી રહી હતી. ત્યાં ઈંટોના ત્રણ જૂના ઢગલા પડેલા હતા, તેની આસપાસ પથ્થુ પાણી ફરી વળ્યું હતું; ફક્ત ટોચ જ બહાર દેખાતી હતી. માછીનો હોડીઓ કિનારે બાવળના વૃક્ષના ચડ આગળ લંગર નાંખીને પડી હતી, તે પ્રભાત થતાં ખળખળ વહેતા પૂરના પાણીમાં આમતેમ ઝૂલવા લાગી.

સૂર્યનારાયણનો ઉદય થતાં હોડીઓ નદીમાં ફરતી થઈ ગઈ. આઘણો પૂજનાં વાસણો લઈને સ્નાન કરવા આવ્યા હતા. બળ્બે ત્રણ ત્રણનાં ટોળાં વળીને ઓંચો પાણી ભરવા આવવા લાગી. કુસુમ પથ્થુ આજ વખતે રોજ ઘાટ ઉપર નહાવા આવતી હતી. પરંતુ આજે એ ન દેખાઈ. ભુવન અને સ્વણી ઉદાસ જણાતી હતી. “હવે તો આપણી સખી એને સાસરે ગઈ. બિચારીને બધું નવું નવું લાગશે. માથુસો નવાં, ધર પથ્થુ નવાં, અને રસ્તાએ નવા.”

સમય બતાં કુસુમ મારા સ્મૃતિપટ ઉપરથી ભુસાવા લાગી. સંવત્સર જેટલો કાળ વહી ગયો. નદીએ આવતી ઓંચો પથ્થુ એને ભૂલી ગઈ. પરંતુ એક દિવસ એકાએક જ એના ચિરપરિચિત ખમોનો મને સ્પર્શ થયો અને હું ચોંકી ઊઠ્યો. અરે ! પથ્થુ તે પગમાં અત્યારે નૂપુરનો ઝણકાર બિલકુલે સંભળાતો નથી.

કુસુમ વિધવા થઈ હતી, લોકો કહેતા હતા કે એનો પતિ તો.

બહુ દૂરના દેશમાં રહેનો હતો. કુસુમનો મેળાપ પતિ સાથે એક બે વાર જ થયો હતો. પતિમરણના સમાચાર પત્રથી મળ્યા. ખિયારી આઠમે વર્ષે જ વિધવા થઈ. એનાં સર્વ સૌભાગ્યચિન્હ નષ્ટ થયાં. કપાળ ચાંદા વિનાનું શન્ય જણાતું હતું. હાથ કઠણ વગરના બાંડા થઈ ગયા હતા. કુસુમ પાછી ગંગા કિનારે પોતાને પિયેર આવી, એની જૂની સહિયરામાં અત્યારે અહીં કોઈ નહોતું. ભુવન, સ્વર્ણ અને અમલા, તો પાંચીને સાસરે ગઈ હતી. ફક્ત શરત જ રહી હતી. આવતા માર્ગશીર્ષ માસમાં એનાં પશ્ચ લગ્ન થવાની વાતો ચાલતી હતી.

વર્ષોમાં અંજા નદી જેમ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ દિવસે દિવસે કુસુમનું યૌવન અને સૌન્દર્ય વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યું. પરંતુ એનાં વિધવાનાં વસ્ત્રો, એનું ચિતાતુર મુખ અને વિધવાના ધર્મ એના સૌન્દર્ય અને યૌવન ઉપર પડેલા પાડી દેતા હતાં એનું યૌવન મનુષ્યદ્રષ્ટિથી વીંચત થઈ પડ્યું. બીજાં દશ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં પણ કુસુમ યૌવન અવસ્થામાં આવી છે તે કોઈ જોઈ શક્યું નહિ.

મારી સામે જ એક શિવાલય આવેલું છે. ત્યાં એક દિવસ સવારે એક ઊંચો, યુવાન, સુંદર દેખાતો સંન્યાસી આવીને ઊતર્યો એના આબ્યાની વાત આખા ગામમાં પ્રસરી ગઈ. પાછી ભરવા આવતી સ્ત્રીઓ ઘાટ ઉપર પોતાના દેગડા મૂકી મૂકીને આ સંન્યાસીના દર્શન કરવા શિવાલયમાં જતી હતી. રોજ રોજ દર્શન કરવા આવનારની સંખ્યા વધવા લાગી. સ્ત્રીવર્ગમાં સંન્યાસીની ખ્યાતિ વહેલી થઈ ગઈ. આ સંત પુરૂષ કોઈ વાર બામવતનો કથા સંભળાવતા તો કોઈવાર ગીતાનાં પ્રવચનો કહેતા વળી કોઈ વાર અન્ય ધર્મશાસ્ત્રોની વાતો પણ કહેતા હતા. કોઈ એમનો સલાહ મસલતને માટે આવતા તો કોઈ મંત્ર જત્ર માટે આવતા. કોઈ દવા વિગેરેનું પૂછવાને પણ આવતા હતા.

આમ ને આમ મહિનાઓ વીતી ગયા, એવામાં સૂર્યમહર્ષિ

આવ્યું. તે ઉપર ધણી લોકો મામપરમામથી મંઝારવાન કરવા આવ્યા હતા. તેમાં કુસુમના સસરાના મામનાં સ્ત્રી પુરૂષો આવ્યાં હતાં.

પ્રભાતનો સમય હતો. સંન્યાસી મારાં પગથિયાં ઉપર ભેંસીને માળા ફેરવતો હતો. સ્ત્રીઓમાંની એકે બીજીને કાણી મારીને કહ્યું. 'અલી, આ તો આપણી કુસુમનો વર' બીજીએ જરાક પોતાનો ચૂમટો આધો ખસેડીને "હા અલી, એ તો આપણા મામના ચેટરજીનો છોકરો" ત્રીજીએ કહ્યું "જોને એનું નાક, આખો બધું તેમને મળતું જ આવે છે." આ સાંજળીને નદીમાં ઘડો ભરતે ભરતે સંન્યાસીના સાથું જોયા વચર જ એક જણી ખોલી જિઠી "અરેરે એ તે અહીં ક્યાંથી પાછો આવે. આ મંજારમંથી એ નો સજાને માટે ચાલ્યો ગયો છે. બિચારી કુસુમનું દુર્ભાગ્ય." કેટલીય આવી વાતો કરી રહી હતી ત્યારે એક પોતાના અભિપ્રાય આપતી બેસી; "એને કાંઈ આવી મોટી દાદી મહોતી." બીજી બેસી "તે આવો પાતળોએ નહોતો." ત્રીજી કહે; "તે આવો જિયો ક્યારે હતો?" આ પ્રસંગ આટલેથી જ અટક્યો.

વળી એક પૂર્ણિમાની રાતે અંદરનો ઉદય થયો તે સમયે કુસુમ આવી અને પાણીથી સહેજ જિંએ મારા છેલ્લા પગથિયા પર ખેડી. એનો પછાડો આગ ઉપર પડતો હતો.

આત્મારે ઘાટ ઉપર કોઈ ન હતું. અંદરમાંથી અંખ અને ધંટાના નાદ આવતા અંધ પડ્યા હતા. જોના એકલા રણુકા હમણાં જ ધીમે ધીમે સ્થિત પડતા હતા. એકલો લમરાનો અણુમણુટ જ કાને આવતો હતો. મંઝાના જળમાં ચંદ્ર પ્રકાશ ફેંકી રહ્યો હતો. જળમાં દૂર જાણે એક સાંખી ચાંદીની પાટ પડી હોય તેવો દેખાવ હાથિએ આવતો હતો. એવારા ઉપર, ઝાડી અને ઘટારાં મંડિરના ચોમાન વિષેરે સ્થળોએ જાણે મનુષ્ય ફરતા હોય તેવા પડખપાનો આભાસ થતો હતો. ચામા-ચીઢિયાં વૃક્ષની કાળે ભટકતાં હતાં. થોડે થોડે અંતરે શુંમાનોના સ્વર પણ સંજળાયા કરતા હતા. આવે વખતે શિવાલયમાંથી સંન્યાસી બહાર આવ્યો. ઘાટનાં પગથિયાં જિતરતાં જિતરતાં એણે એક સ્ત્રીને

એકથી એકી રહેલી જોઈ. એને જોઈને એ એવો પાછો વળતો હતો તેવું જ કુસુમે જિંદગી જોઈ અને પાછળ દૃષ્ટિ કરી. એના મુખ ઉપરનો ધૂંધળો ખસી ગયો અને ચાંદનીમાં એના મુખચંદ્રન દર્શન થયું. ધ્રુવડ અવાજ કરતું એના માથા ઉપરથી ચાલ્યું ગયું. એ અચાજથી કુસુમ કમકામી, એને બાત આવ્યું અને ફરીથી ધ્રુવડો તાણ્યો. એ સંન્યાસીને અરણ્યે પડો અને એને પ્રણામ કર્યાં. સંન્યાસીએ એને આશીર્વાદ દીધો અને પૂછ્યું. “તમે કાણ છો?” “મને લોકો કુસુમ કહે છે.”

એ રાત્રી બીજી કાંઈ વાતચીત થઈ નહિ. કુસુમ ઘેર ચાલી ગઈ. પરંતુ સંન્યાસી નો મોડી રાત સુધી મારા પમથિયા ઉપર બેસી રહ્યો. બપોરે ચંદ્ર પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં ગયો અને સંન્યાસીનો પાછળ પડતો પડછાંચો એની આગળ પડવા માંડ્યો, ત્યારે એ બિડ્યો અને શિવાલયમાં ચાલ્યો ગયો.

સંન્યાસીનાં દર્શન કરવા હવે કુસુમ રોજ આવવા લાગી. બપોરે એ કથાવાતી વાંચતો ત્યારે કુસુમ ખૂણામાં બેઠી બેઠી સાંભળતી હતી. પ્રભાતનું પોતાનું ખટકમ પરવાયા પછી સંન્યાસી કુસુમને બોલાવતો અને એને હર્મનો બોધ આપતો. કુસુમથી કાંઈ બધું સમજાતું નહિ પણ એ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતી અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. સંન્યાસી જે કરવાનું કહેતો તે એ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરતી, મંદિરને વાળી-ઝુંડીને સાફ રાખતી, ઓટલા વિગેરે ધોવા અંગામાંથી પાણી ભરી લાવતી અને પૂજને માટે મુખ્યો ચૂંટી લાવતી હતી.

શિયાળો ઉતરી ગયો અને વસંત ઋતુ આવી. હમણાની કુસુમ મારા બેવામાં નહોતી આવતી. નહોતી દેવાલયમાં આવતી કે નહોતી ઘાટ ઉપર આવતી; તેજ સંન્યાસીને એ મળતો જણાતો નહોતો. મધ્યે શું થયું તેની મને ખબર નથી. પણ વળી કેટલેક દિવસે રાત્રે જન્મે મારા પમથિયા ઉપર બેમાં થઈ નવો દૃષ્ટિ રાખીને કુસુમે પૂછ્યું “મહા, આપે મને કેમ બોલાવી?”

“હું તને શા માટે ન બોલાવું? હમણાં હમણાં તું દેવપૂજનમાં કમ પ્રમાદ સેવે છે?” કુસુમે કાંઈ જવાબ ન દીધો.

“કાંઈ પણ અંદેશ રાખ્યા વિના તારા મનની વાત કહેજે.”

“પ્રભુ, હું પાપીયણ છું, તેથી જ દેવપૂજનમાં પ્રમાદ થયો છે.”

“કુસુમ, હું જાણું છું કે તારા હૃદયમાં શાંતિ નથી.” આ સાંભળીને કુસુમ ચમકી ઉઠી, પહેરેલી સાડીનો પાલવ મુખ ઉપર ઢાંકી દીધો અને સંન્યાસીનાં ચરણો આગળ બેસીને રહી પડી. સંન્યાસીનું હૃદય પણ આર્દ્ર થઈ ગયું. “કહે, તારા અંતરમાં એવું શું છે? હું તને શાંતિનો માર્ગ દર્શાવીશ.” કુસુમે અડગ શ્રદ્ધાથી ચમકતાં ચમકતાં જવાબ આપ્યો. “આપ મને આજ્ઞા કરો છો એટલે મારે કહેવું જોઈએ, પરંતુ મારાથી સ્પષ્ટ રીતે તો નહિ સમજાવી શકાય. પ્રભુ, હું કાંઈ કહું ને પહેલાં તો આપ મારા હૃદયનો પાર પામી ગયા છો. કહેવાનું શું બાકી રહ્યું છે? હું એક મહાશયને દેવ તરીકે પૂજતી હતી, તેમની નિત્ય ભક્તિ કરતી હતી અને એમના બબ્બન પૂજનથી માંડે અંતર હંમેશાં પ્રકુદ્બ રહેતું હતું. એવામાં મને એક રાત્રે સ્વપ્ન આગ્યું કે જાણે મારા હૃદયદેવતા મારો હાથ એમના હાથમાં લઇને એકાદ બામમાં મારી જોડે બેઠા છે અને મૃદુતાથી મારો હાથ દબાવતા મારી સાથે પ્રેમગોષ્ઠિ કરી રહ્યા છે. જે સ્થળે અમે આમ પ્રેમવાર્તા કરી રહ્યાં હતાં તે સ્થળ મને અપરિચિત હોય એમ બિલકુલ જણાતું નહોતું. સ્વપ્ન તો પૂરું થયું પણ એણે મારા મન ઉપર અદ્ભુત અસર કરી દીધી છે. મેં એમનાં દર્શન ક્યાં ત્યારે મને એ કાંઈ જુદા જ લાગ્યા. સ્વપ્નની મૂર્તિ મારા મનમાં ખડી ને ખડી રહેવા લાગી. તેથી બચમાં ને બચમાં હું એમનાથી દૂર નાસી ગઈ. છતાં એ મૂર્તિ તો મને દૈન્યે વળગી રહી. ત્યારથી મારા હૃદયમાંથી શાંતિ ચાલી ગઈ છે. મારા અંતરમાં અંધારું થઈ ગયું છે.”

કુસુમ આખમાંનાં આંસુ લૂછતી જતી જતી વાત કહેતો હતો. તે વખતે સંન્યાસી પોતાનો જમણો પગ દૈન્યે મારા પથર પર

હવાવતો હતો. એ બોલી રહી એટલે સંન્યાસીએ પૂછ્યું. “ તે સ્વપ્નામાં કેને જોયો તે કહીશ ! ” પછે લાગીને આજ્ઞવતાથી કુસુમ બોલી “ તે મારાથો નહિ કહી શકાય. ”

“ તારે તે કહેવું જ પડશે ” “ મારે કહેવું જ પડશે ? ” “ હા. કહેવું જ પડશે. ” “ પ્રભુ, તો તે આપ પોતે જ બો. ” એમ બોલતાં બોલતાં કુસુમ મારા પગથિયા ઉપર ઊંધું ધાલીને પડી મઠ અને રડી પડી. જરા શીત પડી અને બેઠી થઈ ત્યારે સંન્યાસીએ કહ્યું “ અત્રેથી હું આવજ રાત્રે જ ચાલ્યો જમણે એટલે તને મારા દર્શન નહિ થાય. તું જાણે છે કે હું સંન્યાસી છું. સંસારના રામથી રહિત છું. તું મને જુલો જાણે. ” કુસુમે ધીમા સ્વરે કહ્યું. “ જોવી પ્રભુની ઇચ્છા. ” “ હવે રજા લઉં છું. ” સંન્યાસીએ કહ્યું. એક શબ્દ બોલ્યા સિવાય કુસુમ એને પગે પડી અને એના ચરણની રજ પોતાને માથે ચઢાવી. સંન્યાસી ચાલ્યો ગયો.

ચંદ્ર આશ્રમી બન્યો. રાત્રિમાં અંધકાર થઈ ગયો. એટલામાં પાણીમાં મેં કાંઈ ધ્યાનમાં લીધું. પવન પવન અંધકારમાં એટલો બધો જોરમાં વાવા લાગ્યો કે જાણે હમણાં જ આકાશમાંના બધા તારા ઉરાડી દેશે.

જોગણ

જોગણ વાંચકદંડમાં બપોરે હું બેસ્યો. અંધારો થયે પડ્યો અને ઘર્તમાનપત્રો પણ મારી જ પાછળ પડેલાં કોણાથી તેમાં મારી નિહાંતર બાળોડ થવા લાગી, ત્યારે લોકનિહાંતર દૂર રહેવાની અને મારા સ્વત્વને પણ જીવી જમાવી મને બરેર જણાવ્યું.

કલકત્તાથી કેટલેક દૂર ગામડામાં માઈ ઘર આવેલું છે. લોકોને જુલાવો ખવડાવવા હું ત્યાં જઈને રહ્યો. ત્યાંના લોકો મારા વિષે હજી કંઈ નિશ્ચિત અત નહોતા બાંધી શક્યા. હું શહેરના બીજા મનુષ્યોની માફક ખોટા કોષ્ટાટ મચાવીને એમને ખસેલ નહોતો કરતો; એટલે એમને એટલી તો ખબર પડી હતી કે હું અહીં હજારે માટે કે રજાના દિવસો માળવા નહોતો આવ્યો. તેમ મારી સાથેની ચર્ચિત્વપિછાણથી હું કોઈ સંન્યાસી બાવો છું એમ પણ એમને ન લાગ્યું. મારા ઘરમાં બાળકો જણાતાં નહોતાં એટલે હું પગપથો છું કે કુંવારો તે પણ નક્કી ન થઈ શક્યું; તેમ હું તે કોઈ પ્રાણીવર્મનો કે વનસ્પતિવર્મનો છું તે બાબત પણ એ નક્કી ન કરી શક્યા. એટલે એ એનું છે કોઈ લેતો એમ કરીને મારી કહણ્યા કરવી જ એમણે મૂકી દીધી.

પરંતુ હમણાં જ મને ખબર પડી કે આ ગામમાં એક મનુષ્યને મારા ઉપર બહુ બાવ છે. જુલાઈ માસમાં એક દિવસ જાજે અમાઈ જોળખાણ થયું. અવારે પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો હતો; એટલે રહેલી આખનાં પોપચાંની માફક હવા કંઈક ઠંડી અને ભારે લાગતી હતી.

નદીને કિનારે એક કાચરચિતરી બાચ ચરતી હતી તેને જોતાં હું સુસ્તપણે બેઠો હતો. એના શરીર ઉપર સૂરનાં કિરણ પડતાં હતાં. એ કિરણમાં માંચના શરીર ઉપરની ચામડી ઘણી ચળકતી હતી અને

અનુપમ વસ્ત્ર સમું એ તેજ એના સરીર ઉપર શોભા આપી રહ્યું હતું. એ ઉપરથી મને વિચાર આવ્યો કે મનુષ્યને પણ નિસર્ગ દેવીએ કેવી સુંદર ચામડી આપી છે. નૈસર્ગિક વસ્ત્ર આગળ બહારના વસ્ત્રની કક્ષી જે બરર ન પડે, છતાં મનુષ્ય બાહ્ય બાંડબર પાછળ દરજી વિચરેલાં કેટલાં પૈસા ખર્ચાં નાખે છે. આમ જાણી જોઇને જ દ્રવ્યનો દુરુપયોગ થાય છે.

હું આમ વિચાર કરતો જોયા કરતો હતો તેવામાં આધેડ વયની એક સ્ત્રી આવી અને મને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યો. એની પાસે પુષ્પોના કેટલાક ગુચ્છ હતા. હાથ જોડીને એક ગુચ્છ એણે મારી સન્મુખ ધરી અને બોલી “મારા પ્રભુને આ નૈવેદ્ય ધરાવું છું.”

એ તો જતી રહી પણ એનાં વચનથી હું તો એટલો બધો દિગ્ધર્ષ થયો કે એ ચાલી મધ ત્યાં સુધી મારાથી એના સામું પણ જોઇ શકાયું નહિ. ઘટના તો તદ્દન સાદી હતી પણ મારા મન ઉપર એની ઘણી છાપ પડી મધ. વળી હું પાછો પેલી ગાય તરફ જોવા લાગ્યો. મોટાં મોટાં મોઢાં બરીને એ મીઠું ધાસ ચરતી જતી અને પૂંછડાથી માખો ઊરાડયા કરતી હતી. તે વખતના એના જીવનની મોજ મને મેદથી બરેલી લાગી. મારો મૂખોંધ માટે વાંચનાર કદાચ હસશે, પણ માફ અંતઃકરણ તો પૂજ્ય બાવથી ઉભરાઇ ગયું. ગાયના આનંદમય જીવનને મેં પ્રભુમય જીવન માન્યું, તેને મેં મારો સેવા અર્પણ કરી. આત્મવૃક્ષ ઉપરથી એક કુમળી ડાળી તોડીને મારે હાથે જ મેં ગાયને ખવડાવી; આથી મને પ્રભુ સંતોષ્યા જેવો આનંદ થયો.

ખીજે વર્ષે હું ફેબ્રુઆરી માસમાં અહીં આવ્યો. ફળી શિયાળો જ ચાલતો હતો. મારા ઘરમાં સૂર્યનો તડકો આવતો હતો. સિમાજાને લીધે તડકો સારો લાગતો હતો. હું તો લખતો હતો, એટલામાં મારા નોકરે આવીને મને કહ્યું કે “એક વૈષ્ણવ જન તમને ગળવા માગે છે.” “તેને ઉપર મોકલ” એમ કહીને મેં તો

લખવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. એક સ્ત્રી ઉપર આવી અને મારાં ચરણ સ્પર્શ કરીને મને પગે લાગી. વર્ષ ઉપર મને જે સ્ત્રી મળી હતી તેજ એ હતી. અત્યારે હું એને ખરાખર ધારીને જોઈ શક્યો. સ્ત્રી સ્વરૂપવાન છે કે નહિ એ પ્રશ્ન સ્ત્રીની જે વયમાં પૂછાય છે તે વય એની વીતી ગઈ હતી. સાધારણ કરતાં કદમાં એ વિશેષ જાંચી હતી, એનું હાડ મજબુત હતું; પરંતુ હંમેશના બકિતભાવને લઈને એનું શરીર કંઈક વળેલું હતું. એની રીતભાતમાં કાંઈ દુષણ જણાતું નહોતું એના વદન મંડળમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં એનાં એ નયન હતા. સામા મનુષ્યના અંતરને ભેદીને આરપાર નીકળી જવાની તેમાં અજૂબ શક્તિ હતી. એનાં એ વિશાળ નયનથી જાણે મને ધક્કો મારતી એ, હું ખેડો હતો ત્યાં આવી પહોંચી.

“આ શું આપે મને આપના સિદ્ધાસન આમળ કેમ ખેંચી આણી પ્રભુ ? વૃક્ષોની ઘટામાં હું આપના દર્શન કરતી હતી તે જ દીક હતું : તમને મળવાનું એ જ સ્થાન એવું હતું.”

આમમાં કરતાં એણે મને જોયો હશે, મેં એને જોઈ નહોતી. હમણાં કેટલાક દિવસથી મને શરદી થઈ ગઈ એટલે મારાથી બહાર નહોતું નીકળાતું. હું સાંઝે અમાશીમાં જ બેસી રહેતો. કેટલીક વાર પછી એ ફરીથી બોલી “પ્રભુ, કલ્યાણકારી કાંઈ વચનો સાંભળાવશે ?” મને એ આમ કહેશે તેવું મેં નહોતું ધાર્યું એટલે તાત્કાલિક જેવો સૂઝ્યો તેવો જવાબ મેં દઈ દીધો. “કલ્યાણકારી વચનો હું સાંભળાવતોએ નથી અને સાંભળતોએ નથી. હું આંખો ઉઘાડી રાખું છું અને મુખ બંધ કરું છું; એટલે એકી વખતે જ હું જોઈ અને સાંભળી શકું છું. હમણાં હું તમારા સામું બેઠો છું તે વખતે જાણે હું તમારો સ્વર સાંભળતો હોઉં એમ મને લાગે છે.”

“પ્રભુ એકલા મુખથી જ નહિ પણ આખા શરીરથી વાત કરે છે.”

“હું જ્યારે શાંત રહું છું, ત્યારે મારા આખા શરીરથી

સાંભળી શકું છું. એ ધ્વનિ સાંભળવા માટે જ હું કલકતાથી બહોં સુધી આગ્યો છું.” મેં કહ્યું.

“હું તે જાણું છું અને તેથી જ તમારી પાસે આવી છું.” જતા પહેલાં ફરીથી એણે મને નમન કર્યું અને મારા ચરણરૂપણ કર્યાં. મારા પગ ઢાંકેલા હતા તેથી એ ખિન્ન થયેલી જણાઈ. એ ખુલ્લા રહે એવી એની ઇચ્છા હતી.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે હું મારી અગશીમાં બેઠો હતો. દક્ષિણ દિશામાં વૃક્ષાવલિની પેઢી બાજુએ બધું ઉજ્જડ જેવું લાગતું હતું. પૂર્વમાં વૃક્ષોની ઘટા વટાવીને શેલડીઓ ઉપર સૂર્ય ઉતરતો મેં જોયો. વૃક્ષોમાં થઇને એકાએક મામનો રસ્તો જણાયો. જુદા જુદા ગામ તરફ તે રસ્તો ફટાના હતો તે પણ હવે જણાયું. વળી પાછો ઝાકળને લીધે તે દેખાતો બંધ થયો. સૂર્ય ઉગ્યો. હે કે કેમ તે પણ કહી શકાતું નહોતું. વૃક્ષોની ટોચ ઉપર ધુમસ હજુ વળગેલું જ હતું. પ્રભાતનાં ઝળાઝળામાં ધુમસની મૂર્તિ જેવી, જોગણુના સમી મેં પેઢી સ્ત્રીને કરતાલ વગાડતી પ્રભુભજન કરતી કરતી આવતી જોઈ.

આખરે બધું ધુમસ ઉડી ગયું. સૂર્યનારાયણ પૂર્ણપણે પ્રકાશવા લાગ્યા. કલકતાના એક પત્રના ભૂખ્યા અધિપતિની ભૂખ મટાડવા ટેબલ આગળ બેસીને હું લેખ લખી રહ્યો હતો તેટલામાં તો દાદરે કોઈ ચઢતું જણાયું. ધીમું ધીમું ગાતો જોગણુ ઉપર આવી અને મને પ્રણામ કર્યાં. મેં કાગળમાંથી ઊંચું જોયું.

“પ્રભુ, ગમ કાચે આપના જન્મના પત્રી વધેલું અન્ન મેં પ્રસાદ તરીકે ગ્રહણ કર્યું.” એ સાંભળીને હું તો ચાંકત થઈ ગયો. મેં પૂછ્યું “એ કેમ બનવા પામ્યું?”

“સાંજે તમે વાળુ કરવા બેઠા હતા તે વખતે તમારા બારણા આગળ હું ખડો થઈ હતી, અને તમારી થાળી બદાર આશી તે વખતે તેમાંથી મેં અન્ન ગ્રહણ કર્યું.” મારા મામમાં બધાએ જાણુતા હતા કે હું તો વિદ્યાયત જઈ આવ્યો છું અને યુરોપિયનો સાથે

જમ્યો છું. એટલે જોગણનું બોલવું તો મને આશ્ચર્ય સરખું લાગ્યું. જો કે હું હતો તો વનસ્પતિ-આહારી; પણ મારા રસોઇયો એવો પવિત્રતાનું પૂઠકું હતો કે કાંઈપણ તપાસ કર્યો વપરજ મારા અન્નને અમડાઈ ગએલું ગણતો હતો. મને આશ્ચર્યચકિત થએલો જોઈને જોગણ બોલી “પ્રભુ, આપનું અન્ન જો મને ન ખપે તો પછી હું આપનો પાસે આવું જ થું કામ?”

મેં કહ્યું: “તારી નાતવાળા તને શું કહેશે?”

“મેં તો એવાતઆખા ગામમાં કરી દીધી છે. મારીજ્ઞાતિમાં પણ ખળભળાટ થઈ રહ્યો છે; છતાં ‘એ જે કરે તે કરવાદો’ એમ સમજીને તેઓ મૌન સેવી રહ્યા છે.” જોગણ ગામમાં સારા કુળની હતી. એની માતા પૈસેટકે સુખી હતી. પોતાની પુત્રીને સારી રીતે રાખી શકે એવી હતી પણ પુત્રીએ તો જોગણ થવાનું પસંદ કર્યું. મેં એને પૂછ્યું. “તારો નિર્વાહ કેવી રીતે ચાલે છે?” ત્યારે એણે કહ્યું: “ભક્ત જનોએ રહેવાને માટે મને થોડી જમીન આપેલી છે. અને બોજન માટે હું ઘેરઘેર ભિક્ષા માગવા જઈ છું. ભિક્ષા જ મારે મન દેવી અન્ન છે.” એના કહેવાનો જ્યારે મેં વિચાર કર્યો ત્યારે જ મને એનો બાવાર્ય સમજાયો. જે વખતે આપણને બોજન મળશે કે નહિ તે અનિશ્ચિત હોય છે, તેવામાં આપણને કાંઈ ભિક્ષાત્ર મળે તો તેથી અન્ન દેનાર પ્રભુનું આપણને રમરણ રહે છે, અને પ્રભુ જ આપણને અન્ન મેળવી આપે છે એવો ખ્યાલ આવે છે; પરંતુ આપણને ઘેર નિયમિત બોજન મળ્યા કરે છે એટલે આપણા ઉદ્ભવથી જ આપણને મળે છે એમ લાગે છે; પણ પ્રભુ આપે છે તેવું બાન નથી રહેતું. એના પતિ વિષે પૂછવાનું મને ધણું મન થતું પણ એ બાબતની તો એ ઇશ્વારો સરખોય કરતી નહિ; તેથી હું ન પૂછી શક્યો.

જે લતામાં ઉંચી વણ્ણના લોકો રહેતા હતા તે લતામાં તો એ ભિક્ષા માગવા જતી જ નહોતી; તેમના તરફ એને નિલકુચે સદ્ભાવ નહોતો. હું એને એ કાળેમાં પૂછતો ત્યારે એ કહેતી કે “એ

લોકો પ્રભુસેવામાં એક પાછ એ ખર્યે એવા નથી છતાં પ્રભુએ એમને સંપત્તિ આપી છે, અને જે પ્રભુસેવા કરે છે તે બિચારા બૂબે મરે છે.” “ત્યારે તમે એવા લોકોની પાસે રહીને એમને ઉપદેશ આપીને સન્માર્ગે ચઢાવવા કેમ પ્રયત્ન કરતાં નથી? એમ કરવાથી પ્રભુની ઉત્તમ સેવા કરી ગણુ શે.” મેં આવી જાનાં ઉપદેશ વારંવાર સાંભળ્યા હતા એટલે જ્યારે એવો કોઈ પ્રસંગ હોય તે સમયે આવો બોધ આપવાનો મને શોખ થઈ આવે છે. તેથી મેં ઉપર પ્રમાણે જોગણને કહ્યું. જોગણને એથી કશીએ અસર ન થઈ. એ આંખ જાગી કરી મારા સામું જોઈ રહી અને બોલી: “તમારું કહેવું તો એવું છે કે પ્રભુ પાપીઓમાં વસે છે, માટે પાપીની સેવા કર્યે પ્રભુની સેવા કરી ગણાય છે, ખરું કે ના?”

“હા, મારું એ જ કહેવું છે.”

“તો તે ખરાબર છે. પ્રભુ તેમનામાં જ વસે છે. તેમ ન હોય તો તે જીવી જ શા ના શકે? પણ તેમાં મારે શું? મારાં પ્રભુ કાંઈ ત્યાં નથી વસતા; એટલે તેમનામાં રહેવાથી મને કશોય લાભ ન થાય. મારા પ્રભુ જ્યાં મને મળે છે ત્યાં હું તેમને શોધું છું.” આમ બોલતાં બોલતાં એણે મને પ્રણામ કર્યાં. એના કહેવાનો બાવાર્થ એવો હતો કે “પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે એટલા સિદ્ધાંત માત્રથી કાંઈ અર્થ સરે નહિ. પ્રભુ સત્યરાયર છે એ સત્ય દષ્ટિ મર્યાદામાં ન આવે એવી એક કલ્પના ગણાય; તેથી એ આપણને સત્ય નથી લાગતી. એની સત્યતા તો અંતરમાં જ અનુભવાય છે કે જેમાં હું એને જોઈ શકું છું.”

અહીં મારે કહેવાની જરૂર નથી કે જોગણ મારા ઉપર જે ભક્તિભાવ રાખતી હતી તે એક મનુષ્ય ઉપર રાખે તેવી નહોતી. હું તો એની પ્રભુપૂજામાં એના સાધન માત્ર જ હતો; એટલે એની પૂજા મારે ગ્રહણ કરવી કે ન કરવી તેનો નિર્ણય મારે કરવાનો નહોતો; કારણ કે એ પૂજા મારી નહોતી પણ પ્રભુની હતી.

જેમણુ વળી બીજીવાર આવી ત્યારે પણ પુસ્તકમાં અને કામગીરીમાં જ માફ ચિત્ત પરોવાએલું હતું.

“આ બધું તમે શું કરો છો? મારા પ્રભુ તમારી પાસે આવું બદલાવે તરફ દોરે છે? જ્યારે હું આવું છું ત્યારે તમે કાં તો વાંચતા કે લખતા હો છો. નકામા માણસને જ પ્રભુ કામમાં પરોવેલા રાખે છે. નવરા રહે તો વળી કાંઈ ઉપાધિ જ વહોરી લાવે. ઉપાધિમાંથી મુક્ત રહેવા માટે જ એમને કાંઈ કરવું પડે છે. તમે આટલી બધી ઉપાધિવાળા છો અને તમારી આસપાસ આવા લોકો રહે છે એ મને અસહ્ય લાગે છે. મારે તમારા દર્શન કરવા આવવું હોય તો નોકરોની રજા સિવાય તો સીધા આવવા જ નહિ. મારે તમારા ચરણસ્પર્શ કરવા હોય તો તમારા મોજાં નડે છે; મારે તમારી સાથે સાધારણ વાત કરવી હોય ત્યારે તમારું મન તો અક્ષરના જંમલમાં બમતું હોય છે” વળી જતાં જતાં એ બે હાથ જોડીને બોલી: “મારા પ્રભુ, આજે સવારે મારા વક્ષઃસ્પર્શમાં આપના ચરણનો મને સ્પર્શ થયેલો લાગ્યો. એ મને ઘણા ઠંડા લાગ્યા. તે વખતે એ પગ ખુલ્લા હતા. પૂજારી મેં ઘણો સમય એ પગ મારે માથે ધરી રાખ્યા હતા, એથી મને આનંદ વ્યાપી ગયો; તો પછીથી આપની પાસે આવવાનું મારે શું પ્રયોજન હતું? હું શું કામ આવી? મને સાચેસાચું કહી દો, એ માત્ર મોક નહિ તો બીજું શું?”

મારા ટેબલ ઉપર પુષ્પત્રકમાં વાસી પુષ્પો દર્તા તેમાંથી વાસી પુષ્પો કાઢી નાખીને મારા માળાએ બીજાં તાજાં પુષ્પો મૂક્યાં. આ જોઈને જોગણે મને પ્રશ્ન કર્યો “હવે આ પુષ્પોની તમારે જરૂર છે? ન હોય તો મને આપો.” એમ કહીને એ પુષ્પો એણે પોતાની હથેળીમાં લીધાં અને એણે કેટલીકવાર તેમના સામું જોયા જ કર્યું. વળી જોયું જોઈને આ બોલી “આ પુષ્પો તો વાસી થઈ ગયાં છે. એટલે તમે એના સામું જોતા નથી. જો એકવાર તમે એનું નિરીક્ષણ કરો તો તમારું વાંચવા લખવાનું ક્યાંયે ઉડી જાય.” પુષ્પો એને

વચ્ચને છેડે બાંધ્યાં અને સેવાભાવથી માથે ચઢાવ્યાં. જતાં જતાં એ બોલી “મારા પ્રભુને મારી સાથે લઇ જવા દો.” એણે એવું કહ્યું એટલે અને પણ એમ લાગ્યું કે આપણા ઘરનાં પુષ્પોની આપણે હાથે જેવી જોઈએ તેવી કાળજી નથી લેવાતી. તેમને આપણે તપક્રમાં મૂકી રાખીએ જીએ, તે તોદાન કરતા છોકરાને શિક્ષા કરવા ખાતર જાણે પાટલી ઉપર બિંબા રાખ્યા હોય તેવાં દેખાય છે.

જોગણ પાછી સાંજે આવી અને અમારીમાં મારા પગ આમળ આવી બેઠી. આજે સવારે પ્રભુનામના ગુણાનુસાર ગાતાં ગાતાં ધીર ધીર ફરીને મેં પેત્રાં પુષ્પો વહેંચી દીધાં. આપણા ગામનો મુખી તો મારી આવી બક્તિને માટે દસનો હતો. એ મને કહે કે એની બક્તિ કરવામાં તું કેમ નકામો વખત ગાળે છે! એની તો દેશ દેશાન્તરમાં બદખોઈ થઈ રહી છે. પ્રભુ, શું આ વાત સાચી છે કે લોકો તમારી પાછળ પડ્યા છે?” એકાદ પણ તો હું ખંચકાયો અને છાપાઓ આટલી હદ સુધી પહોંચી જાય છે એથી મને આશ્ચર્ય થયો. જોગણે તો આગળ ચલાવ્યું “મુખીએ તો એક જ સપાટે મારી બક્તિની જ્યોત જુઠાવી નાખવાનું ધાર્યું હતું; પણ એ જ્યોત કાંઈ નાની સુતી નથી. એ તો મોટી જવાળા છે. પ્રભુ, લોકો તમને કેમ માળો દે છે?” મેં જવાબ દીધો “કારણ કે હું તેને લાયક છું. મારા મનમાં એવી લાલસા હતી કે ગ્રામ રીતે મનુષ્યનાં હૃદય દરી લેવાં” “હવે તમને જણાવ્યું હશે કે મનુષ્યનાં હૃદય કેવાં છે. એ તો હસાહલથી ભરેલાં છે. હવે તમારી લાલસા છૂટશે.”

જ્યાં સુધી મનુષ્યના હૃદયમાં લાલસા હોય છે ત્યાં સુધી એ માર જ ખાય છે. લોકા દુશ્મનની ગરજ સારે છે અને મનુષ્યમાં વિષ રહે છે. આપણો દયાધન પ્રભુ જ મનુષ્યને શિક્ષા કરીને પોતાને હાથે જ એ વિષને દૂર કરે છે. જે મનુષ્ય અંત સુધી પ્રભુનો માર ખાય છે તે અંતે તરી જાય છે.

એ સારું જ જોગણે મને એનો જીવનવૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. મારા પતિ બિચારા ઘણા સરળ છે. કેટલાક તો એમને બેળા ધારે છે; પણ હું તો બાણું છું કે જે સરળ હોય છે તે જ સત્ય સમજે છે. ધંધામાં અને ધરમાં તો એ એમનું નભાવ્યે જતા હતા. એમની તૃષ્ણા અને જરૂરીઆતો ઘણી ઓછી હતી એટલે અમારી પાસે જે હતું તેનાથી એ સારી રીતે ચલાવ્યે જતા હતા. બીજી બાજતોમાં એ માથું મારતા નહોતા તેમ તે જમજવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા નહિ. એમનાં માર્તાપતા અમારાં લગ્ન પછી અલ્પકાળમાં જ ગુજરી ગયાં હતાં એટલે ધરમાં અમે એકલાં જ હતાં. પરંતુ મારા પતિને ટકોરની જરૂર હતી. મને કહેતાં શરમ જાય છે કે મારા પતિને મારે માટે માન હતું. મને એમના ઉપરી તરીકે એ માનતા; પણ મને ખાતરી એ કે મારા કરતાં એ સારું સમજતા. હું તો વાતોના તડાકા મારવામાં થતી હતી. સર્વ કરતાં એમને એમના ગુરૂ ઠાકુર માટે ઘણો પૂજ્ય-માવ હતો. તેમના પ્રત્યે એમનો સ્નેહ એવો ઉત્તમ હતો કે તેવો સ્નેહ બાળ્યેજ જ કોઈનામાં હોય. મારા પતિ કરતાં ગુરૂ ઠાકુર નાના હતા. બહીં એ કેવા સ્વરૂપવાન હતા, નાનપણમાં એ અને મારા પતિ બેગા રમતા, અને ત્યારથી જ મારા પતિએ એમના આ બાલ મિત્રને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું. મારા પતિ બોળા હતા તે ઠાકુર બણતા હતા. તેથી એ એમને ઘણા ચોડવતા. ગુરૂ અને એમના મિત્રો મારા પતિની મસ્કરીઓ કરતા અને ખુશી થતા. એ બિચારા મૂંઝે મોઢે આ બધું સહન કરતા હતા.

મારાં લગ્ન થયાં ત્યારે ગુરૂ ઠાકુર બનારસમાં બણતા હતા. એમનો ખર્ચ મારા પતિ જ પૂરો કરતા. જ્યારે એ અમારા ગામમાં આવ્યા ત્યારે મારી અઢાર વર્ષની હતી. પંદરમે વર્ષે મને એક પુત્ર થયો

પણ એટલી ઉમ્મરમાં બાલકો કેમ ઉછેરવાં તે મને નહોતું આવડતું. હું એટલી બધી વાતોડી હતી કે કલાકના કલાક મારી સહિયરો સાથે વાતોના તડાકા જ માયાં કરતી હતી. પુત્રને લીધે મારે ઘરમાં જોધાઈ રહેવું પડતું તેથી એના ઉપર હું બહુ ખીજવાઈ જતી. અરેરે! પુત્રકો પ્રભુ મારે ત્યાં અવતર્યા પણ તેમને રમવાનાં રમકડાં મારો પાસે નહોતાં. એ તો માતાના અંતરમાં પ્રવેશ્યા પણ માતાનું અંતર પાછું પડ્યું. કોઈમાં મારો ત્યાગ કરીને એ બ્યારબી ચાલ્યા ગયા ત્યારથી એમની શોધમાં મેં આકાશ અને પાતાળ એક કરી નાખ્યાં છે. પુત્ર એના પિતાનો આનંદ હતો. હું પુત્ર મારે કેવળ બેઠકાર હતી તેથી એમને દુઃખ થતું, પરંતુ એમનાથી એ દુઃખ કેઈ ને કહેવાતું નહિ. અગ્નયમ જેવી વાત તો એ હતી કે પુત્ર પ્રત્યે જેમ હું બેપરવા રહેતી તેમ પુત્ર મને ને મને જ વળમતો આવતો હતો. એને બધ હતો કે એક દિવસ એને તજીને હું ચાલી જઈશ; તેથી હું પાસે હોજી છતાં એ આતુર નેત્રે એ મારી ચોપી જ ક્યાં કરતો હતો. હું એની પાસે જાડીવાર રહેતી નહિ, તેમ તેમ મારી પાસે રહેવા તો એને વિશેષ અરજ થતી હતી. હું રોજ નદીએ જતી ત્યારે હાથ જમા કરીને મારી સાથે આવવાને એ ધમપજાકા કરી મૂકતો પાછું તો ત્યાં સહિયરોને મળવા જતી હતી એટલે પુત્રનો ભાર વિંઠાવતો હતો ગમતો નહોતો.

એક દિવસ સત્તારમાં આકાશમાં પુખ્ત વાદળાં ચઢી આવ્યાં હતાં તે વખતે મારા પુત્રને નોકરને મોંપીને હું નદીએ ચાલી ગઈ મારી સાથે આવવાને એ ઘણું રહ્યો. જાદુ વેપર હું પહોંચી તે વખતે ત્યાં ઠોઈએ નહોતું. અમારા ગામની બધી સ્ત્રીઓ કરતાં મને સૌથી વધારે સાઈં તરતાં આવડતું હતું. વરસાદના પાણીને લીધે નદી ભરચક થઈ રહી હતી. હું તરવા પડી, અડધી નદી તરી અર્ધ દઈશ એટલામાં કિનારા ઉપરથી “માતા” એવી ખૂમ આવતી મેં સાંભળી. પાછી વળાને જોઈ છું તો મારો પુત્ર મને બોલાવતો બોલાવતો પગથિયાં ઉતરતો હતો. મેં ખૂમ પાડીને કહ્યું કે તું ત્યાં જ બેસો રહે, પણ એ

તો હસતો હસતો અને મને ખૂસો પાડતો પમથીઆ કિતરવા લાગ્યો. બમથી મારો હાથ પમ ખેંચાવા લાગ્યા. બયાનક બનાવ ન જોવાય તેટલા માટે મેં મારી આંખો મીંચી દીધી. જ્યારે પાછી હિઘાડી ત્યારે લપસણા પમથીઆ ઉપરથી મારા પુત્રના મુખ ઉપર વિલસી રહેલું હાસ્ય અદૃશ્ય થયું હતું. હું કિનારે આવી પહોંચી, છોકરાને પાણીપીથી ખેંચી કાઢ્યો. મેં જોને મારા હાથમાં લીધો. મારા બાલુડાએ મારી સાથે આવવા બહુજો ખૂસો પાડી હતી પણ મેં મૂખાંએ કાંઈ ધ્યાન ન આપ્યું. એને હાથમાં લઈને એના સામું જોઈ રહી પણ એ તો મારા સામું જોતો જ નહોતો; તો પછી મને માતા કહીને બોલાવે તો શાનો ?

પુત્રરૂપે પ્રભુ આવ્યા હતા પણ મેં તેમની પરવા ન કરી; મેં એમને રડાવ્યા જ કર્યાં. હવે તે જ મારી બેદરહારી મારી છાતીમાં મને ઘા ઉપર ઘા લગાવ્યા કરે છે. જ્યારે પુત્ર જીવતો હતો ત્યારે હું એને એકલો જ પૂજો રહેવા દેતી; હું મારી સાથે નહોતી લઈ જતી. હવે એ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે એ મને રોજ સાંભળી કરે છે, ઘડીવાર વિચારતો નથી.

મારા પતિને માટે કેટલું કષ્ટપાત થયું તે તો પ્રભુ જ જાણે છે. મારા પાપને માટે એમણે મને શિક્ષા કરી હોત તો ઘણું સાઈ ચાત; પરંતુ એમણે તો શાંતિથી સઘળું સહન કરી જાણ્યું, એમણે કહી ન જાણ્યું હું તો શોકથી લગભગ માંડા જેવી થઈ ગઈ હતી; તેવામાં ગુરૂ ઠાકુર પાછા આવ્યા. પહેલાં તો મારા પતિને એમની સાથે બાલમિત્રતાને લીધે રનેહ જ હતો; પણ હમણાં હમણાં તો ગુરૂની પવિત્રતા અને વિદ્વતાને લીધે તેમના પ્રતિ એમની ભક્તિ અપૂર્વ થઈ ગઈ હતી. ગુરૂનો એમના ઉપર એટલો બધો પ્રભાવ પડી ગયો હતો કે એમની સમક્ષ એમનાથી બોલાવું ય નહિ. શોકમાં મને આશ્વાસન આપવા મારા પતિએ ગુરૂને કહ્યું. ગુરૂ કથા પુરાણ વાંચતા પણ એથી મારા મન ઉપર ઝાઝી અસર ન થઈ. કથા પુરાણની કોઈમત મને તો પ્રેમના

સ્વરમાં લાગી. પ્રભુ મનુષ્ય દેવી જીવનનો છુંડડો. મનુષ્યના સ્વર દ્વારા ઉતારે છે. એના સિવાય બીજું સાઈ સાધન એની પાસે નથી; અને એ પોતે પણ એ દ્વારા જ દેવી છુંડડો પોતાને ગમે ઉતારે છે મંદિર જેમ સુગંધીદાર ધૂપથી મધમધ ચર્ષ રહે તેમ અમાઈ આપું ઘર મારા પતિની ગુરુભક્તિથી થઈ રહ્યું હતું. ગુરુ પ્રત્યે મેં પણ તેવી જ ભક્તિ દાખવી અને મને શાંતિ મળી. ગુરુમાં મેં મારા પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં. દરરોજ એ અમારે ઘેર આવતા. પમારીમાંથી ગીતાં મને એમના ભોજન વિષેનો જ પહેલો વિચાર આવતો, એમના ભોજન માટે હું સામગ્રી તૈયાર કરતી તે વખતે મારી આંખોએ દર્પથી નાચી રહેતી હતી.

ગુરુ પ્રત્યે મારી આવી ભક્તિ જોઈને મારા પતિ મારા ઉપર વધારે પ્રસન્ન થયા. ગુરુ કેવી આતુરતાથી મને કથા પુરાણ સમજાવતા તે પણ એમણે જોયું; તેથી એમને એમ થયું કે હું જ મૂખો રહ્યો. હું ગુરુકૃપા નથી મેળવી શકતો પણ કાંઈ દરકત નહિ, મારી પત્નીએ તેનો ખંખ વાળ્યો છે.

આમ ને આમ સુખમાં ખીજાં પાંચ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. માઈ આપું જીવન એ પ્રમાણે સુખમાં જાત; પરંતુ ગુપ્ત રીતે અંદરખાને કાંઈ ચાલી રહ્યું હતું. હું તો ન પારખી શકી પણ મારા અંતરના પ્રભુ તો તે પારખી શક્યા. પછી એક દિવસ એવો આવ્યો કે તે દિવસે એક પળવારમાં અમાઈ આપું જીવન જીવું ચતું ચર્ષ ગયું.

ભર ઉનાળામાં એક દિવસ સવારમાં હું નદીએથી સ્નાન કરીને બીને વસ્ત્રે એક ગલીમાં ચાલેને ઘર તરફ આવતી હતી; વળવાનો રસ્તો હતો ત્યાં આગળ આશ્રવૃક્ષની નીચે મને મારા ગુરુ ઠાકુર મળ્યા. એમના ખબા ઉપર વસ્ત્ર હતું. સંસ્કૃત શ્લોક બોલતા બોલતા એ નદીએ સ્નાન માટે જતા હતા. મારા બીના વસ્ત્ર મારે અંજે મને સજ્જક ચોટી ગયાં હતાં; એટલે એમને જોઈને હું શરમાઈ ગઈ

અને મને ન દેખે એમ સોડીયું વાળીને હું ચાલી જતી હતી. એટલામાં એમણે મને નામ દર્શને બોલાવી. હું સંકાય પામતી નીચી નજરે ઊભી રહી. એ મારા સાસું જોઈ રહ્યા અને બોલ્યા. “ તારું અંગ કેવું સુંદર છે ? ”

પાસેના વૃક્ષની ડાળોએ ઉપર સમસ્ત પક્ષોવૃંદ એકદમ ફિલફિલાટ કરવા મચી પડ્યો હોય એમ લાગ્યું. શાખાઓ પુષ્પથી લચી રહેલી લાગી. પૃથ્વી આકાશ અને પ્રત્યેક વસ્તુ આનંદની મસ્તીમાં ઊછળી રહી હોય એમ જણાતું હતું. હું ઘેર કેની રીતે પહોંચી તે કહી શકતી નથી. મને એટલું જ સાંભરે છે કે હું ઘેર જઈને દેવમંદિરમાં પેસી ગઈ. મંદિર મને ખાલી લાગ્યું. નદીએથી આવતા પેલો બલીમાં જે સોનેરી તારા ટપકાઓ મારી આગળ ચમકી નહીં હતી, તે જ અત્યારે મારા નયન સમક્ષ રમી રહી હતી. ગુરુ ઠાકુર મારે ત્યાં બોજન માટે આવ્યા, મારા પતિને પૂજ્યું કે હું ક્યાં મઠ છું. એમણે મને બહુએ ખોળી પણ હું ન જડી.

હવે મને એ જ પૃથ્વી અને એ જ સૂર્ય જુદાં બાસવા લાગ્યાં, મેં પ્રભુને સંભાર્યા પણ એમણે મુખ નચકોડ્યું. દિવસ ક્યાં ગયો અને ક્યાં આશ્વિનો તે મને ન જણાયું. રાત પડી, અંધારું થયું. મારા પતિ રાતે જ ખરા ખીલતા હતા. એ અંધારામાં જે કંઈ બોલતા તે ઉપરથી મને આશ્ચર્ય થતું કે એમને કેવું જાણ છે.

ફેટલીકવાર મોડી રાત સુધી કામ પહોંચતું એટલે હું મોડી સુવા જતી. મારા પતિ મારી રાહ જોતા જમીન ઉપર જ બેસી રહેતા. રાતે પ્રથમ અમે અમારા ગુરુ વિષે વાતચીત કરતાં અને પછી ખીજ વાત ઉપર જતાં.

તે રાતે હું છેક મધ્ય રાત્રે સુવા ગઈ. એ તો જમીન ઉપર ઊભી બધા હતા. એમને જમ્યાડયા સિવાય એમના પપ ગાયા નીચા કરતાં મારી છાતીમાં એમની લાત વાગી. એમના તરફનું મને એ છેલ્લું જ જ્ઞાન હતું. ખીજે દિવસે એમના ઊઠ્યા પહેલાં હું ઊઠી; તે

વખતે મળસ્કું થયું હતું, પણ હું એટલી બધી વહેલી છી હી કે તે વખતે કાગડા પણ નહોતા બોલતા. હું પતિને પગે પડી અને એમને ચરણે મેં માથું અડકાડયું. એ બીડીને એઠા થયા અને જાણે સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા હોય તેમ આશ્ચર્યચકિત થઈને મારા સામું બેવા લાગ્યા.

મેં કહ્યું. “મેં તો હવે સંસારનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી દીધો છે. હવે હું તમારી સાથે નહિ રહી શકું, તમારા ઘરનો હું સાગ કંઈ છું.” હજુ તો એ પોતાને સ્વપ્નમાં જ ધારતા હતા તેથી એ કાંઈ બોલ્યા નહિ. મેં અસહ્ય દુઃખથી કહ્યું: “જરા માફ કરજો. જુઓ તમે ફરીથી લગ્ન કરજો, હું તો હવે રજા લઈશ.”

“આ શી માંડી ગાંડી વાતો કરે છે? સંસારનો ત્યાગ કરવાનો તને કાણે બોધ આપ્યો?”

“ગુરુ ઠાકુરે.”

“ગુરુ ઠાકુર? એમણે આવો બોધ ક્યારે આપ્યો?”

“કાલે સવારે નદીએથી આવતાં હું એમને મળી ત્યારે.” એમનો અવાજ થરડાયો. મારા સામું ફરીને મને પૂછવા લાગ્યા. “એમણે તને એવી કેમ આજ્ઞા આપી?”

“તે તો હું શું જાણું? તેમને પૂછો; એ પોતે તમને કહેવું હશે તો કહેશે.”

“સંસારમાં રહીને પણ સંસારનો ત્યાગ થઈ શકે છે; તારે મારા ઘરમાંથી જતા રહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. હું ગુરુને એ વિષે વાત કરીશ.”

“ભલે, તમારા ગુરુને તમારું કહેવું માનવું હોય તો માને, પરંતુ મારું હૃદય હવે એ વાત નહિ માને. હું તો તમારા ગૃહને ત્યાગ જ કરીશ. આજથી આ સંસાર મારે મન મિથ્યા છે.”

આ સાંભળીને એ તો સ્તબ્ધ જ બની ગયા. જ્યારે બંને અંધારામાં જમીન ઉપર જ એસી રહ્યાં. અજવાળું મથું ત્યારે એ બોલ્યા. “ચાલો આપણે બંને ગુરુ પાસે જઈએ ” એ હાથ જોડીને મેં કહ્યું. “હું તો હવે કદી એમને મળવા નહિ આવું.” એ મારા સામું જોઈ રહ્યા. હું સમજી ગઈ કે એ મારો મનોભાવ કળી ગયા છે. સંસારમાં બે જ વ્યક્તિઓનો મારા ઉપર અંતિમ પ્રેમ હતો. એક મારા પુત્રનો અને બીજો મારા પતિનો. એ પ્રેમ જ મારો પ્રભુ હતો તેથી ત્યાં અસત્ય નહોતું ચાલતું. આ બેમાંથી એક મારો ત્યાગ કર્યો અને મેં બીજાનો ત્યાગ કર્યો. હવે તો મને સત્ય-નીતરા સત્યની જ જરૂર છે.” એટલું કહીને જોગણે મારાં ચરણની રજનો સ્પર્શ કર્યો, બિભી મધ, મને પજે પડી અને ચાલી ગઈ.

વિજયમુકુટ

એ રાજકુમારી અજિતા હતી, પરંતુ રાજા નારાયણના રાજકવિએ એને કોઈ દિવસ જોઈ નહોતી. જ્યારે એ પોતાની નવી કૃતિ રાજાને ગાઈ સંભળાવતો ત્યારે એ એટલા જોયા સ્વરે ગાતો, કે રાજ્યકચેરીના ઉપલા ભાગનાં પડદો ભરી લીધેલા છાત્રની અંદર બેઠેલા અદૃશ્ય શ્રોતાઓ પણ એ સ્વરને સાંભળી શકતા હતા. એના સૂર એટલો બધો ગમનબેદી હતો કે એ ઠેઠ મહામંડળમાં પહોંચી જતો, અને એના ભાગ્યના શાસનકર્તા અહીં ત્યાંથી ખેંચી લાવીને તેને પૂજ્ય કળાએ પહોંચાડી દેતો.

પડદા પાછળ કવિ કોઈની છાયા આમતેમ જતાં જોતાં દૂરથી એને કાને રણકા કરતો અવાજ આવતો હતો. એ રણકાર નૂપુરની સુવણ્ણ ધ્રુવરીઓનો હતો અને એ જ રણકાથી કવિ નૂપુરના મધુર સ્વપ્નમાં પડી જતો. પ્રભુની હયાદિષ્ટિથી જેમ પતિત પણ પાવન થઈ જાય તેમ એ નૂપુરને ધારણ કરનાર ગુલાબી રંગના ચરણો જે ભૂમિ ઉપર પડતાં હશે, તે ભૂમિની રત્નનાં પણ અહોભાગ્ય, એમ કાંવને લાગતું. એ જ પાવન પમલાં કવિએ પોતાના હૃદયમંદિરમાં પધરાવ્યાં, અને એ સુવણ્ણ ધ્રુવરીઓના રણકારમાં રામ મિલાવીને કવિ એ જ મંદિરમાં કાવ્ય રચતો હતો. પડદાની પાછળ કોની છાયા હાલ્યા કરતી હશે અને કોના નૂપુરની ધ્રુવરીઓનો ચમકો પોતાના હૃદયના રણકા સાથે વાગી રહેતો હશે, તે આત્મતની કવિના મનમાં ચંકા ભરી જ નહિ. રાજકુમારીની દાસી મંજરી કવિના આગળ થઈને નદીએ જતી ત્યારે કવિની સાથે છાનામાનાં વાત કરવાનું એ કદીએ ચૂકતી નહિ. કોઈ કોઈવાર સંધ્યાકાળે જ્યારે માર્ગમાં કોઈ જવું આવતું

ન હોય ત્યારે તો એ બેઘડક કવિના ધરમાં પેસી જતી અને શેતરંજને છેડે બેસી જતી; પરંતુ એના મુખ ઉપર જે ધૂમટો રહેતો, તેના દીલપસંદ રામ રાખવાને માટે જે કાળજી રાખતી અને એના અંબોડામાં જે જાતનાં પુષ્પોનો ગુચ્છ શોભી રહેતો, તે ઉપરથી એ વિષયમાં કોઈની સફાય લેવાતી હોવી જોઈએ; તે સિવાય આવી પર્યંદગી દાસી ન કરી શકે; તેવી શંકાને સ્થાન મળતું હતું. લોકો એ જોઈને હસતા અને ગુસ્સાવાળા પણ કરતા હતા; પરંતુ એમાં એમને દોષ દેવા જેવું નહોતું. રાજકવિ શેખર આ વાત ગુપ્ત રાખવા જરાએ પ્રયત્ન કરતો નહોતો. આવા મિલન પ્રસંગો એને મન વિશુદ્ધ આનંદરૂપ હતા. મંજરીનો અર્થ પુષ્પનો પરાગ એવો જોતો હતો. સાધારણ મનુષ્યને પણ આ નામ મધુર લાગતું હતું; પરંતુ શેખરે તો એ મધુર નામને પણ વધારે મધુર બનાવ્યું. એણે દાસીનું નામ વસંતપુષ્પપરાગ પાડ્યું. આ નામથી અન્ય મનુષ્યો તો ડોકું ધુણાવીને “આતારીની” એમ કહેવા લાગ્યા. પોતાનાં વસંત કાવ્યોમાં કવિએ વસંત પુષ્પપરાગનાં યશોગાન ઘણી જ સ્પષ્ટ રીતે અને સ્થળે સ્થળે ગાયાં હતાં. રાજ બ્યારે આ કાવ્ય સાંભળતો ત્યારે આંખનો અણુસારો “કરીને હસી પડતો અને કવિ પણ હસતો. રાજ એને પ્રશ્ન પૂછતો “વસંતના દરબારમાં ભ્રમરનું કાર્ય માત્ર શું ગુંજારવ કરવાનું જ છે?” કવિ ઉત્તર અપાતો. “ના. વસંતપુષ્પપરાગના મિષ્ટ મધનું આસ્વાદન લેવાનું કાર્ય પણ ખરું.” આ સાંભળી આખી રાજસભા હસી પડતી; અને એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે મંજરી પોતાને કવિએ આપેલું નામ સ્વીકારીને અંતરમાં હર્ષ પામતી હતી તેથી રાજકુમારી અજિતા પણ હસી પડતી.

જીવન સત્ય અને અસત્યની ગૂંથણી છે. કતી સૃષ્ટિને રચે છે પરંતુ મનુષ્ય પોતાની રચિ અનુસાર તેના ઉપર ઢોળ ચઢાવે છે. કવિના કાવ્યમાં તો નીતરે સત્ય જ હતું. કાવ્યનો વિષય કૃષ્ણ અને રાધાનો હતો, અનાદિ પુરુષ અને પ્રકૃતિનો હતો, આદિ ઉપાધિ અને

અનંત આનંદનો હતો. રંકથી તે રાય પર્યંત દરેક મયુષ્યે પોતાના અંતરમાં આ કાવ્યનું સત્ય તપાસી જોઈ હતું. એ કાવ્યો બધાને સુખપાઠ જેવાં થઈ મર્યાં હતાં. ચંદ્રના પ્રકાશમાં, કે ઓઝમાં ઠંડા પવનની લહેરો આવતી હોય તે વેળા ખારીઓમાં, અમાસીઓમાં કે હોડીઓમાં અથવા વૃક્ષોની ઘટાઓમાં, આ કાવ્યો હમરો સુખેથી ગવાતાં હતાં.

કવિ જાતો, રાજ સંભળતો અને શ્રોતાઓ હર્ષના નાદ કરી મેલતા. મંજરી નદીએ જતી આવતી કવિના ઘરમાં ડોકિયું કરતી. છગ્ગની અંદર પમરવ સંભળાયા કરતો અને સોનેરી ધુવરીઓનો અવાજ દૂરથી આવ્યા કરતો હતો. આ પ્રમાણે કવિના દિવસો સુખમાં નિર્ગમન થતા હતા.

એવામાં દિગ્વિજય કરવા નીકળી પડેલો કાઈ અન્ય કવિ રાજ નારાયણના અમરપુરમાં આવી પહોંચ્યો. એણે ઘણી રાજસભાઓમાં જઈને પોતાની ઉત્તમ કાવ્યકૃતિ અને શક્તિથી ત્યાંના કવિઓનો પરાભવ કર્યો હતો. એ કવિ રાજના સિંહાસન આગળ આવીને જીભો રહ્યો અને એક શ્લોક બોલીને પોતાની કીર્તિનાં વખાણ કર્યો. રાજાએ એનો આદરસત્કાર કર્યો અને કહ્યું. “કવિ પધારો; તમને અમારું સ્વાગત છે.” આ નવા કવિનું નામ પુંડરીક હતું. એણે કહ્યું. “મહારાજ, હું કાવ્યમાં દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો છું. ફરતો ફરતો આપના રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો છું. હું કાવ્યક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માગું છું.” રાજકવિ શેખર કાવ્યક્ષેત્રમાં ફેરું યુદ્ધ થતું હશે તે જાણતો નહોતો. એને રાત્રે નિદ્રા ન આવી. પ્રસિદ્ધ પુંડરીકનું પ્રચંડ શરીર, કિરપાણના જેવું અણીવાળું વળેલું નાક અને દર્પથી એક જ બાળુએ ઢળેલું એનું મસ્તક; શેખરની દષ્ટિમાં તરવરવા લાગ્યાં. ગભરાતો ગભરાતો શેખર સવારે સભામંડપમાં આવ્યો. મંડપમાં મોટી મેદની ભરાઈ હતી.

શેખરે પોતાના પ્રતિરપધીને સુખ મલકાવીને નમન કર્યું.

પુંડરીકે સહેજ પોતાનું માથું હલાવ્યું અને અર્થસૂચક હસ્તીને પોતાની વાહવાહ કહેનારાં અનુયાયીઓ સામે કર્યો.

શેખરે જિયું જોયું, છાન તરફ દષ્ટિ કરી અને પોતાની હૃદયદેવીને પ્રણામ કરીને બોલ્યો. “દેવી, આજના વાહ્યુદ્ધમાં જે હું વિજયવંત થઈશ, તે તારા અજ્ઞેય નામની કીર્તિનો ડંકો વાગી રહેશે.”

તૂર વાગ્યું. મહારાજનો જય પોદારતા લોકો બિડીને બિભા થયા. રાજ સફેદ વસ્ત્રો ધારણ કરીને રાજવંશી દરબારમાં સભામંડપમાં આવી પહોંચ્યા અને સિંહાસન ઉપર ઘિરાળ્યા.

પુંડરીક બોલો થયો. આખા મંડપમાં શાંતિ પ્રસરી રહી. માથું જિયું રાખીને અને છાતી કુસાવીને યુવંદ અવાજથી મહારાજ નારાયણનાં યશોમાન એણે આવા માંડ્યાં. સમુદ્રનાં મોજાંની માફક એનાં શબ્દો સમાગૃહની દીવાલો ઉપર અથડાવા લાગ્યા અને પોતાની પાંસળીઓમાં જાણે એ અવાજ પેસી જતો હોય એમ શ્રોતાઓને લાગ્યું. અમાધ યુદ્ધિથી એણે નારાયણ નામના અનેકાનેક અર્થ કરી બતાવ્યા. જે શીઘ્રતાથી અને વિદ્રતાથી એણે વિવિધ છંદોખંદ કાવ્યોમાં નારાયણ શબ્દના પ્રત્યેક અર્થને ગૂંથી બતાવ્યા, તેથી શ્રોતાઓ તે સડક જ થઈ ગયા. એના બેઠા પછી પણ કેટલીકવાર સુધી રાજ-સભાના થાંભલાઓમાં અને શ્રોતાઓના કાનમાં એના યુવંદ અવાજના બણકારા વાગી રહ્યા હતા. દેશાવરથી આવેલા પંડિતો પોતાના હાથ જિયા કરી કરીને બોલ્યા. “શાખાશ છે, શાખાશ છે.”

રાજાએ શેખરના સામું જોયું એટલે પળવાર દુઃખભરી આંખે રાજ સામું જોઈને ધાયલ થએલા હરણની માફક એ બોલો થયો. એનું મુખ ફિક્કું પડી ગયું હતું, સ્ત્રીના જેવો એ લજ્જાળ થઈ ગયો હતો. સૂર મેળવતાં તાર વધારે તંમ થઈ જવાથી વામર્તા વામર્તા તૂડે તૂડે થઈ રહે છે તેમ પાતળા કાંઠાવાળા અને વીણા સમો નાજુક શેખરનો દેહ જાણે હમણાં તૂટી જશે એમ લાગતું હતું. આરંભમાં એણે પોતાનું માથું નીચું રાખ્યું અને સ્વર ધીમે કર્યો.

પ્રારંભના કેટલાક શ્લોકો તો ખિન્નકલ સંભળાયા નહિ. પછીથી ધીમે ધીમે એનું માથું જીયું થવા લાગ્યું અને એનો મંજુલ સ્વર અમિતી થરથરતી જ્યોતની માફક આકાશ તરફ વધવા લાગ્યો. ભૂતકાળની વિસ્મૃતિમાં ભૂલાર્ધ ગયેલ રાગની પાછલી પેઢીઓથી માંડીને વર્તમાન પેઢી સુધીના એ વંશમાં જોટલા રાગઓ થઈ ગયા, તેમનું શૌર્ય અને અનુપમ ઔદાર્યનું કવિએ એવું સર્વોત્કૃષ્ટ દિગ્દર્શન કરાવી દીધું કે એ રાજવંશ માટે પ્રગ્નના હૃદયમાં ઉઠાણી રહેલી અદિતીય પ્રેમોર્મિની પરિમલ કાવ્ય રૂપે ચારે તરફ પ્રસરી રહી અને રાગ્યસિદ્ધાસનની આસપાસ પુષ્પમાળા પ્રમાણે વીંટાઈ ગઈ. કાવ્યની પૂણીહૂતિ કરતાં પોતાના મહારાજને ઉદ્દેશીને શેખરે કહ્યું “રાગજી, શબ્દના આડંબરમાં કદાચ હું પછાત પડ્યો હર્ષશ, પરંતુ આપના પ્રત્યેના મારા પ્રેમમાં હું જરાએ પછાત પડ્યો નથી.” શ્રોતાઓની આંખો આસુથી ભરાઈ ગઈ અને પથ્થરની દીવાલો પણ વિજયની ઘોષણા કરી રહી હોય એમ માણી રહી.

જગજગત રીતે ડોકું ધુણાવીને ‘હે’ એમ તુચ્છકાર કરતાં લોકોની હૃષ્ટની લામણીને પુંડરીકે ગુમાનમાં જ હસી કાઢી; અને જિભા થઈને સમા સમક્ષ આ પ્રશ્ન રજુ કર્યો “શબ્દો કરતાં સર્વોપરિ ખીજું શું છે?!” આ સાંભળીને આખી સમા પાછી શાંત થઈ ગઈ.

એણે ફરીથી પોતાની છટાદાર વાણીમાં પોતાની વિદ્વતાનું દર્શન કરાવ્યું. એણે સ્થાપિત કરી બતાવ્યું કે શબ્દ તો આદિતી જ છે અને પરમાત્મા છે. એણે પોતાના સમર્થનમાં શાસ્ત્રનાં અવતરણો ટાંકી ટાંકીને બતાવ્યાં અને પૃથ્વી અને આકાશમાંની સર્વ વસ્તુઓ કરતાં શબ્દનું સ્થાન લઈ લેવા છે. એમ શિદ્ધ કરી બતાવ્યું; અને ફરી પ્રચંડ સ્વરે એણે પાછો એ જ પ્રશ્ન પુછ્યો “કહો હવે, શબ્દ કરતાં સર્વોપરિ ખીજું શું છે?” અભિમાનપૂર્વક એણે ચારે તરફ જોયું. એના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની કામતી હિમ્મત ચાલી નહિ. એટલે પોતે કરેલા શિકારનું પૂરેપૂરું ભોજન કરીને ધરાયેલા શિલ

સમો એ ધીમે રહીને એસી ગયો, પંડિતો ‘ધન્ય છે’ની મર્જનાઓ કરી રહ્યા. રાજા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. શેખર તો પુંડરીકની અમોઘ વિદ્વતા આગળ કશા લેખામાં ન ગણાયો. આજના દિવસની સભાનું કાર્ય સમાપ્ત થયું.

ખીજે દિવસે શેખરે શરૂઆત કરી. કાનુકાની વાંસળીએ ઘૂંઘાવનને પહેલી વાર મળવી મૂક્યું હતું તે વિષેનું કાવ્ય હતું. “વેણું ફાણુ વગાડે છે અને એનો નાદ ક્યાંથી આવે છે તેની ગોપીઓને ખબર ન પડી. કેટલીકવાર એમ લાગતું કે દક્ષિણ દિશાનો પવન એંચી લાવતો હશે કે ટેકરીઓની ટોચ ઉપર ખૂલતા વાદળમાંથી આવતો હશે. ઉદ્યાયણમાંથી એ નાદ મિત્રનનો સંદેશ લાવતો અને અસ્તાયણમાં ત્રિષાદવત્ થઇને પાછો પડતો. વેણુ સંગીતના સ્વપ્નથી રાત્રિને ભરી દેતી, તારાઓ પૂરકનું કામ કરતા હતા. વેણુનો નાદ એકા વખતે સર્વ દિશામાં ગાળ રહ્યો. ખેતરોમાં, ઘટાઓમાં, રસ્તા ઉપર, મલીઓમાં લીલા ધાસ ઉપર, એમ સર્વત્ર એની અસર પ્રસરી રહી. ફાઇ ગોપી એનો અર્થ સમજી શકી નહિ, તેમ પોતાના અંતરની ઇચ્છા કેવાં શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવી તે પણ એમને સૂઝ્યું નહિ. વેણુ—વિહારી વિના એમનાં નેત્રો અશ્રુથી છતાછલા ભરાઈ ગયાં, એમનું જીવન વેણુવિહારીના અભાવે મૃત્યુની વાંછના કરવા લાગ્યું.

શેખર શ્રોતાઓને ભૂલી ગયો, પોતે પ્રતિસ્પર્ધી સાથે સ્પર્ધામાં જિતરી રહ્યો છે તે પણ ભૂલી ગયો. એ પોતાના વિચારોની મધ્યમાં એકલો જીભો હતો અને વેણુ ગીત ગાઇ રહ્યો હતો. હાયામાંથી આકાર ખતી ગયેલ મૂર્તિ એના મનમાં રમી રહી હતી અને દૂરના પડતા પમરવના રણુકારનો પ્રતિધ્વનિ ગાળ રહ્યો હતો.

હવે એ પોતાના સ્થાન ઉપર ખેડો, શ્રોતાઓ આર્જુનીય અને અનહદ આનંદમાં એવા નિમગ્ન થઈ ગયા હતા કે શેખરને હર્ષના ધ્વનિથી વધાવી લેવાનું પણ વિરમ્યું થઈ ગયું. વળી પાછો પુંડરીક

હોમો થયો અને એ પ્રિયતમ અને પ્રિયતમા કોણ હતાં તેનું વર્ણન કરવાનું શેખરને આહ્વાહન થયું. ગર્વથી એણે ચારે તરફ જોયું. પોતાના અનુયાયીઓ પ્રાંત જોઈને હસ્યો અને ફરીથી પૂછ્યું. “પ્રિયતમ કૃષ્ણ કોણ, અને પ્રિયતમા રાધા કોણ?” પછી એણે એ નામોનાં મૂળ રૂપનું પૃથક્કરણ કરવા માંડ્યું અને તેમના જુદા જુદા અર્થ ઘટાડવા માંડ્યા. જુદા જુદા સંપ્રદાયવાળાઓએ એ નામના કેવા કેવા અર્થ કયો છે તે પોતાની અમોઘ મેધાવડે સમજાવતાં એણે શ્રોતાઓને દિગ્મૂઢ કરી દીધા. એ નામના દરેકે દરેક અક્ષરને તર્ક લડાવીને એવા ઉલટી રીતે છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા કે એવા અક્ષરોની જાણે કાંઈ જ ઝિમત ન થઈ શકે; અને વળી પાછા એ જ અક્ષરોને એવી સંકલનાયાં વિવિધ રીતે જોડવા માંડ્યા, કે તેના અર્થ બલભલા સૂક્ષ્મ દષ્ટિના શબ્દપાંડિતોની કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે.

પાંડિતો હર્ષમાં નિગમ થઈ ગયા હતા. મોટી મર્જના કરીને પુંડરીકને તેમણે બદ્ધોષ કયો, આ ભુક્ષિના પ્રચંડ મહારથીએ ત્યાં બરાએલા લોકોની સમક્ષ જ સત્યતાં પટાંતરો ભેદીને તેના ચોરેચોરા કરી નાખીને તેમને બતાવી દીધા. લોકો હર્ષનાદથી મર્જ રહ્યા. પુંડરીકના આ મહાભારત કાર્યથી પ્રેક્ષકો એટલા બધા પ્રસન્ન થઈ ગયા કે એ જો કહી મયો તેની પાછળ કાંઈ સત્ય રહ્યું છે કે કેમ, તેનાં એ પોતે પણ વિચાર કરવાનું ભૂલી ગયા. રાજા વિરમય પામી ગયો. સંગીતનું વાતાવરણ હવે પુરેપુરું શમી મયું. શ્રોતાઓની દાંષ્ટ લીલાછમ જેમ તાજા ખેતર ઉપરથી વળીને પથ્થરની બનાવેલી મજબૂત સડક ઉપર પડી. એમને મન તો આ પહેલવાન કવિ આમળ પોતાનો કવિ એક બાળક જેવો લાગ્યો. એ ચાલતો તે વખતે જાણે પોતાના પાદતલથી વિચાર અને શબ્દસૃષ્ટિની મુશ્કેલીઓને દળી નાખતો જણાતો હતો. શેખરની કવિતાઓ હવે નરો સાદી જ લાગી. એવી કવિતાઓ તો પોતે પણ લખી શકે, એ કવિતામાં નવીનતા

નથી મુશ્કેલી નથી. શિખામણુ લેવા જેવી પણ નથી. તેમ ઉપયોગી પણ નથી એમ સર્વને લાગ્યું.

રાગએ દષ્ટિસંકેતથી હેલ્લો પ્રયાસ કરવા શેખરને બહુએ ઉત્તેજ્યો પણ એણે કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એ પોતાને સ્થાને જ બેસી રહ્યો.

રાગ ક્રોધમાં સિંહાસન ઉપરથી ઊઠ્યો, પોતાના કંઠમાંથી મોતીનો હાર કાઢીને પુંડરીકના કંઠમાં પહેરાવી દીધો. રાજસભા હર્ષના ધ્વનિથી માગુ ઊડી. ઉપલા છત્તમાંથી વજ્રનો અને કટિમેખલાની સુવર્ણ ધુધરીઓનો ધીમે અવાજ સંભળાયો. શેખર રાજસભામાંથી ઊડીને ચાલ્યો ગયો.

કૃષ્ણપક્ષની અંધારી રાત્રી હતી. શેખરે પોતાના બધાંએ કાગ્યોનો કપાટમાંથી કાઢીને જમીન ઉપર ઢગલો કર્યો. એમાંના કેટલાક કાગ્યો તો એણે ધણુ વખત પહેલાં લખ્યા હતા; એટલે તે તો લગભગ જુનાઈ ગયાજેવાં હતાં. પાનાં ઉકેલતો ગયો અને અહીં તહીં છુટાછવાયા ફકરા વાંચતો ગયો અને એ કાગ્યોમાં કાંઈ મહત્વ કે ચમત્કાર ન લાગ્યો; ફક્ત નાનાં છોકરાંની કવિતા જેવાં જ એ લાગ્યાં. એક પછી એક એણે તમામ ગ્રંથો ફાડી નાખ્યા. “ઓ અગ્નિદેવ, તને જ આ સર્વ સમપણું કરૂં છું. મારા અંતરમાં આટલાં બધાં વર્ષ તારી જ્યોતિ બળ્યા કરી પરંતુ તે સર્વ નિર્ચક થઈ ગયું. મારું જીવન જે સુવર્ણનો કકડો હોત તો તારી જ્યોતમાં તપીને ઉજ્જવલ થઈને બહાર આવત, પરંતુ આ રાખોડી વિના બીજું શું થાય?” એમ બોલતાં બોલતાં એણે તમામ કાગળો અગ્નિમાં પથરાવી દીધા.

રાત પૂરી થઈ. શેખરે ખારીજો ખોલી નાખી અને પોતાના પ્રિય જીર્ઠ, ગુલામ વગેરે પુણ્યો પોતાના પલંગ ઉપર પાથરી દીધાં. પછી ઘરમાં જેટલાં જ્ઞાનસ હતાં તે સર્વ પલંગ આમળ એકઠાં કરીને

એણે સજગાવ્યાં. પછી ઠાઠ ઝેરી મૂળીએનો રસ મધ સાથે મેળવીને એ પી મથો અને પછી પલંગમાં લાંબો થપ ને સૂતો.

એના દાર બહાર સુવર્ણનૃપુર ખળડ્યા અને પવનની લહોડા સ.થે અજ્ઞપ પરિમલ એ ખંડમાં આવી મીચેચે નેત્રે એ મોઢ્યો. “દેવી, આપરે તમે આ દાસ ઉપર કૃપાદ્રષ્ટિ કરી એને જોતા આવ્યાં છો ?”

મધુર સ્વરવાળો જવાબ આવ્યો “મારા કવિરાજ, હું આતી છું.” શેખરે અંખ ઉઘાડી તો પલંગ પાસે એક સુંદરી બિભેલી જણાઇ. એની અંખે અંખ આવી મધ હતી છતાં એને જણાયું કે જે છાયાની મૂર્તિ એણે પોતાના હૃદયમંદિરના સિદાસન ઉપર ચુસ રીતે પધરાતી હતી, તે જ મૂર્તિ અત્યારે એના અંતઃકાળ સમયે એના દિદારના છોડવેદ્દાં દર્શન કરવા મંદિરમંથી બહાર નીકળી આતી છે. સુંદરીએ કહ્યું : “એ તો હું રાજકુમારી અજિતા છું.” મહાપરાણે કવિ પલંગમાં બેઠો થયો. રાજકુમારીએ એના કાનમાં ધીમે રહીને કહ્યું. “મારા કવિરાજ, રાજાએ અન્યાય કર્યો છે. કાવ્યશાસ્ત્રના વાદમાં તમે જ વિજયવંત થયા છો; તેથી તમને વિજયમુકુટ પહેરાવવા હું આતી છું.” એમ કહીને રાજકુમારીએ પોતાના કઠમાંનો પુષ્પહાર શેખરને મરતકે અપાર્ણ કર્યો, એટલે શેખર મૃનુધી વિક્ર થઇને પાછો પલંગ ઉપર પડી ગયો.

મધુર મિલન

સુરખાળા જો શાળામાં જતી હતી. તે જ શાળામાં હું યે જતો હતો. અમે બન્ને વર વહુની રમત રમતાં હતાં. જ્યારે હું એને ઘેર જતો ત્યારે એની માતા અને વહાલથી થાયડતાં અને અમને બન્નેને જોડાજોડ બેસાડીને કહેતાં કે “આ કેવું સુંદર જોડું છે?”

જો કે હું તો તે સમયે બાળક હતો, પણ સુરખાળાની માતાના પલા વાક્યનો અર્થ સમજી ગયો. બાળ બધા કરતાં સુરખાળા ઉપર મારો વિશેષ હક્ક છે. એ વિચાર મારા મનમાં ધર કરીને રહ્યો હતો. હવે તો એ મારી છે એવા અભિમાનથી હું એને કેટલીકવાર મારતો અને કનડતો પણ ખરો. એ પણ ગિચારી મારી ઠઠવેઠ ઉઠાવતી અને ચું કે ચાં કર્યા વમર મારો માર ખાતી હતી. એના સૌન્દર્યનાં વખાણુ આખા ગામમાં થતાં હતાં પરંતુ મારા જેવા એક જંગલીની દષ્ટિએ એ સૌન્દર્યમાં કાંઈ મહત્ત્વ જણાતું નહોતું. મને તો એક જ ખાન હતું, તે એ કે મારી ઝુંસરીએ જોડાવાને માટે જ સુરખાળાનો જન્મ થયો છે; માટે મારે એની ખાસ કાળજી રાખવાની જરૂર નથી. મારા પિતા ચોધરી વંશની જગીરના વહીવટદાર હતા. એમણે મનમાં એવો વેત ગોઠવી રાખ્યો હતો કે મને જો સારા અક્ષર લખતાં આવડી ગય તો જમીન જગીરદારનો વહીવટ કેમ કરવો તેનું થોડું શિક્ષણ અને આપવું; અને કાંઈ ઠેકાણે મિલકતોનાં ભાડાં ઉધરાવનાર તરીકે મને રાખી દેવો; પરંતુ એ વિચાર અને પમંદ ન પડ્યો. અમારા ગામને નીલગત્ત કલ્કતે જઈને અંગ્રેજી શીખ્યો અને આખરે ડિપ્ટીકટ મેજિસ્ટ્રેટનો નાજર બની ગયો. જીવનમાં મારું પણ એ જ ખ્યેય હતું. કદાચ મારાથી નાજર ન થવાય તો પણ જડજ ડોટના

હેઠકાક' થવાનો તો મેં ખાનગી રીતે વિચાર કરી જ રાખ્યો હતો. મારા પિતા ઠાટ'ના અમલદારોને ખુલ્લું માન આપતા. નાનપણથી મને ખબર હતી કે આ લોકોને તો અક્ષિતથી, શક્તિમાનથી અને દ્રવ્યથી પણ પ્રસન્ન રાખવા પડતા હતા; આથી જ ઠાટ'ના હલકામ હલકા નોકરો અને બેલીફો યુદ્ધાંતને માતની નજરે જોવાની ટેવ પડી હતી. આ લોકો અમારા અંમાજના આરાધ્ય દેવતાઓ છે. આર્યોના વિશ્વદેવોમાંના તેજીસ કોટિ દેવતાઓનું અવીચીત કાળન સૂક્ષ્મ રૂપ જ મનાય છે. ભૌતિક વિષય મેળવવાને માટે વિનયના દાતા શ્રી ગણેશના કરતાં પણ લોકોને આ દેવોમાં વધારે શ્રદ્ધા હોય છે; અને તેથી જ શ્રી ગણેશને અર્પણ કરવાનું લોકો આ અમલદારોને અર્પણ કરે છે.

નીલરત્નના વાદે હું પણ સમય સાધીને કલકત્તે ઉપડી ગયો. ત્યાં પહેલાં તો હું મારા રનેહીને ઘેર જાન્યો; પછી પિતાએ પૈસા મોકલાવ્યા અને મેં મારો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સાથે સાથે રાજકીય અને પારમાર્થિક સમાજોમાં પણ હું બામ દેવા લાગ્યો. મને એમ થયું કે દેશના કલ્યાણને માટે મારે જીવન માર અર્પણ કરવું જોઈએ; પરંતુ આ મહાભારત કાર્ય માટે મારે કેવી રીતે સજવું તેની મને સમજ ન પડી, તેમ ઠાટ'એ કાંઈ માર્ગ પણ સૂચવ્યો નહિ. છતાં મારો ઉત્સાહ જરાએ નદ પડ્યો નહિ. અમે ગામડાના છોકરાઓમાં શહેરના છોકરાઓ કરતાં કંઈક અંશે મોડી પાકટ શુદ્ધિ આવે છે; તેથી અમે નમતી માફક જે તે વાતને એકદમ હસી કાઢતા નહિ. તેથી જ અમે વધારે આસ્થાવાળા હતા. અમારી સમાજના નાયકો બાષણો આપતા અને અમે આધાપીવા વગર ખરે ખરો તાપમાં ઉધરાણાંને માટે ઘેર ઘેર ભિક્ષાન્નદેહિ કરતા અથવા તો માર્ગ ઉપર હિમા રહીને જાહેર ખખરો વહેંચતા કે વ્યાખ્યાન મંડપમાં ખુરશીએ બેઠેલા. દરમ્યાનમાં જે કોઈ અચારા નાયકની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ મુખની બહાર કાઢતો તો જોઈ

લ્યો તેની કજોતી. અમે બાંધો ચઢાવીને તેની સાથે લઢવાને તૈયાર જ. આથી શંકેરના છોકરાઓ “આ ગામડીઆઓ શું કરે છે ?” એમ કરીને અમારા તરફ જોઈને હસતા.

હું તો નાજર કે હેડક્લાર્ક થવા કલકત્તે ગયો પણ તૈયારી તો મેંજીની કે ગેરીઆદરી થવા કરતો હતો. એવ.માં મારા અને સુર-બાળાના બંનેના પિતાએ મળીને અમારા લગ્ન કરી દેવાનું નક્કી કરી દીધું. પંદરમે વર્ષે હું કલકત્તે આવ્યો. સુરબાળા તે વેળા આઠ વર્ષની હતી. આ વખતે મારા ઉંમર અઢાર વર્ષની હતી એટલે મારા પિતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અત્યાર આગમય મારા લગ્ન થઈ જવા જોઈતાં હતાં. પણ મેં તો જન્મભર અધિવાસિત રહેવાનું અને દેશને માટે પ્રાણાર્પણ કરવાનું ખાનગી રીતે પણ લીધું હતું, તેથી મેં પિતાને જણાવી દીધું કે મારો અભ્યાસ પુરો થયા સિવાય હું લગ્ન કરનાર નથી.

જે ત્રણ માસમાં જ મને ખબર મળી કે સુરબાળા તો રાગશોચન વડીલ જોડે પરણી ગઈ. હું તો તે વખતે અવનત પામેલા ભારત-વાર્તા ઉદ્ધારને માટે ઉત્તરાણી ઉત્તરાવવાના મહાકાર્યમાં પડી ગયો હતો, એટલે તે કાર્ય આગળ આ વાત મને મહત્ત્વની ન લાગી. મેટ્રોપોલિટનની પરીક્ષામાં તો હું પાસ થઈ ગયેલો હતો; પણ એટલામાં મારા પિતા ગુજરી ગયા. મારે શિર હવે તો તમામ ભારે આવી પડ્યો. મારી માતા અને જે બેનોનું મારે પૂરું કરવાનું હતું, કોલેજ છોડી દેવી પડી અને હું નોકરી ખોળવા લાગ્યો. બહુ કાંઈ માર્યા ત્યારે છેવટે નવલખી શુદ્ધાના એક નાના ગામમાં ઇંગ્લીશ સ્કૂલમાં ખીજ ઍસીસ્ટન્ટની મને જગ્યા મળી. મને પહેલું તો એમ લાગ્યું કે આ નોકરી ઠીક મળી ગઈ. હવે હું મારા પ્રત્યેક શિષ્યને મારા શુદ્ધિજનથી બાવી ભારતના સેનાની બનાવી દઈશ; પણ કામનો મારંબ કયો ત્યારે તો એમ જણાયું કે ભારતના બાવી કરતાં સ્કૂલમાં નજીક આવતી પરીક્ષા જ વધારે મહત્ત્વનો વિષય હતો. અક્ષર ગણિત

અને વ્યાકરણ સિવાય બહારની વાતો જો હું કરતો તો હેડમાસ્તર ચીડાઇ જતા; એટલે થોડા જ માસમાં મારો હિસાહ ઢીકો પડી ગયો.

હું કાંઈ એવો શુદ્ધિશાળી નથી, પણ ઘરમાં બેસીને નિરાંત જીવે મોટી મોટી ચુકિતઓ શોધું ખરો. કાર્યક્ષેત્રમાં બહાર પડ્યો ત્યારે મને કાંઈ જુદો જ અનુભવ થયો. પૃછડું આમળવાની ઘાકેજેમ બળદને પોતાની ગરદન ઉપર હળની ઝુંસરીને બાર વહન કરતાં ડોકું નીચું રાખીને આખો દિવસ માટીનાં ઢેકાં ભાંગવા પડે છે; અને છેક સૂર્યાસ્તે જો પુજો ધાસ એનો માલિક નીરે, તે ખાઈ ને સંતોષ માનવો પડે તેવી અંતિ મારી થઈ રહી હતી. આવા પ્રાણીમાં પછી ફૂલા નાયવાની કે થેકડા મારવાની શક્તિ ક્યાંથી રહે.

રકૂલના મકાનને ઠોઠ જાતનો અકસ્માત ન થાય તેની સંભાળ રાખવા મારતરોમાંથી એક જાણુને એ મકાનમાં જ રહેવું પડ્યું. હું કુંવારો એટલે એ બોલે મારા ઉપર જ નાખવામાં આવ્યો. રકૂલની બેડેના એક ઝુંપડાનાં મેં વાસ કર્યો.

રકૂલ ગામ બહાર આવેલી હતી, ત્યાં આગળ એક મોટું તળાવ હતું અને તળાવની ચારે બાજુએ સોપારી, નાળાએરી, અને નંદારનાં વૃક્ષો આવી રહ્યાં હતાં. રકૂલની પાસે મોટાં અને જૂનાં લીમડાનાં બે વૃક્ષ બેડાબેડા આવેલાં હતાં, તેથી તેમની શીતળ છાયા સારી આવતી હતી.

એક વાત મારે તમને કહેવાની રહી અર્ધ. એ વાતને અત્યાર સુધી હું બહુ અમત્યની નહોતો ધારતો. સરકારી વકીલ રામલોચનરાય અમારી રકૂલની પાસે જ રહેતા હતા. તેમની પત્ની અને મારી બાત્તજીબી સુરખાળા પણ ત્યાં જ હતી.

રામલોચન બાજુ સાથે મારે પરિચય થયો હતો; પણ મેં સુરખાળા વિષેની કશી વાતચીત તેમને કરી નહોતી; તેમ એ વાત અદ્ય પરિચયમાં કહી દેવી તે મને ઠીક પણ ન લાગ્યું.

મારા જીવન જોડે સુરખાળા એકવાર સંકળાયેલી હતી તેનો મને ઝાઝો ખ્યાલ પણ નહોતો.

એકવાર રબ્બને દિવસે હું રામલોચનબાળુને ત્યાં ગયો. શા વિષય ઉપર અમે વાત કરતા હતા તેનું મને સ્મરણ નથી. કદાચ અત્યારના ભારતની દુઃખદ સ્થિતિ વિષે પણ હોય. એ વિષય એમને ખૂબ પ્રિય હતો, કે તેને માટે એ મરી શીટવા હતા તેવું કાંઈ નહોતું; પરંતુ વિષય જ એવો હતો કે જેના ઉપર હુકો અગડાવતાં અગડાવતાં કલાક એ કલાક મનના ઉભરા નિરાતે કાઢી શકાય. વાતોમાં હું અશૂભ શબ્દ ગયો હતો એટલામાં બાળુના ખંડમાંથી કંકણનો મધુર રણુકાર અને વસ્ત્ર તથા પગનો રવ સંભળાયો. મેં 'જોયું' તો એક નાની બારીમાંથી એ દિત્તુક નયનો માંડે નિરીક્ષણ કરી રહ્યાં હતાં. તરત મને પૂર્વાવસ્થાનું સ્મરણ થયું. શ્રદ્ધા, સાદાઈ અને કૌમાર-પ્રેમ વ્યક્ત કરતાં તે જ ભવ્ય નયનો, તે જ સ્વામ ભ્રમરો, જાડી પાંપણો અને તે જ શાંત સ્થિર દષ્ટિ! મારા હૃદયને કોઈ અવ્યક્ત વ્યક્તિએ લોખંડની શૃંગલામાં જકડી લીધું અને દરદી તે ધડકવા લાગ્યું.

હું મારે ઘેર આવ્યો પણ દરદે મને ન છોડ્યો. હું વાંચતો, લખતો, માંડે બીજું કામ કરતો પણ મારા દરદી જમરનું દરદ દર ન થઈ શક્યું. હૃદય-દોર ઉપર દુઃખભાર લીંચી રહ્યો હતા. રાતે જરા શાંત પડતાં હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે મને તે આ શું થતું હશે? અંતરમાંથી પ્રશ્ન ઊઠ્યો. “હવે તારી સુરખાળા કયાં?”

મેં ઉત્તર દીધો. “એની વાંછના મેં જાણી જોઈને જ છોડી દીધી છે. મારે માટે એ જીવનધર્મ ત કુમારી રહે એમ મેં ધાર્યું જ નહોતું.” અંતરનો અવાજ ચાલુ જ રહ્યો. “એક સમય એવો હતો કે તે સમયે એ તારા વચન માત્રથી તને મળી શકત; પરંતુ હવે તો તેની સામે એક વાર દષ્ટિપાત કરવાનેય તને અધિકાર નથી. એ તારી છેક નિકટ આવે, તેના કંકણના રણુકારા તું જાંબળે, તેના સુવાસિત

કેશની મુગંધ તારી ઘાણિન્દ્રિયને આનંદ આપે, છતાં તમારી બેની વચ્ચે હંમેશને માટે મોટી દીવાલ જેવો અંતરાય રહેવાનો.”

“બહે, મારે હવે એની સાથે શેા સંબંધ છે?”

ફરીથી હૃદયે જવાબ દીધો. “આજે તારે મન સુરખાળા કાઢી નથી, પરંતુ સંબંધ બંધાયો હોય તો તારે મન એ શું ન હોત?”

“હા તે તો ખરું. તે વખતે એ મારે મન સર્વસ્વ હોત. સર્વથી પ્રિયમાં પ્રિય, સંસારમાં સર્વ વસ્તુઓ કરતાં નિકટમાં નિકટ અને સુખદુઃખમાં મારી જીવનસખી બની રહી હોત.” અત્યારે તો એના સામી દષ્ટિ કરવી પણ મના રૂપ થઈ પડ્યું છે; એની સાથે વાર્તાલાપ કરવો પણ અયોગ્ય ગણાય અને એનો વિચાર સરખો કરવો એ પણ પાપ છે. પેલો રામસોયન કોણુ જાણે ક્યાંથી આવ્યો ને એ ચાર આડાઅવળા શ્લોક બોલીને સુરખાળાને જનસમાજમાંથી તરાપ મારીને ઉપાડી ગયો.

હું નવીન નીતિરાજ્યનો ઉપદેશ કરવા કે સમાજમાં પરિવર્તન પ્રમટાવવા નથી માગતો, તેમ ગાર્હસ્થ્ય બંધનોને તોડી નાખવાની પણ મારી ઇચ્છા નથી. હું તો ફક્ત મારું મન કમ દિશામાં કામ કરી રહ્યું છે તેનો જ તાદ્દશ ચિંતાર આપું છું; પછી બહે તે જોરબ્યાજી હોય. સુરખાળા રામસોયનના ગૃહની અધિષ્ઠાત્રી બની રહી હતી છતાં એ રામસોયનની છે તેના કરતાં મારી વધારે છે એ વિચારને મારા હૃદયમાંથી હું ન ખસેડી શક્યો. મારે કહી દેવું જોઈએ કે એ વિચાર જો કે અયોગ્ય અને જોરબ્યાજી હોતો છતાં અસ્વાભાવિક તો નહોતો જ.

હવે મારું મન કોઈ પણ કાર્યમાં પરાવાતું નહિ. બપોરે કલાસમાં જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ મનમાં મનમાં ગણગણાટ કરીને વાંચતા, પ્રકૃતિ દેવી સૂર્યના પ્રખર તાપમાં ઉકળી રહેતી, જ્યારે પવન લીમડાની મધુર મુગંધ તાણી લાવતો, ત્યારે મને કાંઈક ઇચ્છા થઈ આવતી; પણ શી ઇચ્છા થતી તે હું જાણી શકતો નહિ. એટલું તો કહી શકું છું કે હવે ભારતના અવિધ્યની આશા રૂપ આ વિદ્યા-

ચીંઓની એકસરસાઈઠ જૂકો તપાસવામાં જ માઈ જીવન વીતાવ્યું મને ઠીક ન લાગ્યું.

એવડા મોટા ઘરમાં એકલા રહેવાનું મને અમતું નહિ તેમ કોઈ મળવા આવે તે પણ મને અમતું નહિ. સંધ્યાકાળે જ્યારે હું તળાવની પાળે બેસતો અને સોપારી અને નાળીએરીનાં વૃક્ષોમાં થઈને પવનની હાલેરીઓ આવતી, ત્યારે મને વિચાર આવતો કે જનસમાજ રખલનોનું એક જળ છે. કોઈ પણ મનુષ્ય યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરતો નથી, અને જ્યારે પ્રાપ્ત થયેલી તક આપણે ગુમાવી બેસીએ છીએ ત્યારે આપણે માથું કુટીએ છીએ, હું સુરખાળાને પરણીને સુખી થયો હોત પણ મારે તો ગેરીઆદડી થવું હતું. તે થવાનું તો ક્યાંયે જતું રહ્યું અને ગામડામાં સેકન્ડ એસિસ્ટન્ટની નોકરી લઈને મેં ઇતિશી કરી દીધું એથી ઊંચડું રામશોચનરાય, જેને લગ્ન પહેલાં બધીયે કન્યા સરખી હતી અને સુરખાળા ઉપર કંઈ છાપ નહોતી, તે સુરખાળાને પરણી બેઠો અને સરકારી વકીલ તરીકે પુણજ પૈસા પેદા કરે છે. અરતુ. રસોઇ સારી ન થાય ત્યારે એ સુરખાળાને ઠપકો દેતો અને પ્રસન્નચિત્ત હોય ત્યારે એને સોનાની ખંખડીઓ કરાવી આપતો. એ પોતે પણ ઠાઠમાં ફરતો અને ચિંતાને તો પાસે આવવા જ નહોતો દેતો. તળાવની પાળે બેસીને તારાઓ સાથું બેઠેને એ સારી માફક નિઃશ્વાસ નથી નાખતો.

એકવાર રામશોચનને એક મોટા કેસમાં બહારગામ જવું પડ્યું. હું મારા મકાનમાં એકલો હતો, અને સુરખાળા એના મકાનમાં એકલી હતી. મને યાદ છે તે દિવસે સોમવાર હતો અને સવારથી આકાશ મેઘથી ઘેરાયલું હતું. દસ વાગે વરસાદ ઝરમર ઝરમર પડવા લાગ્યો. આકાશના રંઝઝંઝ બેઠેને હેડમાસ્તરે આજે રકૂલ વહેલી બંધ કરાવી. આખો દિવસ જાણે કોઈ ભારે તૈયારી કરવાની હોય તેમ આકાશમાં મેઘ ટોડાટોડી કરી રહ્યો હતો. બીજે દિવસે લખભખ બપોર પછી તોફાન અને ગાજવીજ સાથે વરસાદ પુર બેસથી તૂટી પડ્યો. જેમ

જેમ રાત પડવા લાગી અને વધવા લાગી, તેમ તેમ વરસાદ અને તોફાનનું જોર પણ વધવા લાગ્યું. શરૂઆતમાં પવન પૂર્વ તરફનો હતો, પછી ધીમે ધીમે ફરતા ફરતા દક્ષિણ અને પશ્ચિમનો થયો. આવી રીતે નિદ્રા તે શાની આવે? આ તોફાનમાં સુરખાળા પણ ધરમાં એકલી જ હશે એમ મને વિચાર આવ્યો. એના ખંગલા કરતાં અમારી રફલનું મકાન વધારે દૃઢ હતું. એ રાતે મને ધણીવાર વિચાર થયો કે લાવ એને હું મારે ધેર બોલાવું, અને હું તળાવ ઉપર એકલો પડ્યો રહીશ; પણ તેમ કરવાની મારી હિંમત ન આવી.

મધ્યરાત્રિએ દોઢેક વાગ્યાને. સુમાર થયો હશે તે વખતે ઓગિંતો બરતીનાં મોઝાંનો નાદ સંભળાયો. સમુદ્ર ઊલટીને અમારા ઉપર આવતો હતો. હું મારા ધરમાંથી નીકળીને સુરખાળાના ખંગલા તરફ દોડ્યો. માર્ગમાં તળાવનો પુરતો આવેલો હતો તે તરફ હું જતો હતો. તેટલામાં રેલનાં પાણી મારા ઘુંટણ સુધી આવી પહોંચ્યાં. હું એ પુસ્તા ઉપર ચઢી ગયો એટલામાં બીજું મોજું અથડાયું. રસ્તા જમીનથી સત્તર ફીટ કરતાં પણ વધારે ઉંચો હતો. હું જેવો એ પુસ્તા ઉપર ચઢ્યો તેવું જ સામી બાજુથી બીજું મનુષ્ય પણ એના ઉપર ચઢી ગયું, તે કોણ હતું? મારા શરીરના પ્રત્યેક તંતુએ એને તરત જ ઓળખી કાઢી અને મારામાં એક પ્રકારનું નવચેતન આવી ગયું. મને ખાતરી છે કે એણે પણ મને ઓળખ્યો.

ત્રણેક વારના વિસ્તારવાળા ટેકરા ઉપર અમે બંને જણ ઊભા રહ્યાં. અમારી આસપાસ બીજે અધે પાણી ફરી વળ્યું હતું. ખરેખર આ પ્રલયકાળ આવેલો હતો. આકાશમાં તારાનું નામનિશાન જણાતું નહોતું. પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. અત્યારે અમે એકબીજા સાથે વાતોલાપ કર્યો હોત તો પણ કોઈ જાણવાનું નહોતું. પરંતુ એમાંથી એકેયે હોહ સરખો કદાચો નહિ. અમે એકબીજાનું ક્ષેમકુશળ પણ પૂછ્યું નહિ. અમે તો અંધકારને જ જોઈ રહ્યાં. અમારા પગ આમળ ધૂ ધૂ કરતો મૃત્યુનો કાળો ઝોલ વહી રહ્યો હતો.

સારા સંસારને તજીને સુરખાળા મારી એથે આવી હતી. અત્યારે મારા શિવાય એનું કોઈ નહોતું.

અજ્ઞાત પુરાણ કાળમાંથી કે અન્ય પૃથ્વીમાંથી આ તેજોમય પૃથ્વી ઉપર આવીને સુરખાળા પૂર્વે અમારી બાહ્યાવરથામાં મારા પડખે બેસી રહી હતી; અને ત્યાર પછી આટલે લાંબે વખતે આજે પણ તે તેજોમય પૃથ્વીને ત્યામ કરીને આ પ્રકૃતિના પ્રલયકાળના ઘેર ઉત્પત્તિકાળનું મધ્યમાં એ જ મારી પડખે એકલી બેસી રહી છે.

ઉત્પત્તિકાળનું વહેણ આ કામળ બિહરતી કળાને જેમ મારી પાસે ધસડી લાગ્યું હતું. તેમ આ પ્રલયકાળનું વહેણ એ જ બિહરતી કળાને પૂર્ણ વિકસિત પુષ્પ બનાવીને કોઈ બીજા પ્રતિ ન ધસડી જતાં મારી પાસે ખેંચી લાગ્યું છે.

હવે એ જ મોઝું અમે બંને જ્યાં બેઠાં છીએ ત્યાંથી મૂળમાંથી બિખાડી નાખીને પૃથ્વીના છેદ ઉપરથી અમને સદાને માટે નિર્મૂળ કરી નાખશે, અને એ જ પ્રલયમાં અમારી એકતા સાધશે, આવો વિચાર મને આવ્યો. વળી બીજી જ ક્ષણે હું મનમાં બોલવા લાગ્યો: “તે મોઝું આવતું અટકી પડે. સુરખાળા પતિ, બાળક, નોકર, ચાકર અને ઘરબારવાળી થઈ રહે અને ચિરંજીવી થઈ પૂર્ણ સુખ ભોગવે.” આજ રાત્રે પ્રકૃતિના પ્રલયને કિનારે બેઠો રહીને હું અખંડ સુખનો ભોક્તા બન્યો.

રાત પૂરી થઈ. તોફાન શમી ગયું અને ચહેલું પુર જીતરી ગયું. એક શબ્દને પણ ઉચ્ચાર ક્યો શિવાય સુરખાળા એને ઘેર ઘાલી ગઈ. હું પણ મારે ઘેર ગયો.

મને વિચાર આવ્યો. હું ન નાજર બન્યો, ન હેડકલાક બન્યો કે ન બન્યો જેરીબાદી. હું તો એક કંઠાળ રકૂતનો બીજો ઍસિસ્ટન્ટ જ રહ્યો. પરંતુ કોઈ નહિ. એ જ રાત્રિના અદ્ય નેટલા સમયે મારા લક્ષ ચોરાસીના ફેરાને સાર્થક કરી દીધો. મારા સમસ્ત આયુષ્યના દિવસ અને રાત્રિઓમાં આ એક જ રાત મારા કુલ્લક જીવનની મહા મેધેરી દેહાણ હતી.

રાજા રાણી

ખિપિનકિશોર મર્મશ્રીમંત હતો એટલે દ્રવ્યોપાર્જન કરતાં દ્રવ્યનો વ્યય કરવાનું સાહેજીજીતો હતો, પરિણામ એ આવ્યું કે હવે એને રહેવાને ધર પણ ન રહ્યું. એ યુવાન હતો, મનોહર મુખવાળો હતો અને સંગીતમાં પ્રવીણ હતો; પણ ધંધામાં મૂખ અને સંસાર-વ્યવહારમાં અદક્ષ હતો. હવે એનો વૈભવ જતો રહ્યો હતો.

ભાગ્યવશાત્ રાજા ચિત્તરંજનને હવે કોર્ટ ઓફ વૅડ્સ પાસેથી પોતાની મિલકત કબજે મળી હતી. એટલે એણે પોતાના વિનોદ અર્થે એક નાટ્યમંડળ ઊભું કરવાનો વિચાર કર્યો. ખિપિનકિશોરની મોહક મુખાકૃતિથી અને સંગીતમાં એના નૈસર્ગિક કૌશલ્ય પ્રસન્ન રાજાએ તેને એક્ટર તરીકે રાખી લીધો.

ચિત્તરંજન ખી. એ. થયો હતો. એને કોઈ જાતનું વ્યસન નહોતું. એ શ્રીમંતનો પુત્ર હતો છતાં આહાર-વિહાર વગેરેમાં સર્વ વાતે નિયમિત રહેતો; પરંતુ ખિપિનનું એને જામતું વ્યસન વળગ્યું. ખિપિનના મધુર કંઠનું મધુર સંગીત સાંભળવા તથા એની સાથે નાટ્યપ્રયોગના ગુણ-દોષ ઉપર વિવેચન કરવામાં એનું ખાવાનું ઠંડુ થઈ જતું, સમીકાંજની મધરાત થઈ જતી, દીવાન કહેતો કે જો મારા રાજામાં કોઈ ખામી હોય તો તે, એમણે ખિપિનકિશોરમાં હદપારનું મમત્વ બાંધી દીધેલું છે તે છે. રાણી વસંતકુમારી પણ પતિ માટે બળકડાં અને વારંવાર કહેતા કે “આ માંકડા પાછળ તે એ શું કામ વખત ગુમાવતા હશે! એવો એ અડીથી ટળે તો નિરાંત.” રાણી ખીજવાતી તેથી રાજાને આનંદ આવતો હતો. એમને એમ થતું કે આ સ્ત્રીઓ જમતમાં એકલા એમના પતિને જ ઓળખે છે, ખીજાઓનું

શું થાય છે તેની એમને કશી પડી હોતી નથી. જમતમાં ધણીએ સળંગ અને પ્રસંશાપાત્ર જન્મે હોય છે; પરંતુ તે વાત બૈરક શાસ્ત્ર સ્વીકારી શકતું નથી. એમને મન તો એમના કાનમાં વિવાહ સમયે કાંઈ મંત્રોચ્ચાર કરીને જેણે એમનું પાણિમહણ્ય કર્યું છે, તે જ સળંગ અને પ્રસંશાપાત્ર હોય છે. પતિને રાજના કરતાં જો એક મિનિટ પણ બોજન મોડું મળે તો પોતાને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય; પરંતુ પતિના આશ્રિતોને કાળીઓ પણ અન્ન મળ્યું છે કે નહિ તેની તપાસ કરવાની એમને કશી પરવા હોતી નથી, અજળા જાતિનો આવા અવિવેક અને પક્ષપાતનો દોષ કાઢી શકાય. પરંતુ ચિત્તરંજનને એમાં કાંઈ દોષ જેવું ન લાગ્યું. એ તો બિલટો પોતાની પત્નીની સમક્ષ બિપિનની હદ ઉપરાંતની પ્રશંસા કરતા; એટલે રાણી અજળ ધડાકો કરી બેઠાં; તેથી રાજને ઝોર આનંદ થતો. પરંતુ છોકરાને મન રમત અને દેડકાના પ્રાણ જાય તેમ આ રાજ રાણીની વચ્ચે બિયારા બિપિનની દેડકા જેવી રિથિતિ યદ્ય રહી હતી. ઘરના નોકરો રાણીને રાજ રાખવા બિપિન તરફ વધારે બેપરવાબનતા ગયા અને એની સમવડ મિલકતે સાચવતા નહિ, આથી બિપિનના દુઃખ અને બળાપાનો પાર નહોતો. એકવાર રાણી પોતે વઢયા. “તું હાડકાંનો બહુ ખોટો ચર્મ મયો છે, આખો દહાડો તું શું કામ કરે છે ?” ગરીબ નોકર ખીતો ખીતો બોલ્યો “બા, મહારાજ સાહેબના હુકમથી મારે આખો દિવસ બિપિનબાબુની તહેનાતમાં રહેવું પડે છે.”

“તારો બિપિનબાબુ મોટો નવામ સર્ક ગયો, કેમ ?” પોતે રાણીનાં વચનથી સૂચના મળી ગઈ એટલે ખીજે જ દિવસથી બિપિનબાબુની સર્વ વસ્તુઓ અસ્તવ્યસ્ત થવા લાગી. કેટલીકવાર તો એને માટે ખાવાનું ઢાંકવાનું બૂતી જવાતું. બિપિને કાંઈ દિવસ વાસણ માર્ગેલાં નહિ છતાં હવે એને તે હાથે જ માર્ગેલાં પડતાં, કેટલીકવાર બૂખ્યા પણ રહેવું પડતું પરંતુ એણે રાજને આમાનું કશું એ કશું નહિ તેમ નોકરો સાથે પણ ટંટો કયો નહિ.

એવી બાબતોમાં એ લક્ષ્મી આપતો નહિ. રાજાનું મમત્વ એના ઉપર વધતું ગયું તેમ રાણીની એના ઉપર ખંડામરજી હદમારની વધી મધ.

આજે એમની મંડળીનો સુખદ્રાહરણનો નવો ખેલ પડ્યો, પોતાના મહેલના યોગાનમાં રાજાએ મંડપ ઊભો કરાવ્યો અને તેમાં એ નાટક બજવાયું. રાજાએ કૃષ્ણનો અને શિવનો અર્જુનનો વેષ બજવ્યો. શિવિન આજે પુરમદારમાં આવી ગયો હતો. એના મંજુલ રવરે સર્વને વિરમિત કરો દીધા. એની સૌન્દર્ય છટાથી સર્વ કોઈ મુગ્ધ થયા. પ્રેક્ષકો પૂર્ણ ઊત્સાહ અને આનંદમાં આવી ગયા. તેમણે શિવિનનાં સુકત કંઠે વખાણ કર્યાં. ખેલ પૂરો થયો એટલે રાજા રાણી પાસે આવ્યા અને રાણીને પૂછવા લાગ્યા “ કેમ આજનો ખેલ કેવો ? ”

રાણીએ હર્ષમાં આવી જઈને કહ્યું. “ અદા, આજે શિવિને અર્જુનનો પાઠ કેવો બાજવ્યો ! એ કોઈ કુલીન વંશનો જણાય છે. એનો કંઠ અપૂર્વ છે. ”

રાજાએ મસ્કરીમાં પૂછ્યું. “ ત્યારે હું કેવો છું ? હું સુંદર નથી ? મારો કંઠ મધુર ન લાગ્યો ? ”

“ અરે તમારી વાત જીદી છે. આ તો શિવિનકિશોર નાટકના એક ઉત્તમ નટ તરીકે કેવું પ્રશંસાપાત્ર કામ કરે છે તે વિષે કહું છું. ”

હવે બાજી ફરી મધ. જે રાજા પોતાની રાણી આગળ શિવિનની પ્રશંસાનાં બધાં કંઠા ધરાવે નહોતો, તેજ રાજા હવે કહેવા લાગ્યો કે “ શિવિનમાં તે એવું શું બધું છે કે લોકો એનાં આટલાં બધાં વખાણ કરે છે. લોકો વિચાર વમરના છે. ” જે રાજા અત્યારે લોકોને વિચાર વમરના કહેવા લાગ્યો, તે રાજા અત્યાર સુધી એ લોકો જેવો જ હતો; પણ હમણાં કોણ જાણે શાથી આવા ડાહ્યા વિચાર કરતાં શીખ્યો.

ખીજે દિવસથી બિપિનના ભોજન માટે ખાસ દેખરેખ રાખવામાં આવી. હવે તો રાણી રાજ આગળ બિપિનની વડીલાત કરવા લાગી. “બુઝો, આપણે બિપિનબાપુને રાજ્યના ખીજ નાના અમલદારો ભેગા જ રાખીએ એ ઠીક કહેવાય નહિ. હાલ એમની સ્થિતિ અમે તેવી છે પણ પહેલાં તો એ શ્રીમંત હતા.” રાજએ વાત ટૂંકામાં જ પતાવવા બેઠકારીથી કહ્યું: “એમ કે?” અને બીજી વાત કાઢી. રાણીએ કહ્યું કે “આપણા પુત્રના અન્નપ્રાશન વખતે આ ખેલ ફરી ભજવાય તો ઠીક પડે.” રાજએ સાંભળી ન સાંભળી કરીને એ વાત હડાવી દીધી.

એક દિવસ રાજએ પટેને ધમકાવવા માંડ્યો. “કેમ હવે તું બરાબર કામ કરે નથી?” નોકરે જવાબ દીધો “રાજ સાહેબ, શું કહે? રાણી સાહેબની આજ્ઞા છે કે મારે આખો દિવસ બિપિનબાપુ પાસે જ રહેવું.” રાજને આ સાંભળીને કોષ ચઢ્યો. એ ધુરંડી બેઠકા. “બિપિનબાપુ તો જાણે મોટા નવાય થઈ ગયો, કેમ? એને નોકરની શી જરૂર, ઘણાએ હાથે કરી લેશે.” નોકરને શેઠની સૂચના મળી ગઈ એટલે પાછા બિપિનબાપુ તો લટકતા જ રહ્યા.

બિપિન ઘણો ઉરતાદ ખાનાર હતો તેને માટે બે મત હતા જ નહિ. રાણીને એના ગાંઠા સાંભળવાનું બહુ ગમતું એટલે બ્યારે રાજ બિપિન સાથે બેસીને સંગીતનો વિષય કાઢતો, ત્યારે પાસેના ચોરડામાં પડદા પાછળ બેસીને રાણી બધું સાંભળ્યા કરતી હતી. હવે રાજ પહેલાંની માફક પાછા આહાર વિહાર વગેરેમાં નિર્ધારિત થઈ ગયા. સંગીતના શોખને એમણે તિલાંજલિ આપી એટલે બિપિનની સેવાની એમને જરૂર ન રહી.

હવે દરરોજ બપોરના ચિત્તરંજન પોતાની જમીન જાગીર પાછળ લક્ષ આપવા લાગ્યા. એક દિવસ નિત્ય નિયમ કરતાં કાંઈક વહેલા એ રાણીવાસમાં જઈ પહોંચ્યા; તે વખતે રાણી કાંઈ વાંચતાં હતાં. “કેમ શું વાંચવા માંડ્યું?” રાજએ પ્રશ્ન કર્યો. એમને અણુચિંતબધા આવેલા

જેમને રાણી એકદમ છોલીસી થઇ અછ પણ તાત્કાલિક જવાબ દઇ દીધો કે “કાંઈ નહિ, એ તો હું” ત્રિપિનઆણુના પુસ્તકમાંથી થોડાંક ખાચન મુખપાઠ કરતી હતી. હમણાંના તમે તો સંગીતથી કંટાળી ગયા છો એટલે સંગીતનો જલસોએ કરાવતા નથી.”

રાણીએ જ રાજાના મનમાં સંગીત માટે કંટાળો ઉપજાવવા અથામ પ્રયત્ન કર્યો હતા, તે જ રાણી અત્યારે સંગીતની રસીયણુ બની અછ હતી. ત્રિચારી રાણી !

બીજે દિવસે રાજાએ ત્રિપિનને રજા આપી દીધી. ત્રિચારો હવે કર્યા જઈને પોતાનું પેટ ભરશે, એવો રાજાને વિચાર સરખો પણ ન આપ્યો. પોતાને રજા આપી તેનું તો ત્રિપિનને બહુ ન લાગ્યું; પણ રાજા સાથે એ રનેહ-ગંધનથી બંધાયો હતો અને એ રનેહ એટલા બધો ગાઢ થઇ ગયો હતો કે વેતનનો વિચાર ન કરતાં રનેહને લીધે જ એ અત્યાર સુધી રાજા પાસે રહ્યો હતો. એ રાજાને પોતાનો મિત્ર ગણતો હતો અને પૈસા કરતાં મિત્રને એ વધારે ચ હોતા હતા. ત્રિપિને બહુએ વિચાર કર્યો પણ રાજાનું મન આટલું બધું ઊંચું કેમ થઇ ગયું હશે તેનું કશું કારણ એ કદપી શક્યો નહિ.

“માફ પ્રારબ્ધ, પ્રારબ્ધ સિવાય બીજું કાંઈ કારણ નહિ.” એમ બોલતો બોલતો ત્રિપિન આખરે છાનોમાનો નિઃશ્વાસ નાખતો છેવટની વિદાયગીરીમાં પોતાની પાસે જે કાંઈ પૈસા રહ્યા હતા તે તમામ પટેને બક્ષિષ્ઠ કરી દીધા અને હાથમાં સિતાર લઇને પૃથ્વીના વિશાળ પટ ઉપર એકાકી ચાલી નીકળ્યો.

ઉદ્ધાર

ગૌરી દ્રવ્યવાન માતાપિતાની લાડકવાયી પુત્રી હતી. અત્યાર મુઠ્ઠી ગૌરીનાં માતાપિતાએ એના ગરીબ પતિને ઘેર એને નહોતી મોકલી. હમણાં હમણાં પરેશની સ્થિતિ સુધરી એટલે મોટી ઉમ્મરે ગૌરી સાચરે રહેતી થઈ. પરેશ એડવોકેટ થયો હતો. સર્વાવદાવાં હવે કાંઈ રહ્યું નહોતું. એટલે એના સર્વ વિચારો એની પત્નીમાં જ આરંભ થઈ ગયા હતા, અને એ વિચારો જ એને કોર્ટમાંથી હંમેશાં વહેશે ઘેર બસડી આણતા હતા. એ કેમ યદુ વહેશે આવતો રહે છે તેની વહેણાં તો ગૌરીને સમજ ન પડી. વારંવાર એ નોકરોને રજા આપતો, એકને કાઢે ને બીજાને રાખે. એને ત્યાં કોઈ નોકર ઝાઝો સમય ટકતો જ નહિ. તેમાંએ જો ગૌરી એમ કહે કે આ નોકર સારો છે તો તો તેને તરત જ રજા મળતી. તીખા સ્વભાવની ગૌરી આથી વધારે છેકાઝ પડી, પણ એથી તો એના પતિનો રીતબાત વધારે ત્રિચિત્ર થતી ચાલી. પરેશ મનમાં ને મનમાં પત્ની ઉપર ઉઠેલો રહેતો. હવે એ રોષ એનાથી ન શમાવી શકાયો અને ધરની દાસીને ગૌરીના સંબંધમાં અનેક આડાતોડા પ્રશ્નો કરવા લાગ્યો. આ વાત ગૌરીને કાને પહોંચી મઈ. એ મિતભાષિણી હતી છતાં શંકાશીલ પતિના શંકિત હૃદયે એના જીમરને ચોરી નાખ્યું. એટલે છંછેડાયેલી સિંહણની માફક એ પતિ ઉપર ઉછળી પડી. પરેશે જાણ્યું કે ગૌરી પોતાનો મનોભાવ સમજી મઈ છે એટલે તો એ ગૌરીના મોઢામોઢ છડેચોક આક્ષેપો મૂકવા લાગ્યો. ગૌરી શાંતપણે એની અવગણના કરવા લાગી. જેમ જેમ એ અવગણના વધતી મઈ તેમ તેમ પરેશનો ઇર્ષ્યાગ્નિ વધારે ધુમાવા લાગ્યો.

પતિમુખના અભાવે સંતાન વિનાની ઔરી ધર્મમાં સુખ માનવા લાગી. પાસે પ્રાર્થનામંદિર આવેલું હતું, ત્યાં ઉપદેશ આપતા યુવાન પરમાનંદ સ્વામીને એણે ગુરુ કહ્યાં, અને એની પાસે ગીતાનાં પ્રવચનો સાંભળવા લાગી. પતિ પ્રતિ નિષ્કેળ નીરહેલ નારીહૃદયનો પ્રેમ અને રતેહ ગૌરીએ ગુરુચરણોમાં પૂજ્યભાવથી સમર્પણ કર્યો.

પરમાનંદની પવિત્રતા માટે કોઈને શંકા નહોતી. સર્વ એને પૂજતા હતાં. એના ચારિત્ર્ય ઉપર કલંકારોપ કરવાની પરેશની પથ્થુ દિંમત ન ચાલી. એ મનમાં ને મનમાં ખળી આખ ધવા લાગ્યો. એક દિવસ નજીવી વાતમાં હુમાયુનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ ગયો. પરેશ પત્નીને કહ્યું. “આ પરમાનંદ હુતારો છે. બમબમત છે. એની સાથે તું પ્રેમબદ્ધ નથી એમ પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહેવાને તૈયાર છે?” પતિના શંકિત સ્વભાવથી માંડી અનેલી એ, પમ તળે ચંપાયલી નાગણ્ય સમી હિહળી પડી અને વ્યંગમાં જ બોલી બિડી, “હા, છું. તેનું કેમ છે?”

પરેશ ઔરીને ઘરમાં પૂરીને બહાર તાળું વાસીને કાટમાં ચાલ્યો ગયો. પતિના આવા જુલમથી હિહળી પડેલી પત્નીએ ગમે તે રસ્તે બારણું ઉઘડાવ્યું અને બહાર ચાલી અર્ધ.

મધ્યાહ્ન સમયે પોતાના એકાંતવાસમાં પરમાનંદ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી રહ્યો હતો તે જ સમયે નિરબ્ધ આકાશમાંથી ચમકતી વીજળીની માફક ઔરી ગુરુ પાસે આવી પહોંચી. ગુરુનું અધ્યયન અધૂરું રહ્યું. વિરમય પામીને એમણે પૂછ્યું. “તું અત્યારે અહીંયાં ક્યાંથી?”

“ગુરુ, ગુરુ, હવનથી કંટાળેલીનું રક્ષણ કરો અને આપનાં ચરણરજની સેવામાં આ શુદ્ધ દેહને અર્પણ કરું છું તે સ્વીકારો.” પરમાનંદે ઔરીને ઠપકો આપ્યો અને એને ઘેર પાછી મોકલી. પરંતુ અધૂરું રહેલું શાસ્ત્રનું અધ્યયન એમણે ફરીથી પૂરું કર્યું કે નહિ તે કોઈ કહી શકતું નથી.

પરેશ ઘેર આવ્યો ત્યારે ઘરનું દાર ઉધાડું દીકું. એણે જૂમ મારી: “ ધરમાં કોણ છે ? ”

“ કોઈ નહિ, એ તો હું ગુરને ઘેર મઈ હતી. ” પરેશ આ સાંભળીને લાલપીળા થઈ મર્યો.

“ કેમ મઈ હતી ? ”

“ મારે જવું હતું તેથી. ”

એ દિવસથી પરેશે ધરમાં ચોડીપહેરો મૂકી દીધો. આખા મામમાં વહેમી પરેશની વાતો થવા લાગી. પોતાની શિષ્યાનું નિર્લજ્જતાથી અપમાન કાય છે એ સાંભળીને ગુરના ધ્યાનમાં પણ વિક્ષેપ પડવા લાગ્યો. આ સ્થળ છોડીને અન્ય સ્થળે ચાલ્યા જવાનો પરમાનંદે વિચાર કર્યો, પરંતુ ગૌરીને દુઃખદ રિશ્તિમાં મૂકીને ચાલ્યા જવાનો એનો જીવ ન ચાલ્યો. સ્વામીના એ દિવસે કેવા જતા હશે તે કોણ કહી શકે ?

બંધનમાં પડેલી ગૌરીને એક પત્ર મળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું: “ પુત્રી, પ્રભુભજન માટે ઘણી પવિત્ર સ્ત્રીઓએ આ સંસારને તજ દીધો છે. સંસારની મિથ્યા ઉપાધિઓ ધ્રુવર સ્મરણમાં અંતરાયરૂપ થઈને તને નડતી હોય તો બેલાશક આવતી કાલે બપોરે બે વાગે તારા ઉદ્ધાનમાં આવેલા સરોવર પાસે મને મળજે. પ્રભુની કૃપાથી તારી ઉપાધિઓ હું દૂર કરીશ અને પ્રભુરમરણનો મામ સરળ કરી આપીશ. ”

ગૌરીએ આ પત્ર પોતાના અંબોડામાં મંતાડી દીધો. બીજે દિવસે બપોરે સ્નાન કરતી વેળા એણે અંબોડો છોડી નાખ્યો ત્યારે પેલો પત્ર એને ગુમ થયેલો જણાયો. “ કદાચ શય્યામાં પડી રહ્યો હોય અને એમના હાથમાં આવ્યો હોય તો ? શું, હીક થયું છે એ દાઝે બળે. ” પરંતુ બીજી જ ક્ષણે એનો વિચાર પલટાયો. “ અરે મુક્તિના શુભ ચિહ્ન સમો મારા મસ્તક ઉપર ધરેલો એ પવિત્ર પત્ર એમના અપવિત્ર હસ્તનો સ્પર્શ થવાથી અપવિત્ર થયો. ”

એમ વિચાર કરીને એ પતિના ખંડમાં અર્ધ તો જૂમિ ઉપર કણસતો એ પડ્યો હતો, એનાં ચક્ષુ ફરી અયાં હતાં અને મોઢે શીજી આવી અયું હતું. એના હાથની સુડીઓ વળી ગઈ હતી. તે મૂડીમાં ભરાઈ રહેલો પત્ર એણે ખેંચી લીધો અને ડાકટરને બોલાવવાને માણસ મોકલ્યો. ડાકટરે આવીને કહ્યું. “મમજો લોહી ચઢી જવાથી પરેશન મૃત્યુ થયું છે.” આજે એને ઠાંઈ અમત્યના કામચર બહારગામ જવાનું હતું તે જાણી લઈને પરમાનંદે ગૌરીને આજે જ મળવાનું લખ્યું હતું. આટલી અધોગતિએ એ પડેઝ્યો હશે ?

સરોવરની પાળે પાળે લપાતા છુપાતા ચોરની માફક આવતા ગુરને વિધવા થએલી ગૌરીએ બાનીએથી જોયા. તરત જ એણે આંખ નીચી ઢાળી દીધી. ગુરએ જૂમ પાડી “ગૌરી” એણે જવાબ દીધો. “આવું છું.”

મિત્રોએ પરેશના મૃત્યુની વાત જાણી એટલે તરત જ તેઓ આવી પડેઝ્યા. ઘરમાં જઈને જુએ છે તો પરેશના શમની જોડે ગૌરીનું શય પથ્ર પડેલું હતું. એણે વિષ પીધું હતું. એના આવા અડમ પતિવ્રતધર્મથી સર્વ વિરિમત થઈ ગયા અને “આવ કલિકાલમાં પણ સતી સ્ત્રીઓ વસે છે.” એમ જો કોઈના મુખમાંથી નીકળી પડ્યું.

જીવન કે મૃત્યુ

રાણીહતના જમીનદાર શરદશંકરના ઘરમાં વિધવા કદંબિનીને પોતાના આપના કુટુંબનું કોઈ સચુંવદાણું નહોતું. એક પછી એક અર્ધા મર્યાદિ પરવાર્યાં હતાં. તેમ પોતાના પતિના વંશમાં પણ અંબનું સચુંવદાણું કોઈ એ રહ્યું નહોતું. પતિ અને પુત્ર પણ ચાલ્યા ગયા હતાં. દિવસ શરદશંકરનું આળસ કદંબિનીનું જીવ-પ્રાણ હતું. આળસના જન્મ પછી એની માતા ધણી કાળ માંદી રહી તેથી એની વિધવા કાકી કદંબિનીએ જ એને ઉછેર્યો હતો. જે કોઈ સ્ત્રી પારકા આળસને ઉછેરે છે તે તે આળસ ઉપર તેનો પ્રેમ વધારે બદલતર હોય છે. તેમ નિઃસ્વાર્થાં પણ હોય છે, અત્યુક ઉપરને. પ્રેમ છે તે વાત કોઈ દસ્તાવેજથી પુરવાર કરી શકાય તેવી નથી. એ તો મનોમન સાક્ષી પૂરે છે. જેના પ્રત્યે જેનું હેત હોય છે તે હેત તો ખેવડા બળથી વધે છે. કદંબિનીને અવરોધ શમેલો પ્રેમ આ નાના આળસ પ્રત્યે વળ્યો હતો. આવળ માસમાં એક રાતે કદંબિની ઝોચિતી ગુજરી ગઈ. કોઈ કારણસર એનું હૃદય અંધ પડ્યું. બીજે બધે તો જેમ ચાલતું હતું તેમ ચાલવા લાગ્યું. પરંતુ પ્રેમથી વિદ્ય થએલ આ વિધવાની નાજુક છાતીમાં સમયનું ઘડીઆળ હંમેશને માટે ચાલતું અંધ પડ્યું.

વખત છે, પોલિસવાળા નકામી હેરાનમતિમાં લાવી મૂકશે એવા રીતી જમીનદારના ચાર આલણ નોકરો કોઈપણ મતની ધર્મક્રિયા વખર જ સખને અમિદાહ માટે સ્મશાન લઈ ગયા. સ્મશાનમૂમિ મામથી ઘણી દૂર હતી. પાસે એક તળાવ, એક નાનો ઉતારો અને વટવૃક્ષ હતું. પહેલાં આડીથી નદીનું વહેણ જતું હતું પણ તે કાળે કરીને

સુકાષ ગદ્યું અને તેથી ત્યાં તળાવ ખોદાયું હતું; એટલે અગ્નિદાહ સંજ્ઞાંધી ક્રિયા કરવા કરાવવાની સમવડ થઈ હતી. લોકો તો આ તળાવને જ નદી તરીકે જણતા અને એ પાણીને પવિત્ર માનતા હતા.

શયને પેલા ઊતારામાં મૂક્યું અને ચારે જણા લાકડાંની રાહ જોતા બેઠા. ઘણીવાર અંધ પણ લાકડાં આવ્યાં નહિ એટલે ચારમાંના બે જણ નિતાઈ અને ગુરૂચરણ કંટાળી તેની તપાસ માટે ગયા. વિદ્યુ અને વનમાળી શયને સાચવવા રહ્યા. રાત અંધારી ઘેર હતી, આકાશ અભ્રથો છવાઈ મધું હતું, તારાનું નામનિશાન જણાતું નહોતું. પેલા બે જણા છાનામાના ઊતારામાં બેસી રહ્યા હતા. એમની પાસે દિવાસળીની પેટી અને ફાનસ હતું. ફાનસ એકવાઈ મધું તે સળગાવવા દિવાસળીઓ ઘસી ઘસીને તેઓ થાકી ગયા પણ ગ્વાઈ અંજોલી હોવાથી તે ન સળગી, અને એમને અંધારામાં જ બેસી રહેવું પડ્યું. કેટલીક વારે એમાંનો એક બોલ્યો. “આપણી પાસે તમાકુ હોત તો સાફ થાત. ઊતાવળમાં લાવવાની રહી અંધ.”

“લાવ, હું જાઉં અને લેતો આવું” બીજાએ કહ્યું.

વનમાળી કેમ ત્યાંથી જવાનું કહેતો હતો તેનું કારણ વિદ્યુ સમજી ગયો. એટલે એણે કહ્યું: “ત્યારે તે દરમિયાન હું અંધી એકલો બેસી રહું એમ ને?”

વળી વાત અંધ પડી. પાંચ મિનિટ તો એમને એક કલાક જેટલી લાગી. પેલા લાકડાનું મીશ કરીને ગયા છે પણ નકકી ઠેાંઠા ઠેકાણે વાતોના તડાકા મારતા જ બેઠેલા હોવા જોઈએ એમ એમણે જણ્યું. તમરો અને દેડકાંનાં સતત અવાજ સિવાય અત્યારે બીજું કંઈ સંભળાતું નહોતું એટલામાં એમની દૃષ્ટિ શયની નનામી ઉપર પડી તો શય જણે હાલતું હોય તેમ એમને ભાસ થયો. વિદ્યુ અને વનમાળી આ જોઈને ડરી અને બોલ્યા “રામ રામ.” એટલામાં એમને એક ઊંડો નિઃશ્વાસ સંભળાયો. એક ક્ષણમાં તો આ બન્ને જણા ઊતારામાંથી થેકડા મારીને બહાર નીકળી પડ્યા, અને ચરતે

ચડ્યા હોય તેમ ગામ તરફ ગમેડી મૂકી ગયા. ત્રણેક માઇલ દોડદોડ કર્યા પછી પેલા એ જાણુ શનસ લઇને આવતા એમને સામા મળ્યા, એ લોકો કાંઈ લાકડા માટે ગયા નહોતા, ફક્ત ધૂપપાન માટે જ ગયા હતા; છતાં એમણે પેલાઓને કહ્યું કે “એક ઝાડ કાપ્યું છે. હવે એનાં લાકડાં ચોરાશે, એટલે પછી આવી પહોંચશે.” વિદુ અને વનમાગીએ ઊતારામાં શય વિષે બનેલી હકીકત કહી. નિતાઇ અને ગુરુચરણે તો એ વાત હસી કાઢી અને એ લોકો શયને એકઠું પડકું રહેવા દઈને નાસી આવ્યા તેથી એમને ઠપકો આપ્યો. આ જાણુ પાછા રમશાનમૂમિમાં ગયા. ઊતારામાં જઈને તેમણે જ્યું તો શય જ મળે નહીં. ખાલી નનામી પડી રહેલી હતી. એ તો એક બીજા સામું ટગર ટમર જેવા લાગ્યા. શિયાળ આવીને તાણી મયું હશે? ના, એમ તો ન હોય, તેમ હોય તો લૂમડું ફાટ્યું હોય તેનું ચીરડુંએ માલમ પડે કેની? આમ વિચાર કરીને એમણે બહાર જઈને જ્યું તો કાઢવમાં કેમ આનીનાં નાનાં નાનાં તાગાં પમલાં પડેલાં જણાયાં. શરદશંકર કાંઈ મૂખે ન હતો કે આ લોકોની ભૂત વગેરેની વાત સાચી માને. તેથી આ ચારે જણાએ અંદર અંદર પુષ્કળ મસલત કર્યા પછી એવો ઠરાવ કર્યો કે આપણે તો એમ જ હહેલું કે શયને અમે અમિદાહ કરી દીધો, મળરકું ચતાં પેલા માણસો લાકડાં લઈને આવી પહોંચ્યા ત્યારે “તમને આવતાં ઘણીવાર લાગી એટલે અમે તો અહીં થોડાં લાકડાં હતાં તેથી કામ નિભાવી લીધું” એમ કહીને એમને સમજવી દીધા. શયની પછી કોને એવી દરકાર હોય? એટલે વિના તપાસે એ વાત સાચી મનાઇ.

૨

જણાના જાણવામાં હશે કે કેટલીકવાર એવું બનેલું જેવામાં આવે છે કે મનુષ્યના ખોળીઆમાં ઊંડાણમાં પ્રાણુ જતા રહેલા હોય ત્યારે તે શરીર બહારથી શય જેવું જણાય છે. કદાચિનીના સંબંધમાં

એવું જ બન્યું હતું. એ મૃત્યુ નહોતી પામી પરંતુ એકાએક એનું શરીરમાં કોઈ કારણસર બધ પડ્યું હતું અને એની ચેતનાશક્તિ ઊડી ગઈ હતી. એનામાં પાછું ચેતન આવ્યું ત્યારે આસપાસ એને અંધકાર માલમ પડ્યો. એ પોતાના ધરમાં નથી એમ એને લાગ્યું. “બહેન બહેન” કરીને એણે ખૂમ પાડી પણ કોઈ બોલ્યું નહિ. બચબીન થઈને એ બેઠી થઈ ગઈ. એને સ્મરણ થયું કે એની છાતીમાં એકાએક દરદ થઈ આવ્યું હતું અને મૂર્છામત થવાની તૈયારીમાં હતી. એની જોડાણી બાળકને ખાટે દૂધ ઉતું કરતી હતી એવામાં કદંબિની “બહેન બાળકને મારી પાસે લાવો. હું થાકી ગઈ છું” એમ બોલતી એ ભૈભાન થઈ ગઈ. ત્યાર પછી ચોપડી ઉપર ખડોએ ઢળવાથી સહી સહી થઈ રહે તેમ એને મન સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. કદંબિનીના નૂતન પુરનકતા સ્મરણશક્તિ અને ચેતના શક્તિરૂપી અક્ષરો આકાર વિનાના થઈ ગયા, બાળકના હેતુમયી “કાકી કાકી” શબ્દો શું છેવટના જ હતા? આ સંસારમાંથી પોતાની આંખ મીંચાઈ તે વખતે મૃત્યુની અનંત અને અજ્ઞાન વાટની એ શું બોમિયણ બની ગઈ હતી? મૃત્યુ લોકમાંથી વિદાય થતાં એને શું છેવટની વિદાય મળી હતી? આમાંનું કશાનું સ્મરણ એને ન રહ્યું. પ્રથમ તો એને એમ જ લાગ્યું કે એ યમસદનમાં આવી પહોંચી છે. એટલે હવે ત્યાં જવાનું, સંભળવાનું કે કરવાનું શું હોય? ત્યાં તો માત્ર ચોકી પહેરે જ. પરંતુ જ્યારે ઠંડો શરદીનો પવન સુસવાટા કરતો આવ્યો અને દંડકાનું ઝરાંકિ ઝરાંકિ સંમળાણું, ત્યારે એને પોતાના જીવનના અસ્તિત્વનો અને હજુ પૃથ્વી જાથેનો પોતાનો સંબંધ છૂટ્યો નથી તેનો ખ્યાલ આવ્યો. એટલામાં વિસ્તૃતનો ચમકારો થયો અને તે ચમકારામાં તળાવ, વડ, મોટું મેદાન અને દૂરનાં વૃક્ષો એને દષ્ટિગોચર થયાં હવે, એને યાદ આવ્યું કે ધણીએ વાર પૂર્ણિમા ઉપર એ આ તળાવે સ્નાન કરવા આવતી હતી, ત્યારે આ સ્મશાનભૂમિમાં શય જોઈને મૃત્યુથી એ ધણો બચ પામતી. હવે

એને વિચાર આવ્યો કે “ચાલ ધીર જાઉં.” વળી લાંબો વિચાર કરતાં એને એમ થયું કે “હું મૃત્યુ પામી છું તો ધીર શી રીતે જાઉં? મારા પાછા જવાથી એ જ્યાં ઉપર આપત્તિ આવી પડશે. મૃત્યુલોકમાંથી હું તો હવે જૂનયોનિમાં આવી. જો એમ ન હોય તો શરદશંકરના સુરક્ષિત વાસમાંથી આટલી રાતે આટલે જાગે દૂર આ રમશાનભૂમિમાં હું શી રીતે આવી? કદાચ એમ ધારું કે હજી મારા શખનો અગ્નિસંસ્કાર નથી થયો; તો પછી મને અહીં સુધી ઊંચકી લાવનાર માણસો ક્યાં ગયા? જો વખતે હું મૃત્યુશય્યામાં હતી તે વખતે શરદશંકરના દીપપ્રકાશત ઘરમાં હતી, અત્યારે હું નિર્જન અંધારા રમશાનમાં તદ્દન એકલી છું. હવે હું આ પૃથ્વીનું માનવી તો નથી જ. હું અપશુકનીઆળ ડરામણું મારું પોતાનું જ જૂત છું.” એને આ વિચાર આવતાં આ સંસારનાં બંધનો જો એને બાંધી રાખતા હતાં તે પટોપટ તૂટી ગયાં. હવે પોતાનામાં અદ્ભુત બળ અને નિઃસીમ સ્વતંત્રતા હોય એમ એને લાગ્યું. એ ધારે તે કરી શકે અને ધારે ત્યાં જઈ શકે, આવા વિચારે એક બાડાની આક્રમક પવનના સુલવાટા પેઠે ઉતારામાંથી એ બહાર નીકળી આવી અને રમશાનભૂમિ ઉપર આવીને ભીબી રહી. બધાં કે લજ્જાનું ચિન્હ સરખું એના મુખ ઉપર જણાતું નહોતું.

એણે ચાલ ચાલ કરવા માંડ્યું; છેક ચાડીને અશક્ત થઈ ગઈ ત્યાં સુધી એણે ચાલ્યા જ કર્યું. એ ચાલ્યા કરતી તેમતેમ મેદાન પહોંચી જાણે ચાલ્યા જ કરતું હતું. એનો છેડો નહોતો આવતો. આસપાસ પાણીથી ભરેલા ડાંગરના ક્યારડાઓ હતા. ચાલતાં ચાલતાં એના પગ ક્યારડામાં ભરાઈ પડતા હતા. પ્રભાતનાં પહેલાં કિરણ પડતાં કેટલેક દૂર આવેલાં ઘરો નજીક વાંસની ઝાડીમાંથી પક્ષીનો કલરવ આવતો સંભળાયો એટલે એને બધું લાગ્યો. પૃથ્વી અને તે ઉપર વસતાં માનવી જોડે પોતાનો હવે શો સંબંધ હશે તે એ ન કળી શકી. અંધારી રાતે ત્યાં સુધી એ રમશાનમાં હતી, નિર્જન મેદાનમાં હતી

ત્યાં સુધી એ નિર્ભય હતી; અને જાણે પોતાના લોકની જ વાસી હતી એમ એને લાગતું હતું. પરંતુ પહેા ફાટતાં જ માનવીઓનાં ઘર જોઇને એને ભય લાગ્યો, માનવી અને જીવનને તો એકબીજાનો ભય રહે છે. કારણ કે બન્ને યૌનિઓ મૃત્યુ નદીને સામસામે કિનારે રહે છે. એનાં વસ્ત્ર કાઢવથી ખરડાએલાં હતાં. આખી રાત ચાલવાથી અને વિવિધ વિચારો કરવાથી એ વૈકલ્ય જેવી જણાતી હતી, ખરેખર એનો દેખાવ એવો થઈ ગયો હતો કે લોકો એને જોઇને નાસી જાય. સદ્ભાગ્યે પ્રથમ દૃષ્ટિ એક પથિકની એનાં ઉપર પડી. એ એની પાસે ગયો અને પૂછ્યું “બહેન, તમે કોઈ સારાં ઘરનાં જણાવો છો. આવે વેશે તમે એકલાં ક્યાં જવ છો?” કદંબિની તો ગમરાઈ ગઈ હતી એટલે એ તો ટગર ટમર બોલ્યા ચાલ્યા વિના જોઈ જ રહી. હજી એને આ લોક સાથે કાંઈ સંપર્ક રહ્યો છે. એ કોઈ સારા ઘરની હોય એમ જણાય છે અને આ પથિક એને કાંઈ પૂછી રહ્યો છે એ બધી બાબતો હજી એના માન્યાર્થ ન આવી.

પથિકે ફરીથી કહ્યું “બહેન, ચાલો હું તમારે ઘેર તમને પહોંચતાં કરીશ. તમે ક્યાં રહો છો?”

કદંબિનીએ ત્રિમાર કયો કે “હવે ક્યાં જવું? સાસરે જવું તો અર્થ વગરનું છે, પિતાનું ઘર છે નહિ. હા, બાલપણની મારી એક બહેનપણી છે.” એ મોટી ચર્ચા ત્યાર પછી જોગમાયાને એ મળી નહોતી પરંતુ પત્ર દ્વારા એક બીજાનાં દર્શન થયાં કરતાં. ઘણી વખતે કદંબિની જોગમાયાને પત્રમાં લખતી કે મારા પ્રત્યે મારો નિઃસીમ પ્રેમ છે, ત્યારે જોગમાયા ઉત્તર વાળતી કે હું માયા રાખું છું તેવી તું બિલકુલે રાખતી નથી. બન્ને જાણતાં હતા કે એકવાર જો તેમનો મેળાપ થાય તો પછી એ છૂટા જ ન પડે.

કદંબિની પથિકને કહ્યું: “મારે નીસીંદાપુર શ્રીપતિને ઘેર જવું છે.” પથિક કલકલતો હતો હતો અને નીસીંદાપુર માર્ગમાં જ

આવતું હતું તેથી કદંબિનીને એ નીસીંદાપુર શ્રીપતિને ઘેર મૂકી આવ્યો. બન્ને સહીયરો ઘણે દિવસે મળ્યા. પહેલાં તો તેઓ પરસ્પરને ઓળખી ન શક્યાં; પરંતુ ધીમે ધીમે બાલપણની સુખાકૃતિ યાદ આવતાં ઓળખાણ પડી ગઈ. જોગમાયા બોલી. “કેવો યોગાનુયોગ, તું મને હવે ફરી કોઈ દિવસ મળી શકે એવી મેં સ્વપ્ને પણ આશા રાખી નહોતી. ખેન, અહીં તારું આવતું કેમ થયું? તારાં સાસરીઆં તો તને મિલકુલ બહાર નીકળવા દે એવાં નથી.”

કદંબિની થોડીવાર શાંત રહી પછી બોલી. “બહેન, સાસરા સંબંધી મને પૂછીશ નહિ. મને તારા ઘરનો એક ખૂણો કાઢી આપ, ત્યાં હું પડી રહીશ. મને તારી નોકરડી તરીકે મળુજે. હું તારું બધું કામ કર્યાં કરીશ.”

“શું હું તને નોકરડી તરીકે મળું? તું તો મારો શ્વાસ પ્રાણ છે, તું તો મારી-વગેરે વગેરે.” જોગમાયા બોલી એટલામાં શ્રીપતિ આવ્યો. કદંબિની એની સામું થોડીવાર જોઈ રહી પછી ધીમે રહી બહાર આવી ગઈ. એણે પોતાનું માથું ઢાંક્યું નહિ અને વિવેક કે મર્યાદા જરાએ ન જાળવ્યાં. જોગમાયાએ જાણ્યું કે કદંબિનીના આવા અમર્યાદ વર્તનથી શ્રીપતિ કદાચ તેને માટે ખોરા વિચાર બાંધે ચ ખરો. તેથી એ પતિને એ વાત વિસ્તારથી સમજાવવા લાગી. શ્રીપતિ તો જોગમાયા જે કહે તે તરત જ ખરું માની લેતો, એટલે એણે તો “એમાં શું થઈ ગયું? કંઈ નહિ,” એમ કરીને વાત પતાવી અને જોગમાયાના જીવને નિરાંત વળા.

૩

કદંબિની અહીં આવી તો ખરી પણ પોતાની બહેનપણી સાથે એનો જીવ ન મળ્યો. બન્ને વચ્ચે મૃત્યુનો અંતરાય હતો એને પોતાને પોતાના અસ્તિત્વ સંબંધી શંકા હતી છતાં એની ચેતના શક્તિ તો

અસહના જેવી જ હતી. આ વાત એને મુંઝાવી નાખતી હતી અને તેથી જ એ બીજાં સાથે મળી જતી નહોતી. એ જોગમાયા સામું જોતી અને વિચાર કરતી “આને તો પતિ છે; એ એનું કામ કરે છે; એ તો મારાં કરતાં કોઈ જુદી જ દુનિયામાં વસે છે; આ દુનિયાના લોકો જોડે બધી વાતોમાં એ ભાગ લે છે, હું તો માત્ર ખાલી છાયા જ છું. એ મૃત્યુલોકમાં છે. હું તો અનંત રિચ્છિમાં છું.”

જોગમાયા પણ એવેન રહેતી હતી, કારણ સમગતું નહોતું. સ્ત્રીઓને કોઈ પણ અંધારામાં રહે તે ગમતું નથી. સંભ્રમ કાળોમાં. શૌર્યમાં કે વિદ્રતામાં રહ્યો પાલવે, પણ ધરના કામકાજમાં એવો સંભ્રમ એમનાથી ન સમ્મો જાય. જ્યારે એમને કોઈ વાતમાં સમગ્ર ન પડે ત્યારે કાં તો એ વાતને એ કેટલો પકડીને સમજી લે છે, કે એનું વિસ્મરણ કરે છે, અથવા તો પોતાના ઉપયોગમાં આવે તેવું રૂપાંતર કરે છે. જે એમાંનું કાંઈ એ શક્તિમાન ન થાય તો એમને મિળજ દાયથી જતો રહે છે. કદંબિની જેમ જેમ વધારે સુનકાર બનતી અર્ધ તેમ તેમ એના હૃદયમાં શાંતી મૂંઝવણ ચાલી રહી હશે તે જાણવાને જોગમાયાની ઈર્ષ્યાથી વધતી ગઈ. વળી નવો ભય ઉપરિચિત થયો. કદંબિની પોતાની જાતથી બીવ. લાગી પણ જાતથી છૂટી પડીને શી રીતે નાસી જાય. એને પોતાની જાતને હર લાગ્યો હતો. બહારનો કશોનો ભય નહોતો. મધરાતે ધરમાં એકલી પડતી ત્યારે એ જૂઝ પાડી બેઠતી. દીપકના પ્રકાશમાં પોતાનો પડછાયો જોઈને એનું સર્વોચ્ચ દ્રુત બેઠતું હતું. એના આવા હરપોકણાથી અર્ધા ધરનાંને એક પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન થયો, ધરના નોકર ચાકરોને અને જોગમાયાને પણ ભૂત દેખાવા લાગ્યાં.

એકવાર મધ્ય રાત્રે કદંબિની પોતાના સૂતાના ઓરડામાંથી રડતી રડતી બહાર આવી અને જોગમાયાના ઓરડા આગળ આવી ને બૂમો પાડવા લાગી “બહેન, બહેન, મને તારા પગ આગળ સૂઈ રહેવા દે. મને એકલી ન રાખ.”

જેમમાયાને જેટલી બીક લાગી તેટલો જ ક્રોધ ચઢ્યો. તેજ વખતે એ કદંબિનીને ઘરમાંથી કાઢી મૂકત; પરંતુ શ્રીપતિએ કદંબિનીને જેમ તેમ કરીને સમજાવીને પાછો બીજા ઓરડામાં સુવાડી.

બીજે દિવસે શ્રીપતિ પોતાની પત્ની પાસે ગયો એટલે પત્નીએ તો એને ઉધડો દીધો. “તમે તે કાંઈ માણસમાં છો? પેલી એને સાસરેથી નાસી આવી છે અને તમારા ઘરમાં પેડી છે; એને આવે મહિનો ચર્મ ગયો પણ તમે તો કાંઈ બોલતા જ નથી; હવે એ એને ઘેર પાછો જાય એમ પણ તમે કહેતા નથી. હજુ સુધી એ અહીં કેમ પડી રહી છે? તમે આમ કેમ શાંત બેસી રહ્યા છો, તેનું કારણ મહેરબાની કરીને જણાવશો? તમે પુરૂષો બધાય સરખા જ છો.”

પુરૂષ માત્ર સ્ત્રી જાત પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે જ પક્ષપાતી હોય છે તેને માટે સ્ત્રીઓ જ બવાબદાર હોય છે. શ્રીપતિ તો જેમમાયાના સમ ખાઈને કહેવા તૈયાર હતો કે નિરાધાર કદંબિની પ્રત્યે એને જે કાંઈ હયાની લાગણી હતી તે ફક્ત એની નિરાધાર સ્થિતિને લઈને જ હતી; એથી વિશેષ કાંઈ પણ નહોતું. પરંતુ તે વાત પોતાની રીતભાતથી એ સિદ્ધ ન કરી શક્યો. એને એમ લાગ્યું કે “આ બિચારી આધાર વિનાની વિધવાને એનાં સાસરીઆં ઘણું દુઃખ દેતાં હશે તે સહન નહિ થવાથી એ કંટાળીને અહીં આવી હશે. એને બિચારીને નથી બાપ કે નથી મા. આ સ્થિતિમાં એને કેમ કાઢી મૂકાય?” એમ વિચારીને એ વાત એણે પડતી મૂઠી અને દુઃખદાયક પ્રશ્નો પૂછીને કદંબિનીને વધારે દુઃખી કરવાનું એને ઉચિત ન લાગ્યું.

એક યુક્તિમાં જેમમાયા ન હાવી એટલે એણે બીજા યુક્તિ લડાવી. એટલે ઘરમાં કંકાસ થવાના બધે આખરે શ્રીપતિએ કદંબિનીના સહારાને સંદેશો કહાવી મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પણ લખવાથી તો કાંઈ નહિ વળે એમ ધારીને એણે જાતે જ રાણીહત બવાબો વિચાર કર્યો. શ્રીપતિ ગયો એટલે જેમમાયા કહેવા લાગી: “જેમ

કદાંમિની, મારા ધરમાં બહુ દિવસ રહેવું તારે માટે યોગ્ય ન લેખાય. લોકો શું કહેશે ?”

કદાંમિની જોમમાયા સામું ગંભીરતાથી જોઈ રહી અને બોલી “લોકોની સાથે મારે શું લેવા દેવા છે?” આ સમજીને જોમમાયા તો ઠંડી જ થઈ ગઈ.

“તારે લોકો સાથે કંઈ લેવા દેવા નહિ હોય પણ અમારે તો છે. પારકી સ્ત્રી અમારા ધરમાં આમ રહે તેનો અમે શો જવાબ આપી શકીએ?” “મારું સાચું જ ક્યાં છે?” કદાંમિની બોલી.

જોમમાયા મનમાં જ બમડી “જહાન્નમમાં જવ બધુંએ, વળી એ દુષ્ટા બીજી કોણ જાણે શું ચે કરશે?”

વળી કદાંમિની ધીમે સાહે બોલી “મારે તમારી સાથે શું લેવા દેવા છે? હું કાંઈ આ મૃત્યુલોકનું માનવી છું? તમે હસો છો, રડો છો, રનેહ કરો છો, દરેક મનુષ્ય પોતપોતાનું સંભાળી લે છે. મારે તો ફક્ત આ બધું જોઈ જ રહેવાનું છે. તમે મનુષ્ય છો, હું તો છાયા છું. પ્રભુએ મને તમારી આ સૃષ્ટિમાં હજી કેમ રાખી મૂકી છે?” એનો દેખાવ અને વાણી એવા વિચિત્ર લાગતા હતા કે એના લવારામાંથી જોમમાયા કાંઈ થોડું જ સમજી. આખરે વધુ પ્રશ્ન ન પૂછતાં દુઃખી થતી એ ત્યાંથી ખસી ગઈ.

૪

છેલ્લે રાત્રે રસ વાગે શ્રીપતિ રાણીહતથી પાછો આવ્યો. વરસાદની ઝડીઓથી ધરતી પાણીમાં ડૂબી ગયેલી હતી. એમ જ લાગતું હતું કે વરસાદ રહેવાનો જ નથી અને રાત પણ પૂરી થવાની નથી. જોમમાયાએ પૂછ્યું. “કેમ શું કરી આવ્યા?”

“મારે બહુ બહુ કહેવાનું છે.” એમ કહીને શ્રીપતિ કપડાં કાઢીને વાળુ કરવા બેઠો. પછી હુકો ગમડાવતો આડો પડ્યો. એના

મનજમાં ઘણો ગુનવાડો ઊભો થયો હતો. જોગમાયા પણ થોડીવાર તો પોતાની ઉત્સુકતા દબાવીને બેસી રહી, પણ પછી એ કાચ આગળ જઈને બેઠી. “બેસોને, શું ખર લાગ્યા છો?” “ખર તો એ જ કે તેં ખરેખર બૂલ કરી છે” જોગમાયાને તો આ સાંભળીને ચાટકો ચઢ્યો. સ્ત્રીઓ કદી બૂલ કરતી જ નથી અને કદાચ કરે તો પણ ડાહ્યા પુરુષોએ કહેવી ન જોઈએ. સ્ત્રીની બૂલ પુરુષોએ પોતાને મ થે વહોરી લેવી જોઈએ. આવા વિચારોની જોગમાયા અચકું બરતી બેઠી ઊઠી: “મેં શી બૂલ કરી તે ખતાવશો?”

“જે સ્ત્રીને તેં આપણા ઘરમાં રાખી છે તે તારી કદંબિની ન હોય.” પોતાનો પતિ જ આ પ્રમાણે બોલે છે એ સાંભળીને જોગમાયા વધારે છેડાઇ પડી અને બોલી. “શું હું મારી બેનપણીને પણ ન ઝાળખી શકું? વાહ, ત્યારે તમે જ અવાને ઝાળખાવાને, એવા હાંશીઆર છો તો!” શ્રીપતિએ એને સમજણ પાડી કે “એમ જ કરવામાં કંઈ માલ નથી. મેં કહ્યું છે તે હું સાબિત કરી ખતાવીશ. તારી કદંબિની તો ગુજરી ગઈ છે.” જોગમાયાએ જવાબ દીધો. “જૂઓ, સાંભળો, તમે જ મોટી હિમાલય જેવડી બૂલ કરી છે, તમે કોઈ બળતે જ ઘેર જઈ પહોંચ્યા હશે અથવા તો તમારા સાંભળવામાં કંઈ ખરખડ હશે. તમને ત્યાં જવાનું કોણે કહ્યું હતું? એક કામળ લખો એટલે ચોખવટ થઈ જશે?” પત્નીને પોતાના કાર્યમાં વિશ્વાસ ન આવ્યો જોઈને શ્રીપતિ ખિન્ન થયો. એણે ઘણા ઘણા દાખલા આપ્યા પણ જોગમાયાને ખાતરી ન થઈ. આવી રજકર્મ મધરાત થઈ ગઈ. કદંબિનીને કાઢી મૂકવા આમત દંપતી સંમત થયાં, શ્રીપતિનું એવું માનવું હતું કે આ નવી આવનાર સ્ત્રીએ જોહું ઝાળખાણ કાઢીને એની પત્નીને હેતરી છે. જોગમાયાનું એવું માનવું હતું કે એ કોઈ વેશ્યા છે. આવા વાદવિવાદમાં કોઈ પોતાની હાર કબૂલ કરતું નહોતું. બન્ને મોટા ઘાટો કાઢીને વાત કરતા હતાં. કદંબિની જોડેના ખંડમાં સૂઈ ગઈ છે તેનું પણ બાન એ બૂલી ગયાં. શ્રીપતિ કહે

કે “અ.પણે ખરા ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યાં. હું તને ખરું કહું છું. મેં મારે કાનોકાન એ વાત સાંભળી” ત્યારે જોગમાયા ક્રોધાયમાન થઈને બોલો. “તમે શું કરમ કાનોકાન સાંભળ્યું ! હું મારી નજરે દેખી શકતી નથી ?” છેવટે જોગમાયા હારી અને બોલો. “બહુ સાઈ, ત્યારે કહો એ ક્યારે ગુજરી ગઈ ?”

આ પ્રશ્ન એણે એવા આશયથી પૂછ્યો કે જો એનો પતિ કોઈ એવો દિવસ કહી દે કે, જે દિવસનો કદંબિનીના હાથનો પત્ર એની પાસે હોય; તો જરૂર શ્રીપતિને જુડો પાડી શકાય. કદંબિનીના મૃત્યુનો એણે દહાડો વાર કબો તો જણાવું કે જે દિવસે કદંબિની એમને ઘેર આવી તેને આગળે દિવસે એનું મૃત્યુ થએલું. એટલે જોગમાયા ક્રુશ બિડી અને શ્રીપતિ પણ ડગી ગયો. આમ આ બે જણાં વાન કરતાં હતાં એટલામાં પવનને ઝપાટે દીવો એાલવાઈ ગયો અને અંધારૂં ઘેર થઈ ગયું. કદંબિની એ બેઠાં હતાં ત્યાં આવીને બિભી રહી. રાતના એક વાગ્યાનો સુમાર થયો હતો. બહાર વરસાદ ધોધમાર વરસતો હતો. કદંબિની બોલી. “બેન, હું જ તારી કદંબિની છું. હું જીવતી નથી, મરી ગઈ છું.” જોગમાયા બીકની મારી ખૂબ પાઠી બિડી. શ્રીપતિથી બોલી શકાયું નહિ.

“હું મૃત્યુ પામી છું એ સિવાય મેં તને કાંઈ નુકશાન કર્યું નથી. આ લોકમાં મારે માટે સ્થાન નથી તેમ મૃતક લોકમાં પણ મને સ્થાન નથી. ત્યારે હવે મારે જવું ક્યાં ?” વરસતા વરસાદની ધોર રાતમાં ઘસઘસાટ બિંધતાં સરજનહારને જાગવા જાણે ખૂબ પાડતી એ બોલી બિડી. “હવે હું ક્યાં જઈશ ?” એટલું બોલીને કદંબિની જોગમાયાને મૂર્ઝાવશ દશામાં મૂકીને ઘરની બહાર નીકળી પડી.

૫

કદંબિની રાણીહત શી રીતે પહોંચી તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પહેલાં ૬

તો એણે ઠોકતે દેખા દીધી નહિ. એક પડી અચેલા મંદિરમાં બૂબે તરસે એણે આમો દિવસ કાઢી નાખ્યો, જ્યારે સર્જ પડી આક-શમાં મેઘાધાર છવાઈ રહ્યો અને પુષ્કળ વરસાદ આવશે એવી બીકે લોકો ઘરમાં બરાધ જવા લાગ્યા, તે વખતે કદંબિની મંદિરમાંથી અદાર આવી અને પોતાના ઘર તરફ વળી. જતાં જતાં એને ધ્રુવરી વણ્ટી. લાજ કાઢીને એ ઘરમાં પેઠી. ઘરની નોકરડી ધારીને એને ઠાક એ અટકાવી નહિ. શરદશંકરની સ્ત્રી તે વખતે પોતાનો વિધવા બહેન બેઠે પાને રમતી હતી, નોકર રસોડામાં હતો અને કાયલી બાળક પથારીમાં ઊંઘતો હતો. બધાંની નજર ચુકાવાને કદંબિની બાળક પાસે મળી. એ પાછી આ ઘેર કેમ આવી હશે તે કોણ બાજતું નથી. એ બાતે પણ બાજતી નહોતી. આ બાળકને એક વાર ભંડવાની ખેંચાઈ ધરછા હતી, પણ પછી ક્યાં બહું કે શું કરવું તેના એણે કશો વિચાર કર્યો નહોતો.

બાળક ઊંઘતો હતો, એના નાના હાથની મૂઠીઓ વળેલી હતી અને તાવને લીધે એનું શરીર ક્ષોણ થઈ ગયું હતું, એને બેઠેને કદંબિનીનું હૃદય શેકાઈ ગયું. બાળકને છાતી સરસો આપવાની એની કમળા થઈ આવી. એને વિચાર થયો કે “આ મંજારમાં માંડે અસ્તિત્વ નથી. એટલે હું એમ કરીશ તે કોણ બેવાનું છે. કોકરાની માને તો કોકરા પાસે બેસવું ગમતું નથી, એને તો તપકા મારવાનું કે પાને રમવાનું ગમે છે. બાળકની હું સંભાળ રાખતી હતી ત્યાં સુધી તો એ સર્વ પ્રકારની દુગ્ધાભાંથી છૂટી હતી અને એને બાળકનો કશીએ તકલીફ બિઠાવવી પડતી નહોતી. અરે, મારા અથા પછી મારા નેવી એની કોણ સંભાળ રાખે ?”

બાળકે પાસું ફેરવ્યું અને ઊંઘમાં જ બોલ્યો “કાછી મને પાછી પાવ.” “મારો વહાલો બાલુડો મને બૂચી મયો નથી” એવા હર્ષમાં એણે બાળકને બાળામાં લીધો અને એને પાછો પાલું, બાળકની નિદ્રા બ્યાં સુધી ઊઠી નહિ ત્યાં સુધી અગ્નયમીનાં દાંઠ પણ ચિહ્ન

ખતાવ્યાં સિવાય પરિચિત હાથ જ એમ પાણી પાવ છે એમ ધારીને એ પડી રહ્યો. પણ ત્યારે કદમિનીએ પોતાના ઘણા દહાડાને બિભરે ખાત્રી કર્યો અને બાળકને ચુંબન કર્યું અને એને હાંચકો નાખવા લાગી, ત્યારે એ જાગ્યો અને એને ખાત્રી પડ્યો “ કાકી તમે મરી ગયા હતાં ને ! ”

“ હા, મારા લાડકા. ”

“ ત્યારે તમે પાછાં આવ્યાં ? હવે ફરીથી મરી ન જશો ! ”

કદમિની કાંઈ જવાબ આપે એટલામાં તે એને માથે આફત આવી પડી. એક દારી પ્યાલામાં કાણુવાળા લડને આવતી હતી. એના હાથમાં પેલો પ્યાલો પડી ગયો અને એ પાણુ ધણ લઈને પડી ગઈ ધખાકો સાંભળીને પત્તા રસથાં અલગ અલગ મૂકીને દેરાણી દોડી આવ્યાં, એ તો આફતને થાંભલા જેવી જ બિબી જ રહી. એનાથી ન નસાય કે બેલાય, આ બધાં તમારો બેઠને બાળક પણ ગમરાયો અને રડી પડ્યો. “ કાકી, તમે અહીંથી જતા રહો. ”

હવે કદમિનીને સમજ પડી કે એ મરી ગઈ નથી. તેના તેજ આ ખંડ, તેજ વસ્તુઓ, આ બાળક પણ તેજ અને અહીંનું સર્વ કાંઈ પણ રૂપાન્તર શિવાય અસહનું જ કાયમ છે. પોતાની બહેનપણીના ઘરમાં પોતે યુવરી ગઈ છે એમ લાગ્યું હતું અને હવે બાળકના આરડામાં એને એમ લાગ્યું કે હું નથી મરી ગઈ. દુઃખ ભર્યા રસ્તે એણે પોતાની દેરાણીને કહ્યું “ તમે માનાથી શું કામ બીએ છો. હું તો તેની તે જ છું. ” દેરાણીથી આ ન બોવાયું. એને મૂર્છા આવી એટલામાં શરદશંકર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. હાથ જોડીને નમ્ર ભાવે એણે કહ્યું. “ આ તે શું સારું કહેવાય ? સતીશ મારો એકનો એક પુત્ર છે, તમે એને શું કામ દેખા દો છો, અમે તો બધાં તમારા જ છીએ. તમે મત થયાં ત્યારથી એ રોજ સુખનો જન્મ છે. તાવ તો શરીરમાંથી ખસતો જ નથી. રાત ને દિવસ ‘કાકી કાકી’ એમ બૂમો પાડ્યા કરે છે. તમે તો આલોક છોડીને ચાલ્યાં ગયા છો; માટે

હવે આ છોકરાની માયા છાડી દો. અમે તમારી પાછળ શ્રાદ્ધ રિગેરે બધી ક્રિયાઓ કરીશું.” કદંબિનીથી આ બધું ન સાંભળી શકાયું એ બોલી. “અરે હું મરી નથી મર્ધ. તમને મારે ડેવી રીતે સમજાવવા કે હું નથી મરી મર્ધ. હું તો જીવતી છું.” એમ બોલી જમીન ઉપર એક પિત્તળનો ઘડો પડ્યો હતો તે હાથમાં લઈ પોતાના કપાળમાં જોરથી માર્યો. કપાળમાંથી ધડધડ કરતું લોહી વહેવા લાગ્યું એટલે એ ફરી બોલી. “જુઓ, ખાતરી કરો, હું જીવતી છું.” શરદશંકરે તો મૂર્તિમંત જેવો જ ઊભો જ રહ્યો. છોકરીએ ચીચીઆરી પાડી મૂકી. શરદશંકરની સ્ત્રી અને દાસીને તો હજુ મૂકી વળી નહોતી.

“હું નથી મરી મર્ધ, હું નથી મરી મર્ધ,” એમ બૂમો પાડતી કદંબિની ચોકમાં આવેલા કુવાનાં પગથીયાં ચડી ગઈ અને કુવામાં જૂસઠો માર્યો. ઉપસા મળથી શરદશંકરે ધ્યાકો સાંભળ્યો. આખી રાત વરસાદ વરસ્યા જ કયો ને બીજે દિવસે બપોર સુધી ચાલુ રહ્યો. કદંબિનીએ મરતાં મરતાં સાંમિત કરી આપ્યું કે એ નહોતી મરી મર્ધ.

નયનજેર-બાબુનું ગૌરવ

૧

એક વખત એવો હતો કે નયનજેરના બાબુ મોટા જગીરદાર ગણાતા હતા. તેઓ પોતાના રાજવંશી વૈભવ માટે નામાંકિત થયા હતા. તે એવા નાણુક હતા કે ઢાકાની મલમલની ઠેર જરા સરખા એમની ચામડીને ખૂંચતી, તો તે આખી ઠેર ફાડી નાખતા. એક ખિલાડીના બચ્ચાનાં લગ્ન માટે પણ એ હજારો રૂપિયા ખર્ચો નાખતા. એમના સંબંધમાં એવું કહેવાય છે કે એકવાર એમને ત્યાં મેટી મિજલસ થઈ હતી તે વખતે રાતને દિવસના રૂપમાં પલટાવી એમણે અસંખ્ય દીવા પ્રગટાવ્યા હતા; અને સૂર્યપ્રકાશનું આપેલું અનુકરણ કરવાને જિએથી રૂપાના તારને વરસાદ વરસાવી મૂક્યો હતો. એમના એ વૈભવના દિવસો વહી ગયા હતા. એક જ રેલમાં એ બધું ધસડધ ગયું. આ બાબુઓનો આવો રાજવંશી ઠાઠ વધારે પેઢીઓ ન પડે એ. જેમ એક દીવામાં વધારે દિવેટો બળતી હોય તો તેમાંનું તેલ ઝપાટાખંધ બળી જાય છે અને દીવો ઝટ બોલવાઈ જાય છે તેમ આમનું પણ થયું.

અમારા પાડોશી કૈલાસબાબુ આ રાજવંશી નયનજેર બાબુના હેલ્લા વંશજ છે. એ મોટા થયા તે પહેલાં જ એમના કુટુંબના વૈભવનો લગભગ અંત આવેલો હતો. એમના પિતા ગુજરી ગયા ત્યારે તેમની પાછળ વરામાં લખલૂટ ખર્ચ થઈ ગયો હતો. રહી સહી મિલકત હેતું વાળવા વેચાઈ ગયું અને જે કાંઈ રોકડ બાકી રહ્યું તેથી અસલની બાપદાદાની બહોળતાથી જળવાય તેમ નહોતું. કૈલાસબાબુને

નયનજેર હોડીને કલકત્તે આવવું પડ્યું. એમનો પુત્ર આ ફાતી દુનિઆનો ત્યાગ કરીને પોતાની પાછળ એક પુત્રીને મૂકીને ચુઝરી ગયો હતો. કલકત્તામાં અમે કૈલાસપ્રાણના પાડોશીઓ છીએ. અમારા કુટુંબનો વૃત્તાંત એમનાથી તદ્દન જોડાયેલો છે. મારા પિતાએ પોતાની જાતમહેનતથી જ પૈસા મેળવ્યા હતા તેથી જરૂરિયાત કરતાં એક પાંચ પણ વધાર ન ખરચતી એવો અમનો મત હતો. એમનાં લૂવડાં અને હાથ પેતર કરનારા જેવા હતા. ખોટો અને દદાપારનો ભપકો દેખાડીને બાણુનો ઇસ્કાળ લેવાનું એમને જરાએ મન થતું નહીં તેથી એમનો હું ઉપકૃત છું. એમણે મને ધણી જાણ પ્રગટાવું શિક્ષણ આપ્યું હતું તેથી મારો સંસાર સારી રીતે ચાલતો હતો. હું સ્વાશ્રયથી જ મોટો થયો છું એમ કહેવા મને શરમ નથી આવતી. મારી તિજોરીમાં રૂપિયાની નોટોના એકા પડી રહ્યા હોય તે, બાલી તિજોરીમાં કુટુંબની વંશાવળી પડી રહે તેના કરતાં મને વધારે પ્રિય હતા. કૈલાસપ્રાણ પોતાના આપદાદાની અસહ્ય કીર્તિ સંભારીને હાલમાં જતી રહેલી શાખામાં ઉમેરો કરવાનો ખોટો પ્રયત્ન કરતા હતા એથી મને મમતા નહોતા. મારા પિતા પોતાનો જોશો રોટણ ખાતા હતા તેથી બાણુ મારા પ્રત્યે ધૃષ્ટાની નજરે જોતા હોય એમ મને લાગ્યું. મારે કહેવું જોઈએ કે કૈલાસપ્રાણ પ્રત્યે મારા શિવાય કોઈને કંટાળો આવતો નહિ. એટલું એ ખરૂં કે એમના જેવા આપકારી વૃદ્ધો થોડા જ હશે. બીજાના આનંદમાં અન શોકમાં હંમેશાં એ માયાળુ અને સખ્ય વર્તન રાખતા. પોતાના પડોશીઓના ઉત્સવમાં અને ધાર્મિક પ્રસંગોમાં બાગ લેવાનું એ જરાએ ચૂકતા નહિ. એમનો હસમુખો સ્વભાવ વૃદ્ધ અને જીવાનને સરખો પ્રિય થઈ પડતો. એમની વાત કરવાની હમછાપ પણ એટલી બધી સ્નેહ ભરેલી હતી કે એમનાથી કોઈને કંટાળો ઉપજતો નહિ. મોહોદ્ધામાંથી જતાં આવતાં બોળખાણુ પિછાણુવાળાઓને એ મળતા એટલે તરત જ એમને એ જીભ રાખતા અને તેમની તથા તેમના કુટુંબની ખબરઅંતર પૂછતા. એમના

મુખમાંથી અરખલિતપણે એક પછી એક જે સવાલો નીકળતા તેના જવાબો આપવા પેલાઓને ઊભા રહેવું પડતું. તે વખતે જાણે એમને નાક પકડીને વાત કરતા રોડી જ રાખ્યા હોય તેવું થતું. છતાં તેઓ ઘણી ખુશીથી આપોઆપ રોકાઈ જતા.

“ઓદો બાઈ, તમને જોઈને મને ઘણો આનંદ થયા. કેમ ખુશી તો ખરા? શરીની તખીયત કેમ છે? અને દાદા પણ ખુશીમાં છે ને? મેં તો હમણાં જ સાંબળું કે માધુના છોકરાને તાવ આવે છે. હવે કેમ છે એને? તમે જાણો છો? અને હરિયરજીખાણુ? તો મેં હમણાના જોયા જ નથી. એમની તખીયત તો ઠીક હશે, રખાતને શું થયું છે? વાડ. તમારા ઘરમાં તો બધા ખુશીમાં છે ને?” વિગેરે મતલબના કેલાસખાણુના પશો હોય.

કેલાસખાણુ પાસે જો કે કપડાં ગણ્યાં ગાંઠિયાં હશે પરંતુ બધા જાણુઓ ત્યારે એમનાં કપડાં તદ્દત સરખા. દરરોજ એ પોતાનાં શર્ટ, ટ્રાઈ. વાસટ્રાઈ, ચોયણા વિગેરેને સૂઈને તડકો ખવડાવતા. વળી પથારીની સાદર, ઝાંશીકાં અને શેતરંજીને પાણુ દરરોજ થોડો થોડો વખત તડકે મૂકી રાખતા. તેમ ક્યો પછી બધાને એ સારી પેઢે ખંખેરતા, સાફ કરતા અને પછી ઠેંગણે મૂકી દેતા. પોતાના ઘરમાં થોડું પણ વ્યવસ્થિત ફરતીયર ગોઠવીને હોલને છુંદર અને શોભીતો બનાવી મૂકતા. ઘરમાં ચાકર નથી અને પોતાને હાથે કરવું પડે છે એમ લોક જાણે નહિ તેટલા નાઠે ઘરનાં બારણાં વાસીને પેતાને હાથે એ અડી કરતા અને હાથે જ મડી વાળીને મૂકી દેતા હતા; અને એવું ખીજું પણ પરચુરણુ કામ કરી લેતા અને પછી જ બારણું ઉઘાડતા; એટલે મિત્રો મળવા આવે તો બધું ટાપટીપસર જ ઘરમાં જુએ.

હું ઉપર કહી ગયો તેમ જો કે કેલાસખાણુની રચાવર મિલકત હવે મિલકતે રહી નહોતી; છતાં બાપુકી જગમ મિલકતમાંથી કાંઈ કાંઈ નવતર ચીજો વજેરે તો હજુ રહ્યું હતું. ગુલામજળ છાંટવાની એમની પાસે ચાંદીની ગુલામદાની હતી, સોના ચાંદીની અત્તરદાની

હતી, નાનો સરખો સોનાનો થળ હતો, અસલી કીમતી શાલ હતી, સારે ઠેકાણે જવા આવવાનો અસલી પોષાક અને પાઘડી પણ હતી. આટલી વસ્તુઓ તો એમણે માંખનારાઓની દાઢમાંથી માંડમાંડ જળવી રાખી હતી; અને જ્યારે જ્યારે એવો પ્રસંગ આવતો ત્યારે ઝટ લઈને કૈલાસપાણુ આ ચીજો બહાર કાઢતા અને નયનજેર કુટુંબની વિશ્વ-વિખ્યાત કીર્તિ અને મોભાને સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા. એમ તો એ ઘણું શરમાળ હતા, પણ વાત કરતા ત્યારે પોતાના વંશની કીર્તિના ખાન કરવામાં અને મુકતકંઠે એની જાહોજલાલીનાં વખાણુ કરવામાં એ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા. મિત્ર વર્ગ એમને આમ કરવામાં હોતેજન આપતા હતા અને એમને તેમાં રમુજ લાગતી હતી. પાંડારીઓ તો એમને ઠાકુરદાદા કહીને જ બોલાવતા. બધા એમને ભેર જરાતા અને કલાકો સુધી વાતો કર્યા કરતા હતા. એમને કોઈ રીતે ખર્ચનો ઉગારો થાય તેટલા માટે મિત્રવર્ગમાંનો કોઈ એકાદ દહાડો તંબાકુ લાવતો અને કહેતો કે ‘ઠાકુરદાદા આજે તો ખયાલી એક રહેલીએ મને આ તમાકુ મોકલી છે, જુઓ તો ખરા એ ઠીક છે કે નહિ.’ ઠાકુરદાદા એ મદલુ કરતા અને બોલતા હતા, “ઓહો, આ તો ઘણી સારી છે.” ત્યારપછી પાછા એ તમાકુ હેપર વ્યાખ્યાન આપવા મંડી જતા. “તમે જાણો છો, અસલ નયનજેરના બાળુઓ એક ગીનીની એક આકેસના બાવની ઘણી ઊંચી અને જલદ તમાકુ પાપરતા હતા. જુઓ એમારા ઘરમાં નમૂના દાખલ એમાંની થોડીક પડી છે. તમે કોઈ એની અજમાયશ કરી જોશો?”

બધાએ જાણુતા કે જો કોઈ એ તમાકુની એમની પાસે મામણી કરે કે લાવે તો ખરા એ કેવીક છે; તો ‘સાળી કપાટની ચાવી એવાઈ મઈ છે અથવા તો મારા નોકર મણેશે કાઈ મૂઝી દીધેલી હોવી જોઈએ’ એમ જ જરાય મજે. વળી ખાતરી પાડવાને એ કહેતા કે ‘નોકરો બહાર જાય છે ત્યારે તેમણે મૂઝેલી વસ્તુઓ આપણને જડતી નથી. આ અમારો મણેશ એવો મૂખ છે, હું તમને શું કહું? એને કાઠી

મૂકતાંએ મારે! જીવ ચાલતો નથી.' મણેશ પણ ગિયારો કુટુંબની આખર રાખવા ખાતર એનો મમે તેવો દોષ કાઢે તોયે વગર ખોલે સહન કરવું તૈયાર જ હતો; આવે વખતે મંડળીમાંથી એકાદ જણ ખોલો જિહ્વો: "કાંઈ હરકત નહિ ઠાકુરદાદા, એને માટે હમણાં તરની લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. આપણને તો આ તમાકુ સારી પડશે. પેત્રી બહુ જલદ લાગશે." ત્યારે વળી ઠાકુરદાદાનો જીવ ઠરી પડતો. નીચે ખેસતા અને વાતે વળગતા. જ્યારે બધા ઘેર જતા તૈયાર થતા ત્યારે ઠાકુરદાદા એમને આરજી સુધી વળાવવા જતા અને પગથીઆ ઉપર જીભા રહીને કહેતા. "અલ્યા બાપ, બધું તો બધું, પણ આપણે બધા બેગા ખેસીને મારે ઘેર બોજન ક્યારે રાખીશું?" એકાદ જણ કહેતો કે "હમણાં નહિ ઠાકુરદાદા. વળી આગળ ઉપર જોઈ લઈશું." "વાર, વાર, ચોમાસું આવવા દો, હમણાં તો બહુ તાપ પડે છે. હું તમને બધાને ઉત્તમ પ્રકારનું બોજન આપવા માગું છું તેનો બધો તાલ આવી ઋતુમાં કચળી જાય." પરંતુ બૂલેચૂકે પણ એ વાત દાદા આગળ ન થઈ જાય તેની બધા ખાસ સંભાળ રાખતા. બોજનજોરે જો વાત નીકળી તો કાંઈ ધીમે રહીને ખોલી જિહ્વો કે: "હાલમાં વરસાદના દરોડામાં ક્યાંય જવું આવવું કે કોઈ કરવું બહુ મુશીબતનું કામ થઈ પડે છે. ચોમાસા બાદ એ ગિયાર રાખીએ તો સારું." આ પ્રમાણે બોજન માટે પણ ઠોટના દાવાની માફક મુદતો પડ્યા કરતી. ઠાકુરદાદા જે ઘરમાં રહેતા તે ઘણું નાનું હતું અને એમની શ્રીમંતાઈને છાજે તેવું નહોતું; તેથી એ મનમાં મુંઝાતા પણ અમે એમનું મન વળાવતા. મિત્રો કહેતા કે "અમે તમારી મુશીબતો પૂરેપૂરી સમજીએ છીએ. કલકત્તામાં સાઈ ઘર મળવું જ અશક્ય જેવું છે. અમે તો આજ કેટલાંયે વર્ષ થયાં તમારા લાયકનું ઘર ખોળ્યા જ કરીએ છીએ." મારે અહીં કહેવું જોઈએ કે ઘર ખોળે એવો કામ બૂખો નહોતો. ઠાકુરદાદા પછી આખરે નિશ્વાસ નાખીને ખેલતા. "ઠીક ઠીક, મારે તો આ ઘર નિભાવી લેવું પડશે." વળી પાંચું મોઢું

હસતું રાખીને બોલતા. “ તમે ખીજું કંઈ જાણો છો ? તમે જાણા મિત્રોને મૂકીને હું દૂર જઈ શકું જ નહિ. મારે તો તમારી પડોશમાં જ રહેવું જોઈએ. તમે જાણા મિત્રે પાસે છો એટલે મારા ઘરનો ખર્ચો મને આવી જ મળી જાય છે. ” ગમે તે કારણથી પણ મને તો આથી બાણુ જીવ જણા કોઈ ચઢતો. હું ધાંડું છું કે તેનું ખર્ચે કારણ એ હતું કે મારા જેવા જીવાન માણસને એવકૂફાઈ બારેમાં બારે ગુનો લાગે છે. કેદારાખાણુ ખરેખરા એવકૂફ તો નહોતા જ. રોજના વ્યવહારમાં તો દરેક જણુ એમની સલાહ લેતા, પરંતુ નયનજેરનો જ્યાં વિષય નીકળતો ત્યાં જ એમનું બોલવું શુદ્ધ અદાનું થઈ જતું. લોકોને એમના અસંભવનીય વચનો સાંભળવાની જેમ મજા પડતી તેમ એ વધારે ખોલતા અને ગમે તેવી શક્ય અશક્ય વાતો કહી નાખતા. કેટલીક વાર મિત્રો આગળી તાલ મેલ લગાવીને મીઠું મરચું ભભરાવીને એમના સંભળતાં નયનજેરના આગુભેતી કીર્તિનાં બાણુમાં ફેંકતા; તે વખતે આણુ તો ગભીર બનતાં બધું ખર્ચે એમ જ માની લેતા. એ તો સ્વપ્નમાં પણ નહિ ધારતા કે આમાંની ઘણી વાતો લોકો ખલત માને છે.

૨

જ્યારે હું એકાંતમાં બેસતા અને આ બધાનો નિરતિ વિચાર કરતો ત્યારે મને બાણુ પ્રત્યે ઊલટો વધારે ને વધારે ક્રોધ ચઢતો હતો. હું તમને તેનું કારણ સમજાવું.

જો કે હું ધનિકો પુત્ર છું એટલે કેએજમાં ગયા પછી મેં મારો કાળ રસખાણમાં ગાળવા ધાર્યો હોત તો તેમ કરી શકત; પણ નહિ, મેં તો મારો ઉલ્લમ આણુ જ રાખ્યો અને ઘણી વહેલી ઉમ્મરે કલકત્તા યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની ડિગ્રી મેં મેળવી. માંડે વર્તન નીતિમય અને નિબલક હતું. વળી વધારામાં હું એવો કેબાવડો હતો

કે જે હું મારી જાતને સુંદર કહું તો તેમાં માત્ર આત્મશ્રદ્ધાનો જ કદી દોષ ગણાય, બાકી વાત અસત્ય છે એમ તો ન જ કહી શકાય. બંગાળામાં તો કન્યાનાં માબાપ પેતાની કન્યાને માટે મને જ યોગ્ય વરની અણુનામાં મૂકતાં, મને પણ મારી લાયકાતની પૂરી ખાતરી હતી તેથી લગ્નના અગ્નિમાં મેં મારી પૂરી કિંમત ઉપજાવવા ધારી હતી. મારે કેવી કન્યા વરવી તેને માટે મેં મારા મનમાં વિચાર કરી રાખ્યો હતો. કોઈ ધનવાન પિતાની એકની એક સ્વરૂપસુંદર અને વળી સુરિક્ષીત હોય તેવી કન્યા સાથે પાણિમદણ કરવાનો મારો વિચાર હતો. જુવં રથજેથી કન્યાનાં માતાપિતા પેતાની કન્યાનો અંધાલ મારી સાથે બાંધવાને ખડે પગે થઈ ગયા હતાં. અને પહેરા-મણીમાં પણ ધણી મોટી રકમ આપવા તૈયાર થયા હતાં. સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષપાતપણે મેં મારા અંદાજથી બધી કન્યાઓને પરખી જોઈ પણ મારી નજરમાં કોઈ યોગ્ય જણાત નહિ; છતાંએ બાવજૂતિ કવિ કહે છે કે,

उत्पस्यते नु खलु कोपि सभानघर्मः ।

कालोद्वयं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

એટલે એ સૂત્ર અનુસાર હું દતાશ તો ન જ થયો. પરંતુ હાલના ટુંકા જમાનામાં અને બંગાળ જેવા નાના પ્રદેશમાં એવી અત્યંત મ સૌંદર્યવતી લાવણ્યમયી લગ્નના હશે કે કેમ તે શંકાસ્પદ હતું. જે કન્યાના માતાપિતાને મદાર મારા ઉપર હતો તે તો વિવિધ પ્રકારે જ્યાં ને ત્યાં મારી પ્રશંસા જ કરી કરતાં હતાં. મને એમની કન્યાઓ પસંદ હોય કે ન હોય પણ બાવા પ્રકારે તે મારી બક્તિલાવે પૂજા કરતાં તે તો મને અતિશય અમતું. લોકો મારી કીર્તિનાં યશોમાન ગાતા એટલે મારી બુદ્ધિમતાનો ખર્વ મને સાતમે આસમાન ચઢાવી દેતો અને હું લાયક છું તેથી જ મારી પ્રશંસા થાય છે એમ મને થતું, બાપણે સમિજવું છે કે દેવતાઓ મૃત્યુસોકના માનવીઓને તેમનું અબીજ ન પણ આપે, તોયે તેમના તરફથી બક્તિની આશા રાખે છે;

અને એમની ભક્તિ ન થાય તો કુપિત થાય છે. તે દેવતાઓના જેવો જ મારો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો.

ઠાકુરદાદાને એક પૌત્રી છે એ તો હું તમને કહી ગયો છું. મેં એને ઘણીએવાર જોઈ હતી પણ મને એનામાં કંઈ દૈવત જણાયું નહોતું. એ મારી સહચારિણી બતાવે ચોગ્ય છે કે કેમ તેનો વિચાર સરખોએ મને આગ્યો ન હતો. છતાંએ મને ખાતરી હતી કે કેલાસ બાણુ એકાદ દિવસ તો જરૂર મારે મંદિરે ભક્તિભાવથી એ થાળનું નૈવેદ્ય ધરાવશે, પરંતુ એમણે હજુ સુધી તેવું કંઈ કરેલું નહિ હોવાથી મને દ્વેષભાવ હતો. મારા દ્વેષનું કારણ જ એ હતું.

નયનજેરના બાણુઓએ કોઈની પાસે બીજા માગી નથી. બન્ને કન્યા કુંવારી રહે પણ કુલનો સંપ્રદાય તો તોડવાના જ નહિ. એમના મિત્રોને આવું કહેતા મેં કેલાસબાણુને સાંભળેલા, એટલે એમના આવા અર્થથી મને કોષ ચઢ્યો હતો. મારા ક્રોધનો અગ્નિ અંદરને અંદર ધુમાડા કરતો હતો પણ હું શાંતિથી મન મારીને જોતી રહ્યો, કારણ કે હું એવો સાલસ હતો જેમ વીજળીની સાથે ગર્જના હોય છે તેમ મારા ક્રોધની સાથે વિનોદ અને ટોળ પણ હતાં; એટલે એક દિવસે મને ઠાકુરદાદાની ટોળ કરવાનું મન થયું આવ્યું. મારા મગજમાં એવી એક રમુજ યુક્તિ મને સૂઝી આવી કે તેનો તરત જ અમલ કરવાનું મને મન થયું.

હું ઉપર કહી ગયો કે કેલાસબાણુના ઘણા મિત્રો એ વૃદ્ધની ખોટી ખુશામત કરતા હતા. સરકારી નોકરીમાંથી રિટાયર થએલા એક ગૃહસ્થ એમને કહેતા કે “જ્યારે જ્યારે હું છોટા લાટ સાહેબને મળવા જઈ છું ત્યારે એ મને નયનજેરના બાણુની ખચર પૂછ્યા વિના રહેતા જ નથી અને કેટલીક વખતે કહે છે પણ ખરા કે જાજામાં જોઈએ તો ખરેખરા ખાનદાનીવાળા અને આખરદાર તો બે જ કુટુંબ છે. એક તો ખરદાનના મહારાજનું અને બીજું નયનજે-

રના બાબુઓનું.” જ્યારે આવું હકકડતું જુઠાણું કૈલાસબાબુને કહેતામાં આવતું ત્યારે એ તો અત્યંત પ્રસન્ન થઈ જતા અને વારંવાર તેની આવૃત્તિઓ કરતા. અને જ્યારે જ્યારે એ પેલા ગૃહસ્થને મળતા ત્યારે વાતમાં ને વાતમાં નીચેના પ્રશ્નો પૂછવા જરાએ ચૂપતા નહિ.

“હા, ત્યારે હવે છોટા લાટ સાહેબ કેમ છે? મઝામાં છે? ઠીક, એ સાંભળીને મને ધણો આનંદ થાય છે અને મેમ સાહેબ પણ મઝામાં છે ને? અને એમનાં બાલકમય્યાં પણ ખુશીમાં છે ને? ઠીક, ઠીક, ચાલો એ ખુશ બબર મળી. ફરીથી મળો ત્યારે તેમને મારી સલામ કહેજો.”

કૈલાસબાબુ વારંવાર કહેતા કે “એકાદવાર મારે સાહેબને મળવા જવું છે.” પણ એવા તો ધણાએ છોટા અને બડા લાટ સાહેબ આવ્યા અને બધા પણ ગવર્નમેન્ટ હાઉસની સુલાકાતે નયનજેરની ગાડી જઈ શકી નહિ.

એક દિવસે એમને બાબુએ લઈ જઈને મેં એમના કાનમાં કહ્યું “ઠાકુરદાદા, હું ખર્ચ કાલે લેવીમાં ગયો હતો. ત્યાં છોટા લાટ સાહેબ નયનજેર. બાબુઓની બબર પૂછતા હતા. મેં કહ્યું કે કૈલાસબાબુ અહીં આવેલા છે. એ સાંભળીને તમે અહીં છો છતાં એમને મળવા ન ગયા તેથી એમને ખુબ ખોટું લાગ્યું અને મને કહ્યું કે હું તો શિષ્ટાચાર ફેરાણે મૂકીને આવતી કાલે સાંજે એમની ખાનગી સુલાકાતે જવાનો છું.” કોષ્ટકપણ માણસ મારી આ કરામત સમજી જાય તેમ હતું; અને આ યુક્તિ જે મેં ફોર્મ બીજાના સંબંધમાં અજમાવી હોત તો કૈલાસબાબુ પણ સમજી જત કે આ બનાવટ છે. પરંતુ એમના મિત્ર પેલા સરકારી અમલદારની વાતો એમણે સાંભળેલી એટલે મારી વાત એમણે સાચી માની અને એ સાંભળી એમને મબરાટ વહૂટી ગયો, લાટ સાહેબની આગામી સુલાકાતના વિચારે એમને કાંઈ મુંઝવણ થઈ ગઈ, અધુરામાં પૂરું એ ઈંગ્લેન્ડ જાણતા નહોતા. તેનું કેમ કરવું એ પણ મોટી મબરામણ હતી. મેં કહ્યું

કે “એની ખમરામણુ રાખશે નાંદ. અંચેછું ન જાણુવું” તે તો ગૃહ-રથાઠનું લક્ષણુ જ. લાટ સાહેબ દુભાષીઆને સાથે જ રાખે છે. વળી એમણે રપટ રીતે જણાવ્યું છે કે આ મુઝાકાત ખાનગી જ રહેશે.”

મધ્યાનહ થયા આવ્યો. અમારા પાડોશીઓમાંના કેટલાક પોતાનું કામ કરતા હતા, કેટલાક જીવતા હતા, એટલામાં બે ઘોડાની ગાડી કૈલાસખાણુના ઘર આગળ આવીને ઊભી રહી. એ ચપરાશીઓ એક-દમ મેડા ઉપર ચઢી ગયા અને ખખર આપી કે છોટા લાટ સાહેબ પધાર્યા છે. કૈલાસખાણુ તો એમને આવકાર આપવા તૈયાર જ હતા; આવા વખતે પકેરવાનો અસરનો સાચવી રાખેલા ઝબ્બો અને પાલડો એમને ઘાલી દીધાં હતાં. મથેશને પણ એમણે આજે અચ્છા ઠાઠમાં સળગ્યો હતો. છોટા લાટ સાહેબ આવ્યા છે એ સાંભળતાં જ કૈલાસખાણુ હાંફતા હાંફતા ખારણા સુધી દોડી આવ્યા અને નોચા વળી વળીને સત્તામેા કરતા, ધીમે ધીમે પાછળ ડગ ભરતા ભરતા પધારો પધારો કરતા, આવનાર લાટ સાહેબનો સંકાર કરવા લાગ્યા. અહિં મારે કહેવું જોઈએ કે આવનાર લાટ સાહેબ તે ખરા લાટ સાહેબ નહિ પણ મારો એક મિત્ર તેવો વેષ બજવીને આવ્યો હતો. બાણુએ એમની પેલી જૂના જમાનાની સાચવી રાખેલી શાલ એક લાકડાનો ખુરસી ઉપર પાથરી દીધી હતી. તેના ઉપર લાટ સાહેબની પધરામણી કરી; પછી એમણે ઉર્દુ ઝપાનમાં લંબાણુ બાપણુ આણું અને છેવટે મહા પરાણે સાચવી રાખેલી ખાનદાન કુટુંબની છેલ્લી ભવિષ્યરૂપ બાકી રહેલી સુવર્ણ મહોનો પેલા સુવર્ણ થાળમાં મૂકીને જાળ સાથે લાટ સાહેબને બેટ તરીકે અર્પણુ કરી. મથેશ બીકનો માર્યો ધૂજતો ધૂજતો હાથમાં ગુલામ અને અતરદાનો લઈને પાછળ ઊભો હતો, સાહેબ ઊપર એ ગુલામજગ છાંટતો હતો અને ધીમે ધીમે અતરદાનીમાંથી અતર ચોપડતો હતો.

સાહેબ બહાદુરને પોતાની તપનજેરની ખાતીર ઉપર બોલાવીને પૂર બપઠાથી આદરાતિથ્ય નથી થઈ શક્યું” તેને માટે કૈલાસખાણુએ

વારંવાર પોતાની દિલગીરી જાહેર કરી, “હું મારી જાગીર ઉપર હેત તો સાહેબ બદાહુસ્તું કેવું ઉત્તમ પ્રકારે સન્માન કરી શકત. અહીં તો હું એક આમંતુક જેવો જ છું અને થોડા તખ્ત માટે આવેતો છું એટલે પાણીથી છૂટા પડેલા મત્સ્ય જેવો છું.”

મારા મિત્રે માથે સાહેબસાહી ટોપી પહેરેલી હતી. અને ઠાવકાપણાથી એ પોતાનું માથું ઢાંકાવ્યા કરતો હતો. મારે કહેવાની જરૂર નથી કે ઇંગ્લીશ રિવાજ મુજબ ઘરમાં પેસતાં જ માથેથી ટોપી ઉતારવી જોઈએ; પરંતુ પકડાઈ જવાની બીકે ટોપી ઊતારવાની મારા મિત્રની દિંમત ન ચાલી. કૈલાસખાણુ અને ગણેશને તો આવા ઇંગ્લીશ રિવાજની ખબર જ નહોતી એટલે એમને એમાં કશું અવગતું ન લાગ્યું.

આ પ્રમાણે દસેક મિનિટની સુલાકાત જે માત્ર ડોકું ધુણાવવાની વિધિમાં જ સમાપ્ત જ જતી હતી, તે પછી મારો મિત્ર જવાને માટે ઊભો થયો અને અમે આગળથી નકકી કરી રાખ્યા પ્રમાણે પેલા બે ચપરાશીઓ ભજનકામાં જ પેલી સોના મહેંગે, સોનાનો શાળ, અસલી શાલ, ચાંદીની ગુલાબદાની અને અત્તરદાની ત્યાંથી લઈ ગયા અને બધુંએ માડીમાં ઠાઠથી ગોઠવી દીધું. જોડેના ખંડ-માંથી હું આ બધા તમાશો જોયા કરતો હતો. આ બધા ખેલ જોઈને હું તો મહાપરાણે સાઈં હસવું દાખી શક્યો. આખરે મારાથી હસવું ન ખાળી શકાયું એટલે તરત હું ત્યાંથી બીજા ખંડમાં ગયો. ત્યારે ત્યાં તો ચિરામ્મ જતાં અંતઃકરણે એક કન્યકા ખૂણામાં બેઠી બેઠી રડયા કરતી હતી. નવે ખડખડાટ હસતો જોઈને એ ક્રોધાવેશમાં બોલી થઈ ગઈ અને એની મોટી કાળી આંખોનું વિદ્યુત સસું તેજ મારી આંખોમાં ઘેંચી દેતી ગળગળા અવાજે એ બોલી. “મારા દાદાએ તે તમારું શું અપાડ્યું છે તે તો કહો તમે એમની સાથે છેતરપીંડી રમવા કેમ આવ્યા છો? તમે શા માટે અહીં આવ્યા છો? કેમ-” આથી વિશેષ એ ન બોલી શકી

બે હાથે પોતાનું મુખ ઢાંકી દઢને એ રડવા મંડી પડી. પળવારમાં મારું હસવું ઉડી ગયું. અત્યાર સુધી મને એમ જ લાગતું હતું કે આ માત્ર મંદી મગક જ છે. પણ હવે મને ખબર પડી કે હું એક કામળ કાળજીને કરતાથી તીવ્ર કષ્ટ આપી રહ્યો હતો. મારી નિર્દયતા મને જ દોષ દેવા લાગી, અને એક હડે હડે કરેલા શ્વાનની માફક હું છાનોમાનો ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો.

અત્યાર સુધી કૈલાસપાણીની પૌત્રી કુસુમને હું કશા લેખામાં ગણતો નહોતો, અને કુલવધૂ થવાને માટે એનામાં કશાંયે ગુણ નથી એમ હું સમજતો હતો; પરંતુ હવે જ મને એના ખરા ગુણની ખબર પડી. આખી રાત મને નિદ્રા ન આવી. મારા મનમાં મહા તોફાન ચાલી રહ્યું હતું. બીજો દિવસે પ્રભાતમાં પેલી બધી લાટ સાહેબને અર્પણ કરેલી ચીજો લઇને તે કૈલાસપાણીના નાંકર મણિશને છાનીમાની આપી દેવા હું તેમને ઘેર ગયો. ટેલકીકવાર સુધી તે એમના બારણા આગળ જ હું બેઠને બિભો રહ્યો પણ કોઈ જણાઈ નહિ એટલે હું મેડા ઉપર ગયો. દાદરા ચઢતાં ગઈ કાલની બધી હડીકત એના દાદાને પૂછતાં કુસુમને મેં સાંભળી.

“દાદા, કહો તો ખરા, મઈ કાલે છોટા લાટ સાહેબે તમારી સાથે શી શી વાતો કરી? જરેજર મને કહેજો. વાત જરાએ અધૂરી ન રહેવા દેશો. એ વાત સાંભળવાને હું તરતપાત્ર થઈ રહી છું.”

દાદાને એટલું જ જોઈતું હતું. એમનું મુખ તો આનંદ અને સર્વથી પ્રકુલ બની ગયું, અને લાટ સાહેબે નયનજેરના પાણીની આવી પ્રશંસા કરી, એમને આમ સંભારી વજેરે કેટલીએ પોતાની પ્રશંસાની વાતો સહર્ષે કહી સંભળાવી. કુસુમ એના દાદાના મુખ સામું જોઈને એકાદ ચિત્તે તેમનાં વચ્ચેનાં શ્રવણ કરતી હતી અને એ સાંભળવામાં એને અનહદ રસ પડે છે તે જણાવવા એ પડતા બોલ ઝીલી લેવા ટાંપી રહી હતી. આવો પ્રકાર જોઈને મારા દિલમાં જખરી લાગણી થઈ આવી. મારા મનમાં અત્ર આવી ગયાં અને

ઠાકુરદાદાએ છોટા લાટ સાહેબની મુલાકાતનાં અલંકારિક ભાષામાં વખાણુ કરવા માટેનાં પૂરાં થયાં ત્યાં સુધી હું છાનોમાનો જીભોજ રહ્યો. જ્યારે એ બહાર ગયા ત્યારે હું પેલી ચીજો કુસુમના પગ આગળ મૂકીને કાંઈ પણ ભેટ્યા ચાટ્યા વિના આવતો રહ્યો. એ જ દિવસે ફરી પાછો હું કૈલાસખાણુને મળવા ગયો. અત્યાર સુધી તો જ્યારે જ્યારે હું આ વૃદ્ધને મળવા આવતો ત્યારે વિવેકની ખાતર પણ હું એમને નમતો નહિ; પણ આજે તો મેં એમને નીચા નમીને પ્રણામ કર્યા અને એમનો ચરણરપર્શ પણ કર્યો. એમને ઘેર છોટા લાટ સાહેબની પધરામણી થઈ તે મને જ આભારી હતી એમ એ જણાવતા હતા તેથી એ પ્રસન્નચિત્ત હતા અને એમની આંખોમાં પ્રખર તેજ ચમકવું હતું. એમના ઘરમાં મિત્રવૃંદ તો બરાએણું જ હોય. વાર્તાનો વિષય છોટા લાટ સાહેબની પધરામણીનો જ ચાલતો હતો. કૈલાસખાણુ અપૂર્વ રસની જમાવટથી પોતાની વાગ્ધારા છોડીને રસપૂર્વક વર્ણન કરી રહ્યા હતા.

બધાનાં વેરાયા પછી ધણી નમ્ર ભાવે મેં વૃદ્ધને મારા મનોમત વિચાર દર્શાવ્યો અને કહ્યું કે “આવા યશસ્વી અને વિશ્વવિખ્યાત નયનજેર કુટુંબમાં મારા લગ્ન થાય એવો વિચાર સરખો પણ લાવવો મારા જેવા પામર મનુષ્યને માટે છેક બેહુદો ગણાય છતાંએ...” વગેરે વગેરે—

કુટુંબ સાથે મારાં લગ્ન કરવા મેં જ્યારે સ્પષ્ટપણે મારી ઇચ્છા જણાવી ત્યારે તો વૃદ્ધ ખાણુ મને બેટી જ પડ્યા, અને આનંદમાં આવી બધને મોટેથી બોલી બીક્યા. “હું ગરીબ માણસ છું, માંડે આવું સદ્માત્ર્ય હશે એવું મેં સ્વપ્ને પણ ધણું” નહોતું.”

પોતે ગરીબ છે એ વાતનો સ્વીકાર કૈલાસખાણુએ પોતાના જીવનમાં આ પ્રથમવાર કે છેલ્લીવાર કર્યો; અને પોતાના જીવનમાં આ પહેલીજવાર નયનજેર કુટુંબનો અસલ વૈભવ એ બુલી ગએલા જણાયા.

એ છે કોણ ?

૧

ઝરકોટાના જમીનદાર કૃષ્ણગોપાળ સરકાર વૃદ્ધ થવાથી પોતાની તમામ મિલકત પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને સોંપીને જીવનનો અંત ભગ પ્રભુસ્મરણમાં નિર્મમન કરવા કાંચી ગયા. એમના પ્રયાણ સમયે નિર્ધન અને નિરાશ્રિત મનુષ્યોની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને આવા કલિકાળમાં કૃષ્ણગોપાળના જેવા ઉદાર અને સહૃદય મનુષ્યો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે એમ યોગ્યતા સ્વ' છૂટા પડ્યા.

એમના પુત્ર ત્રિપિનબિહારીને આધુનિક સમયને અનુસરીને શિક્ષણ મળ્યું હતું. એણે બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવી હતી. એ નાકે ચશ્માં ચઢાવતો અને દાઢી રાખતો. જો કે જરા મગતાવડો ઓછો હતો પણ શુદ્ધચરિત હતો. એ બીડી પીતો નહિ તેમ પત્તાં પણ રમતો નહિ. જો કે નમ્ર જણાતો હતો પણ સ્વભાવે કડક હતો. એ સ્વભાવ એનાં બાડવાતોને વિષમ લાગતો હતો. કૃષ્ણગોપાળની માફક એ બાડવાત પાસે ચઢેલા બાડામાંથી એક પાત્ર પણ છોડી દે એવો નહોતો, તેમ બાડવાતને એક દિવસની પણ નમામણી આપતો નહિ.

મિલકતનો બધો વહીવટ હાથમાં લીધા પછી ત્રિપિનબિહારીને માલમ પડ્યું કે એના પિતાએ ધણા આક્રમણે મણેન લીધા વખત જ જમીન આપી હતી, અને કેટલાક પાસે મણેન લેતા તો ધણું ઓછું લેતા હતા. લોકો કાલાવાત્રા અને આગ્રહનો કરે એટલે એના પિતાથી ઝાઝું કહેવાતું નહિ એટલે એમનામાં દોષ હતો.

નિપિનનિદારોને પિતાનું આ પગલું ન રચ્યું. એને એમ લાગ્યું કે આમ તો અડધો અડધ ઉત્પન્ન ઓછું થઈ જાય. વળી જેમને આવી રાહત કરવામાં આવી હતી તે એને મન તફા નકામા માણ્યું હતા અને એવી જિદારતાને લાયક નહોતા, એવો એનો અભિપ્રાય હતો. કેમકે એથી તો એ લોકો વધારે આળસુ થઈ જાય. વળી એ વિચાર કરતો કે પડેલાંના કરતાં મોંઘવારીએ વધી મછ છે તેની સાથે જરૂરીઆતો પણ વધી છે. અત્યારે પોતાનું પદ જાળવવાનો ચાર બંધો ખર્ચ વધી પડ્યો છે, એટલે હવે છૂટો હાથ મૂકવો ન પાડવે. એમ ધારીને પિતાએ કરેલું રદ કરવા એ તત્પર થઈ ગયો. એ દલામહી હતો એટલે પિતાએ આખી દીધેલું એણે ધીમે ધીમે પાછું મેળવ્યું. ફક્ત થોડું જ પાછું મેળવવાનું બાકી હતું તે મેળવવા એનો પ્રયાસ ચાલુ જ હતો.

પુત્રની સખતાઈ પત્ર દ્વારા પિતાને કાને પહોંચી ગઈ. કેટલાક તો ખામુખા પોતાનું દુઃખ રડવાને ખતોખત કૃષ્ણગોપાળને મળ્યા. કૃષ્ણગોપાલે પુત્રને લખ્યું, “તારા વતી નથી મારું મન નારાજ થાય છે.” પુત્રે જવાબ આપ્યો, “સમય પડેલાયો છે. પડેલાં તો આપણા બાડવાનો અને આસામીઓને આપણે રાહત આપતા, તો તેનો બદલો એમના તરફથી આપણને એટ કે નજરાણું મળતું; પણ હાલમાં એવાં નજરાણાં સીકારતાં એ ગેરકાયદેસર ગણાય છે, તેથી હાલમાં જે બાડું કે દાણા આપણે નકકી કર્યું હોય તે ઉપર જ સંતોષ માનવો રહ્યો; અને તે પણ જે આપણે નિયમિત રીતે જિજ્ઞાસવાની કાળજી ન રાખીએ તો પછી આપણી પાસેથી બધુંએ ચાલ્યું જાય. નજરાણાં મળતાં અંધ થયાં એટલે આપણાથી આસામીઓને કાંઈ પણ રાહત ન આપી શકાય. આપણે જે આ પ્રમાણે અક્ષિસો આપ્યા કરીશું તો પાયમાલ થઈશું અને આપણો મિત્રકત કે માનમરતયો કશું થે જળવાશે નહિ.”

વખત બદલાયો છે જાણીને કૃષ્ણગોપાળ પણ ખિન્ન થયા. એમણે વિચાર કર્યો કે આપણે હવે ધરકા લેયા એટલે આપણું કરેલું

જીવાનીઆઓને પસંદ ન આવે એ વાત ખરી છે, અને હાલની ખરી વસ્તુરિશત પણ જીવાનીઆ જ બચી શકે. જો હું પુત્રના કામમાં માથું માંડું તો એ વહીવટ કરવાનું છોડી દે અને મારે પાછા જવું પડે; તે મને નથી ગમતું. હું તો મારી મેળે હવે માંડું શેષ રહેલું આયુષ્ય પ્રજુભજનમાં જ ગાળીશ.

૨

ચાલતું હતું તેમ ચાલવા લાગ્યું. બધું રીતસરનું ઠેકાણું પાડવામાં ખિપિનખિહારીને ઠાટમાં ઘણા કળ્યા લડવા પડ્યા તેમ કેટલાક કાવાદાવા પણ ચલાવવા પડ્યા. આખરે ખીજા બાડવાતો ખીકના માર્યા એની ઇચ્છાને આધાન થયા પણ મીરઝાંખીખીનો છોકરો અસીમુદીન એને માંઠયો નહિ. ખિપિન એના ઉપર ઘણો ગુસ્સે થઈ ગયો હતો. એના પિતા બાહાણો પાસે બાડું નહોતા લેતા એ તો સમજાય તેવું હતું; પણ આ મુસલમાનને કેમ જમીનો એમ ને એમ અગર થોડા બાડે આપી હશે, તેનું કારણ એનાથી ન સમજાઈ. એ પ્રશ્નનો ઉકેલ એ ન કરી શક્યો. એને તો એમ જ થયા કરતું હતું કે એક હલકો મુસલમાનનો છોકરો, જરા લખતાં વાંચતાં શીખ્યો એટલે ઠાકને હિસાબમાં જ ગણતો નથી; એ છે કોણ ?

અસીમુદીનને કૃષ્ણગોપાળે એ બધી જમીન કેમ આપી દીધી છે તેની એણે પોતાના મહેતા મુનીમોને પૂછીને ઘણી તજવીજ કરવા માંડી. ત્યારે તેઓ તો એટલું જ કહી શક્યા કે ઘણા વર્ષ ઉપર અસીમુદીનના કુટુંબને એ બધી જમીનો આવવામાં આવી છે; પણ તે શા કારણથી, તે કાંઈ એ કાંઈ ન કહી શક્યા. તેઓ એટલું જ અનુમાન બાંધી શક્યા કે અસીમુદીનની વિધવા માતાએ પોતાનું દુઃખ રડવાથી દયાળુ કૃષ્ણગોપાળને દયા આવવાથી વખતે એટલો જમીન તેમને આપી દીધી હોય. પિતાની આવી ઉદારતા ખિપિનને તફન

અરથાને લાગી. જૂતકાળની આ લોકોની દયામણી સ્થિતિનું પ્રિયનને કથું જે બાન નહોતું; એટલે તેમની વર્તમાન સારી સ્થિતિ અને તેમના અહંભાવથી પ્રિયનને એમ જ થયું કે નકકી મારા બર્લા અને બોળા પિતાને આ લોકોએ છેતરીને બધી જમીન પડાવી લીધેલી.

અસીમુદીન એમ માંજ્યો જાય એવો નહોતો. આમરજ્ઞાન્ત એક તસુ જમીન પણ છોડવી નહિ એવી એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી અને ખુબ્બુ વેરાણું આંધું વૃદ્ધ માતાએ પુત્રને ઘણુંએ સમજાવ્યો. “બાપ, જમીનદાર સ.થે કજીઓ કરવો કામનો નહિ. એમની દયા ઉપર જ આપણે આટલો વખત જીવી શક્યા છીએ બસે આપણને આપેલું લાભ લે તો પણ આપણે ખોલોએ નહિ. એ જોડતી જમીન પાછી માગે તેટલી આપી દે.”

“મા, તું એવી બાતમાં શું સમજે ?” અસીમુદીને એની માનું કહ્યું ન માન્યું. એની સામે એક પછી એક દાવાઓ થયા જેમ જેમ હારતો ગયો તેમ તેમ એ વધારે જીદી થતો ગયો અને પોતાની પાસે હતું તેટલું બધું મમનમાં ને મમતમાં કજીયા લડવામાં વાપરી નાખવા લાગ્યો. એક દિવસ સાંજે પોતાના બગીચામાં થતાં ફળફળાદિ અને શાક લઈને પોતાને પુત્ર ન જણે તેમ મીરજાંખીખી મિદારીને મળવા અર્ધ પૂર્ણ વાતસલ્ય બાવથી એ બોલી ‘અલ્લા તને સુખી રાખે એટા. અસીમને પયમાલ ન કરીશ. એમ કરવું તને ન ઘટે, એને હું તને સોંપું છું. એને તારા નાના બર્ધ જેવો ગણુ, એની સંભાળ લે. તને ઈશ્વરે ઘણું આપ્યું છે મટે એની પાસે જે કંઈ છે તે તું રહેવા દેજે.” પ્રિયન સ.થે જણે પડેથી કેવું જે જોળખાણ હોય તેવા પરિવપથી આ બાઈના બોલવાથી પ્રિયનને જરા મહું લાગ્યું અને બોલ્યો. “બાઈ, તમે એ બાતમાં ન સમજી શકો. તમારે જો કંઈ કરેવું હોય તો તમારા પુત્રને મારી પાસે મોકલજો.” મિયારી મીરજાંખીખી આ સંભળાને આંસુ સારતી અને મનમાં ને મનમાં અલ્લાનું સ્મરણ કરતી પેર અર્ધ

૩

ખિપિન અને અસીમુદીન વચ્ચે કોટ કલાહ ધણે વધી ગયો. ડેટલીક ફોજદારીઓ થઈ. દીવાની કોર્ટ લાડ્યા. ત્યાંથી હાથકોટમાં મયા ત્યારે ત્યાં થોડો વિશ્વમ મળ્યો. આમ ને આમ દોઢ વર્ષ પૂરું થયું એટલાનાં તો પૈસેટકે એ પાયમાલ થઈ ગયો અને વાળ એટલું દેવું થઈ ગયું. મામનારા એના ઉપર આ તક જોઈ હુકમનામાં બળવવા નીકળી પડ્યા અને તેમાં અસીમુદીનનો રહ્યો સહો સર-સામાન અને રાચરચીલું હરાજ થવાનો વખત આવ્યો.

સોમવરનો દિવસ હતો. વરસાદને લીધે નદીમાં પૂર આવ્યું હતું. કિનારે તે દિવસે હાટ બરાયું હતું. હોડીઓમાં અને કિનારા ઉપર વેચાણ અને ખરીદી ચાલી રહી હતી. ધમાલ જમરી હતી. અપાઠ માસ ચાલેનો હોવાથી બધી ચીજે કરતાં ફણસ વિશેષ પ્રમાણમાં વેચાતાં હતાં. હોદ્દા નામના મતર્યો પણ ધણાં વેચાતાં હતાં. આકાશ ધનધોર હતું. દુકાનદારો દુકાન માંડી માંડીને બેઠા હતા પણ કદાચ ઝાપડું પડશે તો માલ બચડશે એ બચથી માલ ઉપર હાંકી દીધું હતું. અસીમુદીન પણ આવ્યો હતો. એની પાસે એક પાછ પણ ન હતી. કોઈ દુકાનદાર એને ઉધાર ધીરતો નહિ તેથી એક શાળી અને છરી કોઈને ત્યાં ગીરવી મૂકીને પોતાને જોષ્ટતી વસ્તુઓ લેવાનો એ વિચાર કરતો હતો.

સાંજને વખતે ખિપિનબાણુ પણ પોતાના બે ત્રણ લાઠીવાળા નોકરોને લઈને ફરવાને નીકળી પડ્યો હતો. હાટ બરાયું હતું ત્યાં ધણે ધોંધાટ થઈ રહ્યો હતો; એટલે એ તે તરફ વળ્યો અને એક તેલવાળાની દુકાન આમળ આવીને બેઠો અને તેના ધંધા સંબંધી તેની સાથે ડેટલીક વાતચીત કરવા માંડી. એવામાં ઓચિંતો અસીમુદીન ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને છરી ઉઘામીને વાધની માફક

બરાડતો મિપિનઆણુ ઉપર ફૂટી પડ્યો. પણ ત્યાં એકઠા થયેલા લોકોએ તેને અધવચ્ચે જ પકડી લીધો અને એના હાથમાંથી છરી ઝુંટવી લીધી, પછી એને પોલીસને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો. પાછું બગર બરાબર ચાલવા લાગ્યું. મિપિન પણ મનમાં તો ખુશ થયો કે “ ઠીક થયું, આખરે એ બદમાસ મારા લાગમાં આવ્યો ખરો.”

આ વાત મિપિનઆણુના ઘરમાં જોઈએ જાણી ત્યારે ત્યાં મબરાટ ફેલાયો, પણ હુમલો કરનાર પકડાયો છે અને હવે એને યોગ્ય શિક્ષા થશે એમ જાણીને એ લોકો કાંઈક શાંત થયા.

એજ સમયે મામના અન્ય લતામાં વિધવા માતાની મરીબ ઝૂંપડીમાં પુત્રવિયોગે અંધાર અને શૂન્યતા બાસતી હતી. જેને ઉપત્તા બનાવ જોડે કાંઈ લાગતું વળગતું નહોતું તે તો એ બનાવ જૂની મયા, ઘેર મયા અને ભોજન કરી નિંદ્રાધીન થયા; પણ વિધવા માતાને મન તો આમ તૂટી પડ્યું હતું. મૂડીનર હાડકાં અને નિરાધાર સ્થિતિમાં એ મિયાતી શું કરે ?

૪

ઉપલી વાતને ત્રણ દિવસ થઈ મયા આવતી કાચે ડેપ્યુટી મેજ-સ્ટ્રેટ આમળ અસીમુદીનનો કેસ ચાલવાનો છે. મિપિનઆણુને સાક્ષી તરીકે જવાનું હતું. જોકર કોટાના જમીનદાર અત્યાર સુધી કોઈપણ વખત સાક્ષીના પાંજરામાં મયા નહોતા પણ મિપિને એવાત લક્ષ પર લીધી નહિ.

બીજો દિવસે નિર્મિત સમયે પુર કાઠગી પાલખીમાં બેસીને એ કોર્ટમાં આવી પહોંચ્યો. એણે માથે પાંધડી પહેરી હતી. જકીટ ઉપર લડીઆળનો છેડો લટકી રહ્યો હતો. ડેપ્યુટી મેજસ્ટ્રેટ એને પોતાની ખાસે ખુરશી નંખાવીને બેસાડ્યો. આજ કોર્ટ પ્રેક્ષકોથી ચિત્તર બરાઈ ભરેલી હતી. આવો દિલકશ કેસ અત્યાર સુધી આ કોર્ટમાં ચાલ્યો નહોતો એટલે જબરી ઠઠ જમી હતી.

કેમ નીકળવાની તૈયારી હતી એટલામાં એક ચપરાશીએ આવીને બિપિનભાણુના કાનમાં કંઈ વાત કહી. એ સંભળીને તરત એ જિભે ક્ષેપે અને ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટની થોડી મિનિટ માટે રજા માંગીને બહાર આવ્યો. બહાર જઈને જોયું તો થોડેક દૂર વડના વૃક્ષ નીચે ઉપડે પગે હાથમાં માળા ઝાલીને અને રામનામાવંત્રીનું વસ્ત્ર ઝોઢીને એના પિતા જિભેલા હતા. એમનું અંધ તેજ માનું હતું અને એમની મુખમુદ્રા ઉપર શાંતિ અને દયા તરવરી ઊભી હતી બિપિને તસનસતો અને પગમાં ખરોખર તંબ આવે એવો મુરવાલ પહેર્યો હતો. એટલે પિતાને નીચા તમીને પ્રણામ કરવા જતાં એના મથા ઉપરની પાંચડી ખસી ગઈ અને જાણે નાકને ચુંચન કરવા આવતી હોય તેમ નાક સુધી આવી પહોંચી. જન્મવામાંથી ઘડીઆળ નીકળી પડ્યું અને હેડા ઉપર હવામાં ઝોલા ખાવા લાગ્યું. બિપિને ઝટપટ પાંચડી ઠીક કરી અને પાસે જ પોતાના વકીલનું ઘર હતું ત્યાં પિતાને પધારવા વિનંતિ કરી. કૃષ્ણગોપાળે કહ્યું “મારે ત્યાં નથી આવવું, મારે કહેવાનું હતું તને અહીં જ કહીશ, આ વાતચીત થતી હતી એટલામાં ત્યાં આમળ ઘણાં માણસો એકઠા થઈ ગયાં, પણ બિપિનના નોકરે બધાને ત્યાંથી દૂર ખસેડ્યા. કૃષ્ણગોપાળે કહ્યું: “જો, અસીમ છૂટી જાય એમ તારે કરવાનું છે” બિપિન તો આ સંભળી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. “પિતાજી, બનારસથી અહીં સુધી આવવાની તરત તમે આટલા માટે જ લીધી? આ લોકો તમારાં આટલાં બધાં માનીતાં શાથી થયાં તે કહેશે?”

“પુત્ર, તે જાણીને શો લાભ?”

“પિતાજી, એનું એક જ કારણ છે. મેં નાલાયક પાસેથી જ જમીને લઈ લીધી છે, અને તેમાં કેટલાક બાહ્યજો પણ છે તો તે બાહ્યજો માટે તો તમે કશુંયે કહેતા નથી અને આ મુસલમાન માટે કેમ આટલા બધા આગ્રહી જણાવ છે? હવે વાત આટલે દરજ્જે આવી પહોંચ્યા પછી જો હું અસીમ ઉપરની ફરિયાદ પાછી ખેંચી

હવે અને એને જમીનો પાછી આપી દઉં, તો લોકોને હું શે જવાબ દઉં ? ”

કૃષ્ણગોપાળ થોડીવાર મૌન રહ્યા પછી કૃષ્ણને હાથે માળા ફેરવતા ફેરવતા બોલ્યા “જો, લોકોને તારે એ વિષયમાં કંઈ જવાબ દેવાનો હોય તો સાંભળ. અસીમુદીન મારો પુત્ર અને તારો ભાઈ થાય છે.”

“ શું મુશ્કેલીમાંનીના પેટનો ? ”

“ હા, તેના પેટનો. ”

ત્રિપિત થોડો સમય મૂઠ અને મૂંગો થઈ રહ્યો કેટલીકવાર પછી એની વાચા ખૂલી ત્યારે બોલ્યો “ પિતાજી, ઘેર ચાલો, એ સંમંધી આપણે પછી વાત કરીશું. ”

“ ત્રિપિત, એમ નહિ બને. પ્રભુમજ્જનમાં મારો કાળ નિમંમન કરવા મારે તો મેં સંસાર તજ્યો છે; તો પછી હવે પાછો ત્યાં કેમ આવું ? હું તો જાઉં છું. તને જેમ થોડ્ય લાગે તેમ કરજે. ” આટલું કહીને પિતાએ પુત્રને આશીર્વાદ આપ્યો અને મહાકળે અશ્રુને ખાળતાં ડગમગતા પગે એ ચાલ્યા ગયા.

શું કહેવું કે શું કરવું તેની કાંઈ સમજ ન પડવાથી ત્રિપિત મભરાઈ ગયો. મનમાં ને મનમાં બમડો ઊઠ્યો “ વૃદ્ધોતું ધર્મિષ્ઠ નહું આવું છે. એમના કરતાં તો જ્ઞાન અને નીતિમાં હું ચઢીઆનો છું. મનુષ્યનાં કર્મોને નિયમન નથી હોતું તેનું જ આ પરિણામ છે ”

કાટમાં એ પાછો ફર્યો. અસીમુદીનને જે પોલીસ કોન્સ્ટેબલની વચમાં ઊભો રાખ્યો હતો, એ ધણી કૃશ થઈ ગયેલો જણાતો હતો, એના હોઠ ફિક્કા પડી ગયા હતા, એની આંખોમાં અસ્વાભાવિક તેજ ચમકતું હતું. એના અંધ ઉપર ચીંદરડાં થઈ ગયેલું એક મેલું વસ્ત્ર હતું. એને જોઈને ત્રિપિતને કંપારી વણ્ટી “ આ મારો ભાઈ ? ”

ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટ ત્રિપિતનો મિત્ર હતો એટલે કેસનો જેમ બાવ

બજવેલો હતો તેમ બજવાયો. ત્રિપિને લીધેલો જમીનો અસીમુદીનને પાછી સોંપી. આખું જામ આ જનાવથી ઘણું વિરિમત થઈ ગયું.

કેસ ચાલ્યો તે દિવસે કૃષ્ણગોપાલ અહીં આવ્યો હતો એ વાત બધે ફેલાઈ ગઈ, લોકો અંદર અંદર બેઠ બરી વાતો કરવા લાગ્યા. વકીલ રામતરણ બાણને કૃષ્ણગોપાલ વડે જ સાઈ શિક્ષણ મળ્યું હતું અને તેમને લીધે જ એ આટલી પાયરીએ ચઢ્યા હતા; એટલે એ તેમના ઉપકારમાં હતા. એમને પ્રથમથી શંકા તો હતી કે પોતાના ઉપકારકનું ધર્મિષ્ઠપણું અને ઉદારતા ખોટા અને બહારથી ખતાવવાનાં જ છે. હવે એમની એ શંકા દઢીબૂત થઈ અને એમને ખાતરી થઈ કે બધાએ કહેવાતા ભક્તો આવા જ જમભક્તો હશે, બહેને એ ભક્તો માળા ફેરવ્યા જ કરે, પણ એ તો અમારા જેવા જ રહેવાના. અમે નહારા કહેતાયા અને એ સારા કહેવાયા; પણ ભેદ માત્ર એટલો જ કે સારા કહેવાતા માણસોને દંભ કરતાં આવડ્યો અને અમને તેવો દંભ ન આવડ્યો. રામતરણના મનમાં આજ કેટલાયે વર્ષ થયાં અમુક ગડબાંધ થયાં જ કરતી હતી તેનો આજ અંત આવ્યો અને એમને જણાયું કે કૃષ્ણગોપાળની ભક્તિ, ઉદારતા, અને પરોપકાર એ પોતાના પાખંડ છુપાવવાના પટલ માત્ર હતાં; અને અત્યાર સુધી કૃષ્ણગોપાળના ઉપકારના જે ભાર નીચે એ દબાયેલો હતો તે ભાર એકાએક એના મન ઉપરથી ઉઠ્યકાઈ જતો એને જણાયો. શા કારણથી તે અમે કહી શકતા નથી, પણ હવે એનું મન બંધનમુક્ત થઈ ગયું હોય એમ એને લાગ્યું.

પોપટનું શિક્ષણ

૧

એક પોપટ હતો. તે અશિક્ષિત હતો. તે સારી રીતે જાનો હતો પરંતુ તેને શાસ્ત્રના શ્લોકો બધાના આવડતા નહોતા. તે ઘણી રીતે આમતેમ કૂદતો હતો, પરંતુ તેને સુધરેલા શ્લોકોની ‘રીતભાત’ આવડતી નહોતી.

તેનો આ સ્થિતિ જોઈ રાજાએ મનમાં વિચાર કર્યો: “છેવટે અજ્ઞાન એ બધું જ નુકશાનકારક થઈ પડે છે. કારણ કે શિક્ષિત તેમજ મૂર્ખ શ્લોકોને ખોરાક સરખો અને પૌષ્ટિક જોઈએ છીએ ખરો, પણ મૂર્ખ શ્લોકો દુનિયાને જરાપણ લાભ કરતા નથી.”

આમ વિચાર કરીને રાજાએ પોતાના બત્રીંગલોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું કે “આ પોપટને ઘણી સારી અને ભારે કેળવણી આપવી જોઈએ.”

આ હુકમ પ્રમાણે પંડિત શ્લોકોને બોલાવવામાં આવ્યા તેમણે સભા બરીને પોપટના અજ્ઞાનના કારણનું લંથું વિવેચન કર્યું અને તેમણે તે કારણ પણ ખોળી કાઢ્યું. પક્ષીઓના અજ્ઞાનનું કારણ તેમના ભાંગ્યાતૂટ્યા અને સાદા માળામાં રહેવાની તેમની કુદરતી ટેવ છે, એમ સભા તરફથી નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું. સભાનું કામ આટલેથી અટક્યું નહિ. તેમાં તેના હિપાય સંબંધી પણ ચિંતરણ થયું અને અંતે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે પ્રથમ તે પોપટને માટે એક સુંદર પાંજરું બનાવવું જોઈએ. પછી સભા ખરખારત થઈ.

સભામાં હાજર રહેલા પંડિતોને ભારે ધનામ આપવામાં આવ્યું, અને તેઓ સર્વ હસતે મુખે ઘેર વિદાય થયા.

૨

પંડિતોએ બતાવેલા ઉપાયને અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. પોપ-ટને માટે સુંદર સોનાનું પાંજરું તૈયાર થયું. તેમાં રંજમેરંગી સુશોભિત રાચેચીલાં પશુ ગોઠવાયાં. જમતના દરેક ભાગમાં લોકોનાં ટોળેટોળાં આ બધા પાંજરું એવાને આવ્યાં. ફેટલાક ધણી બે ખુશી થઈને કહેવા લાગ્યા “વાહ ! વિદ્વાદેવીને દાન આપવાને માટે યોગ્ય વ્યક્તિને હવે નિયત્નિત કરીને પાંજરામાં પૂરી છે.” તેમને આનંદાશ્રુ પણ આવ્યાં. બીજા વધારે વ્યાવહારિક લોકો કહેવા લાગ્યા “વિદ્વાદાનનો લાભ ન મળે તો ફિકર નહિ; પરંતુ આ લાવ પાંજરું દેહ સુધી ખરા વારસાવિક સ્વરૂપમાં રહેશે, એ કંઈ પોપટને માટે એવું આનંદદાયક નથી.”

પાંજરું બનાવનારા સોનીઓને મહેનતાણું આપવામાં આવ્યું. તે લઈને તેઓ તુરત જ વહાણમાં બેસીને ઘેર ગયા.

૩

પોપટને શીખવવાને એક ધણી બે સંસ્કારી અને સુરશિક્ષિત પંડિત મહારાજને રોકવામાં આવ્યા. લાંબો વિચાર કરીને તે મદાસયે તપખીરની ચપટી હાથમાં લીધી અને તેને સૂંઘતાં સૂંઘતાં નીચે પ્રમાણે મહત્તરનું ઉચ્ચારણ કર્યું. “શીખવવાને માટે પાઠ્ય પુસ્તકો જેટલાં તૈયાર થયા તેટલાં ઓછાં છે.”

આ તત્ત્વને વ્યાવહારિક રૂપમાં આણુરા સાહેબના બગીચા-ઝાંઝા લેખકોની બગીચી સંખ્યાને એકઠી કરી. તેમણે પુસ્તકોમાંથી અવતરણ કર્યાં. અને તેની નકલો કરી. આ નકલો ઉપરથી બીજા નકલો તૈયાર કરવામાં આવી, અને એવી રીતે નકલોનો એક ધણી બે થયો. હગસો થયો. જનસમાજ આશ્ચર્યચકિત થયો અને કહેવા લાગ્યો

“અરે વાહ ! વિદ્યાદેવીનો સુરજ તો જુઓ ! કેટલો જીયો છે ! તેનું શિખર તો આકાશમાં જઈ પહોંચ્યું છે !”

લેખકોનાં ખીસાં તર કરવામાં આવ્યાં, અને તેઓ પણ મલકાતા મલકાતા થોડી જ વારમાં ઘેર જઈ પહોંચ્યા.

રાજના બત્રીજઝોએ પાંજરાને સુવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં રાખવાની ઘણી જ સંભાળ રાખી. તેઓ હંમેશાં તેને ધસતા અને સાફ કરતા. “પોલીશ ” ચોપડતા અને જરા નરરા બેસી રહેતા નહિ જનસમાજ સંતુષ્ટ થયો અને બોલી ઊઠ્યો “આનું જ નામ ખરેખરી પ્રમતિ !”

પરીક્ષા અને દેખરેખ રાખવાને માટે ઘણા જ સુશિક્ષિત પુરૂષો રોકવામાં આવ્યા. આ સર્વે લોકો તેમજ તેમના દૂરનાં સર્ગાવહા-લાંઝોને એટલું બધું ધન આપવામાં આવ્યું કે દરેક જણે પોતાના માટે રાજમહાલ બાંધ્યો અને તેઓ હંમેશને માટે સુખ અને સમૃદ્ધિમાં રહ્યા.

૪

સંસારમાં ઘણી જાતની ખામીઓ હશે પરંતુ તેમાં કોઈ પણ વખત ભૂતો શોધી કાઢનારની જોડ હેતી નથી. આ વખતના લોકો કહેવા લાગ્યા કે, જો કે પાંજરા સાથે ઘણી જ દૂરની રીતે પણ સંબંધ ધરાવનારી દરેક વ્યક્તિ સપન થઈ ગઈ છે. તો પણ જિયારા પોપટની અવસ્થા તો માઠી જ થઈ છે.

આ લોકવાયકા ફરતું ફરતું જ્યારે રાજના કર્ણુદારમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યું, ત્યારે તેણે પોતાના બત્રીજઝોને બોલાવ્યા અને કહ્યું “બાઈ ઝો, લોકો શું કહે છે ?”

બત્રીજઝોએ જવાબ દીધો “મહારાજ, જો સત્ય હકીકત

આપને જાણવી હોય તો આપે સોની, પાંડત, લેખકો અને પરીક્ષકોને પૂછવું જોઈએ. ખરી વાત એ છે કે આ જૂનો કાઢનારાઓને અન્નને દાંતનું વેર છે અને તેને લીધે જ તેમની જીભ વધારે બોલકણી થઈ મઈ છે. ”

આ સ્પષ્ટીકરણ દેખીતી રીતે એટલું બધું સંતોષકારક હતું કે રાજાએ પોતાના ભત્રીજાઓને વસ્ત્ર અને ઘરેણાંનું ધનિામ આપ્યું.

૫

આખરે રાજાને પોતાનું કેળવણી ખાતું પોપટને કેવી રીતે શીખવવું હતું તે પોતાની નજરે પ્રત્યક્ષ જોવાની ઉત્કંઠા થવાથી તેઓ એક દિવસ વિશ્વામિહિરની મુલાકાતે પધાર્યા.

દરવાજા આગળ જ શંખ, ઝાતર, નગારાં, તત્તૂડો, શરણાઈ. સારંગી, સનાર વગેરે વિવિધ વાજાંત્રોના મધુર સ્વરો સંભળવામાં આવ્યા. પાંડિત સોફા ધણી જ ઉંચા અવાજે શાસ્ત્રીય રીતે મંત્રોચ્ચાર કરતા હતા, અને સોનીઓ, લેખકો, પરીક્ષકો, દેખરેખ રાખનારાઓ તેમજ તેમના દૂરના પણ સંબંધીઓ આનંદમાં મગ્ન દેખાતા હતા અને બારે કાલાહલ મચી રહ્યો હતો.

ભત્રીજાઓએ ખુશી થતાં થતાં રાજાનું સ્વાગત કર્યું અને પછી તેમણે પૂછ્યું “ મહારાજ, આ સર્વ વિષે આપનો શા અભિપ્રાય બંધાયો છે ? ”

રાજાએ બાર મૂકીને જવાબ આપ્યો “ શિક્ષણશાસ્ત્રની દોષ-વિહીન પદ્ધતિ પર તમારું બધાનું કામ સુબ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે. એવી મારી ખાતરી થઈ છે. ”

આ પ્રમાણે ધણી પ્રસન્નતાથી કહીને રાજા હાથીની અંખાડી પર બેસવાની તૈયારી કરતા હતા એટલામાં જૂનો કાઢનારાઓએ એક ઝાડને ઓથેથી સ્પર્શપણે કહ્યું; “ મહારાજ આપે પોપટ જોયો કે ? ”

આ સાંભળી રાજા બેઠી બેઠી, “ અરે ! હું બૂલી ગયો. પોપટ સંબંધી તપાસ કરવાનું આ ઠેકાણલમાં મારી સ્મૃતિ બહાર જ હતું રહ્યું.”

એમ કહી રાજા પાછા ફર્યો અને તેમણે વિદ્યામંદિરમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો. તેમણે પંડિતાને શિક્ષણ પદ્ધતિ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. પોપટને કેવી રીતે શીખવવામાં આવતું હતું તે પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર પંડિતાએ દીધો.

આથી રાજાના મન પર ઘણી જ સારી છાપ પડી. શિક્ષણ પદ્ધતિ જ એવી બારે રચના પર હતી કે પોપટ તો નાછલો જ માણસ પડ્યો. શિક્ષણની વ્યવસ્થામાં જરા પણ દોષ રાજાને જણાયો નહિ. પોપટ જાતે કંઈ પણ ફરિયાદ કરી શકે નહિ, તેમ એ બાળતની બિલકુલ આશા રાખી શકાય તેમ પણ હતું નહિ; કારણ કે તેનું મળુ. પુરતોનાં પાનાંથી ફેંકાઈ મરું હતું અને તેને લીધે તે સીસેટી મારી શક્યો નહિ તેમજ કંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ. શિક્ષણની પદ્ધતિ જ તપાસતાં સાધારણ મનુષ્યને પોપટના સંબંધી ઘણી હકીકત માણુમ પડ્યા વગર રહે નહિ એ નિઃસંશય છે.

ફરીથી હાથીની ખાંખાડી પર સ્થાન લેતી વખતે રાજાએ સરકારી ફોજના અમલદારોને બૂતો કાઢનારને બારે શિક્ષા કરવાનો હુકમ કર્યો.

૬

આવી રીતે પોપટની સ્થિતિ ખરાબ અને ખરાબ થતી ગઈ અને તેને ઝાડપણની પણ સરખાત સમ. શિક્ષણમાં તેની પ્રગતિ હવે બહાર સંતોષકારક હતી. પરંતુ કદી શિક્ષણ પર કુદરત જીત મેળવતી હતી. અને જ્યારે જ્યારે સવારનાં કિરણો પાંજરા પર પડવા લાગતાં ત્યારે તે પોપટ ઘણા જ જોરથી પોતાની પાંખો ઉડાવવા

લાગ્યો, એટલું જ નહિ પણ પોતાની વચલી ચાંચ વતી તે પાંજરાના કળીઆને હલાવવા લાગ્યો.

આ જોઈને કોટવાલ સાહેબને ધણો જ ગુસ્સો ચઢ્યો અને તે બોલી ઊઠ્યા. “કેટલી ઉદ્દતાઈ!”

પુરત જ એ લુહારને એરણુ ને હથોડો લઈ વિલામદરમાં બોલાવવામાં આવ્યો. તેના કાને મેંટા અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં લોઢાની બેડી તૈયાર કરવામાં આવી અને તેના વતી પોપટની બન્ને પાંખો સળંગડ કરવામાં આવી.

રાગના સાળાઓ આ જોઈને ખુશી થયા. અને આનંદથી કહેવા લાગ્યા. “ઠીક થયું! આ પોપટ લોકોને અસ્થિર નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનામાં કૃતચેતા પણ નથી.”

ત્યારબાદ પણ પંડિત લોકો એક હાથમાં સોડી લઈને અને બીજા હાથમાં પાઠ્ય પુસ્તક લઈને પાઠ આપવા મંડ્યા.

કોટવાલ સાહેબને તેમની ચાલાકી માટે ખિતાબ બક્ષવામાં આવ્યો, અને લુહારને બેડી તૈયાર કરવા માટે ઘણા જ પૈસા મળ્યા.

૭

આવી વિચિત્ર સ્થિતિમાં આખરે પોપટ મરણને શરણુ થયો.

આ બીના ક્યારે બની તેનો કોઈને પણ ખ્યાલ નહોતો. બૂલો કાઢનારે પ્રથમ જ તેની ખાતમી જખતમાં ફેલાવી.

રાત્રીએ આ હકીકત સાંભળી કે તરત જ તેણે પોતાના બત્રીજાઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને પૂછ્યું. “ભાઈઓ, આમમાં આ શી વાત ફેલાય છે?”

બત્રીજાઓએ કહ્યું: “મહારાજ પોપટનું શિક્ષણ પૂરું થઈ ચૂક્યું છે.”

રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો. “શું તે કૂદે છે?” બત્રીજાએ જવાબ દીધો.
“કદીએ નહિ મહારાજ.”

“ત્યારે શું ભીડી શકે છે?” રાજાએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

“ના મહારાજ!” બત્રીજાએ જવાબ દીધો. આ ઉપરથી રાજાએ ક્રોધિત થઈ ને પૂછ્યું. “ત્યારે શું એ ગાય છે?”

બત્રીજાએ શાંતિથી જવાબ દીધો. “જરાએ નહિ.” આથી રાજાના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે ગર્જના કરી અને કહ્યું.
“પોપટને એકદમ ભારી પાસે લાવો.”

આ હુકમને આધારે પોપટને રાજા પાસે લાવવામાં આવ્યો. તેની સાથે કાટવાલ સાહેબ, સિપાઈ અને સવારો પણ ચોક્કસ કરતા આવ્યા, રાજાએ તેના પેટમાં આંખણી ધોતી. તે હાલ્યો નહિ તેમજ તેણે ખૂબ પણ પાડી નહિ. ફક્ત તેની અંદરની ચોપડીઓનાં પ નાંને ખડખડાટનો કર્ણકટુ અવાજ થયો.

આજ સમયે બહાર બારી આગળ વસંત ઋતુનો ખુશનુમા પવન અશોક ઝાડની ડાળીમાં ફરફરતો હતો, અને તેથી કુદરતે ઘણું મંજીર રૂપ ધારણ કર્યું હતું તેમ જણાઈ આવ્યું.

પતિનું પ્રાયશ્ચિત

મેને ઘણી નાની વયમાં સીમંત આગ્રહ અને મેં મૃત બાળકને જન્મ આપ્યો. સુવાવડમાંથી હું મરતી મરતી બચી પરંતુ મારામાં શક્તિ આવતાં ઘણીવાર લાગી. એમાં ને એમાં મારી આંખનું નૂર ઘટવા લાગ્યું.

મારા પતિ આ અરસામાં વૈદકનો અભ્યાસ કરતા હતા. એમની આવડતનો અખતરો મારી આંખ ઉપર અજમાવવા એ ઉત્સુક બન્યા અને એમણે મારી આંખની દવા કરવા માંડી.

મારા મોટા ભાઈ એલ, એન. ખી.નો અભ્યાસ કરતા હતા. એક દિવસ એ મને જોવા આગ્યા અને મારી આંખ જોઈને એ મજરાઈ ગયા. એમણે મારા પતિને કહ્યું. “ તમે શું કરવા માંડ્યું છે ? તમે કમુની આંખ ખરાબ કરશો. હવે તો તાત્કાલિક કોઈ સારા ડોક્ટરની સલાહ લો.”

મારા પતિ ખીજવાતા બોલ્યા. “ સારો ડોક્ટર મારા કરતાં વિશેષ શું કરવાનો હતો ? કેસ એવો કોઈ બારે નથી. દવા બધી મારી જાણીતી છે. ”

મારા મોટા ભાઈ ગુસ્સે થતા બોલ્યા. “ તમારા કરતાં તમને વૈદકનું જ્ઞાન આપનાર તમારા ગ્રેફિસરમાં કોઈ જ વિશેષ જ્ઞાન નથી એમ તમારે કહેવું છે ? ”

મારા પતિએ જવાબ આપ્યો. “ તમારાં લગ્ન થયાં હોય અને તમારી પત્નીની મિલકત ખાતર ઝપડો ઠોટે ચઢે તો કાયદાની સલાહ માટે તમે અને પૂછો ખરા ? તો પછી દવાના કામમાં મારી વચ્ચે તમે શું કામ નકામા માથું મારો છો ? ” આજ એ જન્મે જણ્યું

રકઝક કરતા ત્યારે મને વિચાર થતો કે આ તો પાડેપાડા લઢે અને ઝાડનો ખોડો નીકળે છે. એ જે જણાયાએ તેમાં દુઃખ મારે સહન કરવાનું, વળી મને એમ પણ થતું કે મારા માતાપિતાએ હવે મને પરણાવી પારકા કરી; પછી મારી બાબતમાં તેમણે શા માટે માથું મારવું જોઈએ? હવે મારા સુખદુઃખની કાળજી મારા પતિને શિરે હતી, એમને શિરે નહોતી. મારી આંખોના સંમંધમાં ઉપર પ્રમાણેનો કળયો થયો ત્યારથી મારા પતિ અને મારા મોટા ભાઈના મન એક બીજા પ્રત્યે ઊંચા ચર્મ મ્યાં.

એવામાં એક દિવસે બપોરે મારા પતિ ઘેર નહોતા તે અચાનક મોટા ભાઈ મારી આંખ બતાવવા એક ડાકટરને તેડી લાવ્યા. ડાકટરે બહુ જ કાળજીથી મારી આંખ તપાસી અને પછી જણાવ્યું થતા જણાયા. એમણે કહ્યું કે, 'હવે વધુવાર બેદરકાર રહે પાલવે તેમ નથી.' એમ કહીને એમણે પ્રીસ્ક્રીપશન લખી આપ્યું અને મોટા ભાઈએ લાગલી જ દવા મંજાવી. ડાકટરના ગયા પછી મેં મોટા ભાઈને આજીજી કરીને કહ્યું કે તમે અમારી વચ્ચે ન પડશો. મને ખાતરી છે કે ડાકટરની આ છાની વીઝીટથી મારે જ વેઠવું પડશે. જો કે મોટા ભાઈથી હું ખીતી હતી છતાં મારે તેમને હિંમત રાખીને ઉપલાં વચન કહેવા પડ્યાં. મોટા ભાઈ પણ મારા આમ બેલવાથી અન્યથા તો થયા પણ થોડીવારે એ બોલ્યા; "ઠમ, તારી એવી કંચલા છે તો હવે હું ડાકટરને નહિ તેડી લાવું; પણ એમણે બતાવેલી દવા તો લેવું કરજે જ."

મોટા ભાઈ ઘેર ગયા. એમણે મંજાવેલી દવા આવી પહોંચી. દવાની શીશીઓ, પાવડર, પ્રીસ્ક્રીપશન વગેરે તમામ મેં તો તેવું જ ફૂવામાં પધરાવી દીધું. મોટા ભાઈએ અમારામાં ડહાપણ કર્યું ત્યાર પછી વધુ કાળજી રાખીને મારા પતિ મારી આંખની દવા કરવા લાગ્યા. એમણે તમામ જાતની દવા અજમાવી જોઈ. એમના કહેવા પ્રમાણે હું આંખે પાટા બાંધતી, બૂરા ઠંઠા ચર્મમાં પહેરતી, દવાનાં

ટીપાં આંખમાં નખાવતી અને મને ઉબકા આવતાં છતાં કટાણું મોઢું કરીને કોડલીવર ઓર્ધલ પથ્રુ હું પી જતી.

બહારથી ધરમાં પગ મૂકતા એટલે તરત જ એ મને અધીરા થતા પૂછતા “હવે તને કેમ છે?” હું જવાબ દેતી: “હવે તો ધણું સારું છે.” આમ કરવામાં હું આત્મવંચના કરતી હતી, હું છેતરાતી હતી, મારી આંખમાંથી પુષ્કળ પાણી વહ્યા કરતું હતું ત્યારે હું એમ માનતી હતી કે આ બધો ખમાડ નીકળી જાય છે તે ઠીક થાય છે. વળી જ્યારે પાણી વહેતું બંધ થતું ત્યારે એમની દવા અસરકારક તો ખરી એમ માનીને હું ખુશી થતી હતી.

ધીમે ધીમે મારી આંખની પીડા તો અસહ્ય થઈ પડી. મને દેખાતું બંધ થયે મર્યાદા અને રાત ને દિવસ માથાનો દુઃખાવો ચાલુ થઈ ગયો. મારા પતિ ગિયારા અભરાઈ ગયા હતા. હવે કોઈ પથ્રુ રીતે ડાક્ટરને બોલાવવો જ જોઈએ એવો એમનો વિચાર થઈ ગયો હતો. પથ્રુ તેને માટે કાંઈક બહાનું જડી જાય તો ઠીક એમ એ ઇચ્છતા હતા. એટલે મેં જ એમને કહ્યું કે ડાક્ટરને બોલાવવામાં કશો યે વાંધો નથી.

મારા બોલવાથી એમને મૂંઝવણ ઓછી થઈ અને તરત જ એ એક ગેરા ડાક્ટરને બોલાવી લાવ્યા. ડાક્ટર સાથે એમને શી વાતચીત થઈ તે તો હું જાણતી નથી, પણ ડાક્ટરે બહુ ઠપકો આપ્યો એવું તો મારાથી સમજાયું.

ડાક્ટરના ગયા પછી થેડીવાર તો એ કાંઈ બોલ્યા નહિ. એટલે મેં મારા હાથમાં એમનો હાથ મૂકીને કહ્યું; “આવો આ કેવો ઢોર જેવો હતો. તમે એને શું કરવા બોલાવ્યો? કોઈ દેશી ડાક્ટરને બોલાવવો હતો ને! તમે એમ માનો છો કે તમારા કરતાં એ ગેરો ડાક્ટર વધારે જાણે છે?”

થેડીવારે એ થરડાતે સ્વરે બોલ્યા, “કમુ, તારી આંખને ઓપરેશન કરાવવું પડશે.” આ વાત એમણે મારાથી ગુપ્ત રાખી

તેથી જાણે હું એમના ઉપર ખીજવાઈ હોઉં એવા ડાળ કરીને મેં એમને કહ્યું; “તમે આવું જાણતા હતા ત્યારે અત્યાર સુધી મને કેમ વાત ન કરી? હું ઑપરેશનથી નાનાં છોકરાંની માફક ડરી જાઉં એમ તમે માનો છો? એટલે જરા ઉત્સાહમાં આવીને એ બોલ્યા; “ઑપરેશન કરવવાની વાત સંભળાને હજકી ન જાય એવાં હિંમતવાળાં પણાં થોડાં માણસો છે.”

હું ખડખડાટ હસી પડી અને બોલી. “અરોઅર છે, તમારૂં કહેવું વ્યાજબી છે. પુરૂષ પોતાની સ્ત્રી આગળ જ હિંમત બતાવે છે.”

એમણે મંબીર બાવથી કહ્યું. “મારું કહેવું પૂરેપૂરું સત્ય છે, અમે પુરૂષો હવેપરના હું પદવાળા છીએ.”

એમના મંબીર બાવની મશકરી કરતી હું બોલી; “હું પદમાં તમે અમે સ્ત્રીઓથીએ ચઢી જવ એમ છો?”

એવામાં મારા મોટા ભાઈ મરી ખચર બેવા આવ્યા. એમને એકાંતમાં લઈ જઈને મેં કહ્યું: “મોટાભાઈ, તમે તેડી લાવેલા તે ડાક્ટરની દવા મને અસર તો સારી કરત, પણ જૂઠામાં પીવાની દવાને આંખો ધોવાની દવા તરીકે વાપરી અને ત્યારથી મારો આંખો વધારે ખમડો ખમ છે. એટલે તો ઑપરેશન કરાવવું પડશે.”

મોટાભાઈએ કહ્યું: “તારા પતિ તારી દવા કરતા હતા એટલે મેં અહીં આવવું મૂખી દીધું હતું.”

“ના, તેવું નહોતું, ખરી રીતે તમે જે ડાક્ટરને તેડી લાવ્યા હતા તેણે લખી આપેલી દવા હું છાની રીતે ક્યાં કરતી હતી.”

અરેરે અમે અજાણ્યોને કેવો અવતાર છે. અમારે કેવું અને કેટલું જૂઠું બોલવું પડે છે. માતાઓ તરીકે અમારાં બાળકોને પટાવરા અમારે જૂઠું બોલવું પડે છે. પત્ની તરીકે અમારાં બાળકના પિતાને સમજવરા અમારે જૂઠું બોલવું પડે છે. આમાંથી અમારો ફટકારો જ નથી.

હિપર પ્રમાણેના મારા જૂઠું બોલવાથી એક અસર તો થઈ. મોટાભાઈ અને એમની વચ્ચે સમાધાન થયું. બેઠેનાં જાયાં મન સંધાઈ ગયાં. મારા પતિથી છાની રીતે મોટાભાઈએ મારી દવા કરી તેથી મોટાભાઈ મનમાં પરતાયા, અને મારા પતિએ મારા મોટા-ભાઈની સલાહ ન માની તેથી મારા પતિ પણ પરતાયા.

આખરે બન્ને જણની મસલતથી એક ગોરા ડોક્ટરને બોલાવ્યો. અને તેણે મારી ડાખી આંખમાં ઑપરેશન કર્યું, એ આંખ એટલી બધી નબળી હતી કે ઑપરેશનનો તાડો તે સહન ન કરી શકી, અને મારી આંખની થરથરતી જ્યોતિ આખરે ઑપરેશનના પવનથી બોલવાઈ ગઈ.

પછી એક દિવસ મારા પતિ મારી પથારી પાસે આવ્યા અને મને કહ્યું: “કમુ, મારાથી હવે કશા વમર રહેવાતું નથી. મેં જ તારી આંખ ગુમારી છે.”

મને લાગ્યું કે એ રડતે અવાજે બોલતા હતા. મેં મારા હાથમાં એમનો હાથ લીધો અને કહ્યું: “એમાં શું? તમે તો જે વ્યાજબી હતું તે કર્યું” છે. હું તમારી જ છું અને તમારી વસ્તુને તમે ખમે તે કરી શકો છો. એમ સમજો ને કે કોઈ ત્રાહિત ડોક્ટરથી જ મારી આંખને નુકસાન પહોંચ્યું હોત તો આપણે શું કરત? આ તો મને એક જાતનો સંતોષ છે કે તમારા જ હાથે મારી આંખો ગઈ છે. એટલે જે થયું તે સાઈ જ થયું. શ્રીરામચંદ્રજી કમળથી શિવની પૂજા કરતા હતા તેવામાં એક કમળ ખૂટ્યું એટલે એમણે કમળને રથાને પોતાનાં બે નયન કમળપૂજામાં અર્પણ કર્યાં. મેં પણ તે જ પ્રમાણે મારાં નયનકમળ મારા પ્રભુને અર્પણ કરી દીધાં. આજથી જે જે કોઈ નવીન આનંદપ્રદ વસ્તુ તમારા જોવામાં આવે તેનું તમે મારી આમળ વર્ણન કરજો, એટલે હું તમારી દૃષ્ટિના ફળરૂપી તમારા સુખના શબ્દો દેવીની પ્રસાદી મણીને સ્વીકારી લઉંશ.”

તમે એમ ન સમજશો કે ઉપહું બાપણુ મેં એકી વખતે જ કરી દીધું હતું; કારણ કે તાત્કાલિક એવું બોલવું તદ્દન અશક્ય જ હતું. દિવસોના દિવસો સુધી વિચાર કર્યો પછી જ હું ઉપલાં વચનો ઉચ્ચારી શકી. વળી જ્યારે હું ઉદાસ થઈ જતી, મારી ભક્તિની જ્યોત ઝાંખી થઈ જતી, અને મારા દુર્ભાગ્યને રડતી, ત્યારે જેમ કોઈ બાળક તેને કહેલી વાતો પોપટ પ્રમાણે બોલી જાય છે તેમ હું પણ ઉપલાં વચનો એક પછી એક સ્મરણમાં લાવીને મારાં મનમાં બોલવા કરતી હતી, અને તેથી મને શાંતિ વળતી હતી.

મારા પતિ સાથે હું વાતો કરતી ત્યારે મારા હૃદયમાં શું ચાલી રહ્યું હતું તે એમનું હું યથેચ્છ રીતે કહી દેતી હતી. ત્યારે એ કહેતા: “કમુ, મારી મૂર્ખાઈથી તને જે પારાવાર તુકસાન થયું છે તે તે કોઈપણ ઉપાયે હવે રદ થઈ શકવાનું નથી; પણ હું એક વાત કરી શકીશ. હું હંમેશાં તારી પાસેનો પાસે રહીશ અને મારી દ્રષ્ટિનો તને હું મારાથી બનશે તેટલો બધોએ લાભ આપીશ.”

મેં કહ્યું. “ના, એમ કદી નહિ અને. તમારા ઘરને આંધળાની હોસ્પિટલ બનાવી દેવાની નથી. તમારે એક કામ કરવાનું છે. તમે બીજાવાર લગ્ન કરો. બીજાવાર લગ્ન કરવાની ખાત્રી જરૂર છે એ વાત એમને સમજાવતાં હું ગળગળી થઈ ગઈ. ઉધરસ ખાઈને મારા ભરાર્થ આવેત્રા અંતઃકરણને એમનાથી છુપાવવાનો મેં ધક્કોએ પ્રયત્ન કર્યો પણ એ ગઈ જઈયા. “કમુ, હું જાણું છું કે હું મૂર્ખ છું, લખાડી છું; પણ હું લુચ્ચો નથી. હું આપણા કુલદેવતા ઝોપીનાથના ચપલ લઈને કહું છું કે હું કોઈ દિવસ ફરીથી લગ્ન કરવાનો નથી, અને જે કંઈ તો મને અધોર પિતૃદત્યાનું પાપ છે.”

મારે ચાલત તો હું એમને આવા બચકર સોમન બિલકુલ લેવા દેત નહિ; પણ અશ્રુથી મારો કંઠ રૂંધાઈ જતો હતો, મારાથી એક સજ્જ પણ બોલી શકાયો નહિ. મારે અંધ મુખ મેં ઉશીઘા તળે સંતાડી દાધું અને હું દૂસકે દૂસકે રડી. મારા રડવાનો અોધ થમી

અયો ત્મારે એ હાથે એમના સુખમંડળને મારી છાતી સાથે મેં દબાવ્યું. મેં કહ્યું: “આવી બચાવર પ્રતિજ્ઞા તમે કેમ કરી? તમે એમ ધારો છો કે મેં ફક્ત તમારા એકલાના જ સુખને માટે તમને ફરીથી લગ્ન કરવાનું કહ્યું? ના, એમાં તો મારો જ સ્વાર્થ છે; કારણ કે મારો આખો હતી ત્યાં સુધી તો મારાથી તમારી સેવા બનતી હતી; પણ હવે તો મારાથી તેમ થઈ શકે એમ નથી. એટલે માફ તે કાર્ય કરવાને તમારે પરણવું જ જોઈએ.” “સેવા, અરે, તે તો નોકરાથી પણ થઈ શકે, તું એમ માને છે કે મારા આ ઘરમાં એક ગુલામડી લાવીને મારી હૃદયદેવીના સિંહાસનની તેને બાગિચા કરે એવો હું ગાંડો છું?”

હૃદયદેવી શબ્દ બોલતાં બોલતાં એમણે માફ સુખમંડળ નમાવીને મારા બાલપ્રદેશને એક મધુરું સુખન કયું. અને તે વખતે મારા બાલપ્રદેશમાં જ્યાં એમણે સુખન કયું ત્યાં ત્રીજી આખ આવી હોય તેવો ભાસ થયો, અને આ પ્રમાણે મારી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ. હું મનમાં જ બોલી: “એ તો ઠીક જ થયું. હવે હું એમની આ સંસારના ધરખટલામાં કાંઈ સેવા કરી શકું એમ નથી પણ હવે હું ઉચ્ચતાને પામીશ. ઊર્ધ્વના આશીર્વાદ નાચે ખેંચી લાવીશ. હવે જુઠાણું કે હેતરપોંડી મને બધા કરી શકશે નહિ. મારા પૂર્વ જીવનની લઘુતા અને પાપાંડ સદાને માટે નષ્ટ થઈ જશે. તે દિવસે મારા હૃદયમાં મંથન ચાલી રહ્યું હતું. ફરીથી લગ્ન કરવાની મારા પતિએ ધર્મ મણીને પ્રતિજ્ઞા લીધી. હવે એ ફરીથી લગ્ન કરશે જ નહિ એ વિચારે અને હર્ષિત કરી મૂકી અને એ હર્ષે મારા હૃદયમાં ગિંડા મૂળ ધાલી દીધાં. પરંતુ મારા હૃદયમાં જે દેવીની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ, તે બોલી ઊઠી કે એવાયે સમય આવી લાગે કે જે વખતે તારા પતિને તેમની પ્રતિજ્ઞા તોડીને ફરીથી લગ્ન કરવું પડે. પરંતુ મારા હૃદયમાં રહેલી આ શુદ્ધિ અને જુદો જ વિચાર બતાવ્યો. તેણે સૂચવ્યું કે પ્રતિજ્ઞા તે પ્રતિજ્ઞા જ. એમાંથી છૂટી શકાય જ નહિ. વળી પેલી દેવીએ કહ્યું:

“ તેથી તારે હર્ષ પામવાનું કાંઈ કારણ નથી. ” મારામાં રહેલી સ્ત્રીભુદ્ધિએ વળી જવાખ આપ્યો. “ નિઃશંક તારું કહેવું સત્ય છે; છતાં તેમણે પ્રતિજ્ઞા તો લીધેલી જ છે. ” આમ દૈવી અને માનુષી શક્તિ વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલો રહ્યો. છેવટે દેવીએ ધુરંધર્યું કર્યું અને મારા હૃદયમાં ભયનો સંચાર થઈ ગયો.

માના પતિ એમના કૃતકર્મના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે મારી સેવા નોકરને નહિ કરવા દેતાં એ પોતે જ ઉઠાવતા. આમ થવાથી ફેટલાક વખત તો મને અનહદ આનંદ થયો. કારણ કે તેમ લવાથી એ મારી પાસે ને પાસે જ રહેવા લાગ્યા, અને એ મારી પાસે જ બેસી રહે એવા મારો લોભ વધવા લાગ્યો. એમના મુખદર્શનનો લાભ મારા નયનો મેળવતાં બધ થયાં, પરંતુ મારી બીજી ચેતનાશક્તિએતો મેહ એમને પાસે જ રાખવા માટે બમણા વેગથી ઉઠી આવ્યો. મારથી એ જરા દૂર જતા તો જાણે હું છેક અટૂલી પડી જતી, આ વિશ્વમાં માંડે કાંઈ નથી એમ મને થતું હતું.

પહેલાં જ્યારે એમને હોરપીટલમાંથી ઘેર આવવાનું મોઢું થઈ જતું ત્યારે એમની રાહ જોતી એમના અવગાના માર્ગમાં દષ્ટિ નાખતી બારીએ બેસી રહેતી. તે સમયે માર્ગ જ અમો બન્નેને સાંધી રાખનાર સાંકળના આંકડાંરૂપે હતો. હવે મારી અંધ દશાથી એ સાંકળનો આંકડો હું ગુમાવી બેઠી એટલે હવે મારું આખું શરીર એમને શોધવા દોડી જતું. એમને બન્નેને એકઠાં મેળવનાર પૂત્ર હતો તે તૂટી પડ્યો અને હવે અમારી વચ્ચે કુત્તર મદાસાગર ખડો થઈ ગયો.

પત્ની સાધારણ રીતે મનુષ્યને બાર સમાન છે, અને તે બારમાં અંધાપાનો બાર ઉમેરાય એટલે તો પતિને એ પત્ની ફેટલી બધી બારરૂપ થઈ પડે? મેં પણ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારે જાતે દુઃખ વેઠી દેવું, પરંતુ મારા દુઃખના ઓધમાં મારે એમને જરાએ ન ધસડવા.

તમે માની ન શકો એટલા અદ્ય સમયમાં, રૂપરશ્મિ, સ્વર અને અંધથી અનુમાન બાધી બાધીને ધરતું કામકાજ કરવાની હું ટેવ પાડવા

લાગી; અને મને જાણાયું કે આ પ્રમાણે હું વધારે દક્ષતાથી કામ કરી શકતી હતી. કેટલીક વખતે આંખો મદદ કરવાને બદલે અંતરાય રૂપ થાય છે. હવે એવું થયું કે એ ચારે તરફ કરતી આંખોની સહાય જતી રહી. મારો અન્ય ઈંદ્રિયોએ શાંતિ અને પૂર્ણતાથી પોતપોતાનું કામ ઉપાડી લીધું.

મહાવરાથી કામ કરવાને હું પાવરધી થઈ મધ એટલે પછી તો હું મારા પતિને માઈ કશુંયે કામ કરવા દેતી નહિ. તેથી એ ખીજવાયા ચે ખરા કે હું એમને કૃતકર્મનું પ્રાયશ્ચિત કરતાં અટકાવું છું.

એમના આમ કહેવામાં મને વિશ્વાસ ન ચોંટયો. કારણ કે બધે એ મેં ઢેચી એમ બોલે પશુ મેં કામ ઉપાડી લીધું તેથી એમના જીવને ખરી શાંતિ મળી હોય એમ એમના વર્તનથી હું સમજી ગઈ હતી. નિત્ય અંધ પત્નીની ઠઠવેઠ ઊઠાવવી એ પતિને સ્વાભાવિક જ અકાઈ લાગે છે.

૨

મારા પતિ હવે વૈદકનો અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા. એ પાસ થયા, એમણે ડીગ્રી મેળવી. કલકત્તાથી થોડે દૂર એક ગામમાં એમણે ડોક્ટર તરીકે પ્રેક્ટીસ કરવી શરૂ કરી દીધી. મને એ ગામમાં માઈ અંધત્વ છતાં આનંદ લાગ્યો. જાણે હું માતાના ખોળામાં જ પડી હોઉં એવી મને શાંતિ મળી. આઠ વર્ષની હતી ત્યારથી મારા પિયરનું ગામ છોડીને કલકત્તા આવી હતી. ત્યાર પછી દસ વર્ષ વહી ગયાં છે તેથી મારા પિયરની સ્મૃતિ અને ઝાંખી થઈ ગઈ હતી. હું દેખતી હતી ત્યાં સુધી કલકત્તાના વ્યવસાયી જીવને મારા જાળપણના દિવસોની વિરમૃતિ થવા દીધો; પરંતુ હવે હું આંધળી થઈ એટલે મને સત્ય સમજાયું. કલકત્તા તો આંખોવાળાને જ આકર્ષક હતું. એ ખરી શાંતિ આપવા અસમર્થ જ હતું. હવે મારો આ રિયતિમાં દિવસ આશમે આકાશમાં

જેમ એક પછી એક તારાનાં દર્શન થવા માટે, તેમ મારા બાલપણનાં દર્શનો મારી આંતરદષ્ટિ આગળ ખડાં થવા લાગ્યાં.

અમે આવ્યા તે ગામનું નામ હરસીમપુર હતું, અહીં અમે નવેમ્બર માસ બેસતાં જ આવી પહોંચ્યાં હતાં. સ્થળ જો કે નવીન હતું પરંતુ અહીંનું વાતાવરણ મને સારું લાગ્યું. કલકત્તામાં વ્યવસાયી જીવન, ધમાલ, ધમપછાડ છતાં ત્યાં હૃદય ડરી જાય છે. ત્યાં જીવનમાં સુંદર કર્તવ્યોમાંથી નૂતનતા અને નિર્દોષતા ચાલી જાય છે. મને યાદ છે, એક વખતે મારી બેનપણી મારે ત્યાં આવી અને મને કહેવા લાગી: “કમુ, તને ક્રોધ નથી આવતો? મારા પતિએ જો મારી આવી રિથિત કરી મૂકી હોય તો હું તો તેમના સામું પથ જોઈ નહિ.” એણે મને ક્રોધિત કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ મારું અંધત્વ એ કાંઈ ઓછું દુઃખ નહોતું કે હું મારા પતિ ઉપર ક્રોધ કરીને તે દુઃખમાં વધારો કરું! મારી બેનપણીએ મારી આ ઘરડાપાતી વાત સાંભળીને મોં સચકાડ્યું, અને રીસ ચઢાવી એ ચાલી મઠ. મેં તે વખતે તો મારી બેનપણીને ડાહ્યો જવાબ આપી દીધો પણ એનાં વચનોનું ઝેર મને ચઢ્યા વિના ન રહ્યું, અને એ ઝેર મને પૂરેપૂરું જિતરી પણ શક્યું નહિ.

આ પ્રમાણે તમે જોશો તો કલકત્તા કૃથત્રીઓ કરીને હૃદયને શુષ્ક અને પથ્થર જેવું બનાવી દે છે. પરંતુ હવે હું એ વાતાવરણમાંથી છૂટી છું. પ્રભુ મારી વધારે ચઢ્યા અને મારા હૃદયમાં અને મારા જીવનમાં વાસ કરી રહ્યા. મેં તેમને પ્રણામ કર્યો અને કહ્યું: “તમે મારા અર્મચ્છુ લાઈ લીધાં એ બહુ સારું થયું. હવે તમે મારી સાથે જ છો.” હું આ પ્રમાણે બોલી તો ખરી પણ એ મારાથી વધારે પડતું બોલાઈ જવાયું. તમે મારી સાથે છો એમ કહેવું પ્રગલ્ભતા છે. બહુમાં બહુ આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે મારે તમારા પ્રતિ એકનિષ્ઠ રહેવું જોઈએ. આપણે મારે કશું મે અધૂરું રહેતું નથી છતાંએ આપણે જીવવું પડે છે.

૩

ઢેટલાક માસ તો અમે અહીં સુખમાં ગાળ્યા. મારા પતિની ડોક્ટર તરીકે અહીં ખ્યાતિ થવા લાગી અને એમને પૈસા પણ મળવા લાગ્યા.

પરંતુ લક્ષ્મીમાં એક દુષણ છે. હું ચોક્કસ દાખતો તો આપી નહિ શકું, પરંતુ અધિગા માણસમાં બીજા લોકો કરતાં બોધનશક્તિ વધારે તીવ્ર હોય છે. તે હિપરથી હું કહી શકું છું કે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થવા લાગી એટલે મારા પતિમાં પરિવર્તન થતું અને જણાયું, હું તે જોઈ શકી.

જ્યારે એ નાના હતા ત્યારે ન્યાયને માટે એમને બહુ આગ્રહ હતો, અને તે વખતે એ મને ધણીવાર કહેતા કે હું જરા કમાતો જાઉં તો ગરીબ અને નિરાધાર લોકોને સહાય કરવની મને બહુ હિમેદ છે. ઢેટલાક ડોક્ટરો પોતાની શી મળ્યા સિવાય અમે તેવો અરીબ હોય તેની નાડ સરખી જોવા ના પાડતા. એવા ડોક્ટરો પ્રતિ એમને ધૃષ્ટા થતી પરંતુ હવે એમની ટીકાના એજ પાત્ર બનવા લાગ્યા. દિવસે દિવસે એ વધારે સખત થતા ગયા. એકવાર એક ગરીબ બાઈ પોતાના માંદા બાળકને લઇને તેની દવા માટે આવી. તેની પાસે પૈસા નહોતા. તેણે કહ્યું; “ મારા બાળકની જીંદગી બચાવશો તો તમને પુણ્ય થશે ” પણ એમણે ધસીને ના કહી. જ્યારે મેં એમને કાલાવાલા ક્યાં ત્યારે હેવટે એમણે માથાઉતાર કામ કયું.”

દ્રવ્ય સંબંધી અમારી સ્થિતિ જ્યાં સુધી સાધારણ હતી ત્યાં સુધી મારા પતિ પૈસાનો જાઓ લેમ કરતા નહોતા. પરંતુ જેકની ચોપટીમાં જેમ વધારે રૂપિયા જમા થતા ગયા, તેમ તેમ કલાકના કલાક ઢેટલીક આડીઅવળી યુક્તિઓ શોધવા એકાંતમાં ગાળી નાખતા.

એ કયા વહેણમાં તણાતા હતા? મારા આ પતિને કાણુ જાણે શું જૂત વળગ્યું હતું? હું આંધળી થઈ તે પહેલાં એ કેવા હતા? તે દિવસે એમણે મારા બાલપ્રદેશમાં મને ચુંબન કરીને દેવીના પદે મારી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તે પતિ કયાં અને અત્યારના પતિ કયાં? જે લામણીના વટોળાઆને વશ થઈ જઈ એકાએક અધોગતિની ધૂળમાં જઈને બેસે છે, તે તો ફરીથી સદ્ભાવનાથી જગૃત થઈને ઉન્નતિના પંથે પહોંચી જાય છે; પરંતુ જે ધીમે ધીમે મક્કમપણે અનીતિને માર્ગે ચઢતા જાય છે, જે બહાર ખોટી જણાતી ઉન્નતિથી પોતાના આંતર જીવનને ક્રમશઃ ગુંગળાવી નાખે છે, તે લોકો એક દિવસ એવા પછડાય છે કે તે પછી તેમનું કદી ઠેકાણું જ પડતું નથી.

મારા અંધત્વથી મને જે વિચોર થયો હતો તે તો ફક્ત શારીરિક જ હતો એમ લાગતું હતું; પણ હવે મને જણાયું કે એ તો મારાથી બિન્ન થઈ ગયા છે. એક વખત એવો હતો કે મારી અપંગ સ્થિતિનું એમને યથાર્થ બાન હતું. હવે અમારી વચ્ચે અંતર પડી ગયાં, એ વિચારે હું મુંઝાઈ ગઈ અને એ વિચોર મને ખરેખરે સાંધ્યો.

હું તો પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને બક્ષિતથી મારા હૃદયમંદિરના દેવતાને અશ્રયે જીવન ધારણ કરી રહી હતી અને એ શ્રદ્ધાને ત્રિલોકીએ ડમવા દેતી નહોતી. પરંતુ માન પતિએ એ દેવતાના સુખમય આશ્રયનો ત્યાગ કર્યો હતો. એમને તો કાંચનની ઉન્માદકારિણી માયા એવી વળગી પડી હતી કે તેની પાછળ એ શુષ્ક રેતીના વેરાન રણમાં દોડ્યા જતા હતા.

કેટલીક વખત મને એમ થતું કે હું નકામો વહેમ લાતું છું. હું મારું છું તેટલી વસ્તુસ્થિતિ બમડી નહિ હોય. કદાચ મારી અંધ સ્થિતિને લીધે મને એમ લાગતું હશે. હું દેખતી હોઉં તો મને જુદું જ બાન થાય.

મારા પતિને માઈં ધારવું ખોટું લાગતું હતું. એ તો કહેતા કે તારી આંખો જવાથી તારામાં વહેમ બરાબ ગયો છે. એક દિવસે એક વૃદ્ધ મુસલમાન અમારે ઘેર આવ્યો. એની પૌત્રી માંદી હતી તેથી એ મારા પતિને તડવા આવ્યો હતો. એ બોલ્યો: “બાબુ, હું અરીચ માણસ છું. આપ ક્યા કરીને મારી પૌત્રીને જોવા આવો. પ્રભુ તમારું સાઈં કરશે.” મારા પતિએ તોછડાઈથી જવાબ આપ્યો; “પ્રભુ સાઈં કરશે એમ બોલવાથી માઈં શું વળ્યું; તું મારે માટે શું કરીશ તે કહી દે ને.” મારા પતિને આમ બોલતાં મેં સાંભળ્યા ત્યારે એમ થયું કે પ્રભુએ મને આધિષ્ઠી કરો તો સાથે સાથે બહેરી પણ કેમ ન કરી? પેલો વૃદ્ધ બિચારો નિસાસો નાખતો ચાલ્યો ગયો. મારી દાસીને મોકલીને મેં એને મારી પાસે બોલાવ્યો. એના હાથમાં મેં થોડાક પૈસા આપ્યા અને કહ્યું “આ પૈસા લો અને તમારી પૌત્રીની સારવાર માટે કોઈ સારા ડોક્ટરને બોલાવજો, અને મારા પતિના કલ્યાણ માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરજો.”

તે દિવસે મને મિલકુતે ખાવાનું બાવ્યું નહિ. બપોરે વામકુક્ષિ કરીને મારા પતિ હીને મારી પાસે આવ્યા. મને પૂછ્યું; “તું કેમ આટલી બધી ફિક્કડી પડી ગઈ છે?” નારે, એ તો અમથું જ “એમ હું જૂતકાળની મારી ટેવ પ્રમાણે કહેવા જતી હતી; પરંતુ એ આત્મવંચનાના દિવસો હવે વહી ગયા હતા એટલે મેં એમને રપટ સંભળાવી દીધું.” “આટલા દિવસ તમને એક વાત કહેતાં હું ખંચકાયા કરતો હતો. હું તમને શું કહેવા મામતી હતી તેનું પૂરેપૂરું સ્મરણ તો મને નથી રહ્યું; અને અત્યારે મારા મનમાં જે વાતો છે તે પણ તમને ખુશાસાવાર મારાથી કહી શકાય એમ નથી; છતાંજે જે જનાવ અને છે તે તમે જાણો છો. આપણું જીવન હવે એવાં ખાય છે.”

મારા પતિ પરાણે હથેલું લાવીને બોલ્યા: “પરિવર્તન એ તો પ્રકૃતિનો નિયમ છે.”

“હું તે જાણું છું. પરંતુ પરિવર્તન ન પામે તેવી પશુ વસ્તુઓ છે.” ફેટલીકવાર ગંભીર બાવ ધારણ કર્યા પછી એ બોલ્યા: “ધણી સ્ત્રીઓને વિષાદનું ખરું કારણ હોય છે. ફેટલીકના પતિઓ કમાતા નથી, ફેટલાકના પતિઓ તેમને ચડાતા નથી, પરંતુ તને તો વિષાદનું તેલું કશું ચે કારણ નથી છતાં તું આવો બળાપો કરે છે.” હવે જ મને ખબર પડી કે મારા અંધાપાએ એક એવી શક્તિ મને આપી છે કે જેથી હું જાણી શકી કે મારા સંસારમાં હવે કંઈ સુધારો થવાનો નથી. વાત ખરી છે. હું બીજી સ્ત્રીઓ જેવી નથી. મારા પતિ મને નહિ સમજી શકે.

અમારા બન્નેનું જીવન રમશિયા ખાડાની માફક નિરસપણે વહેવા લાગ્યું. એટલામાં અમારા રમશિયા ખાડામાં નવું ચેતન આવ્યું. મારા કાકીજી એક દહાડો એમને મળવા આવ્યાં. આવ્યા તેવા જ એ મારા ઉપર ધુરકી બિઠ્યા: “અલી કમુ, તું અંધાળી થઈ એ ધણું ખોટું થયું; પશુ તેથી તારા ધણીને શીદ તારી ઉપાધિમાં દોરે છે. હવે તારે એને મમે તેમ કરીને ફરીથી લગ્ન કરવાની ફરજ પાડવી જોઈએ.”

આ સાંભળીને મારા પતિ તરત જ જો કાંઈ મસ્કરીના રૂપમાં બોલ્યા હોત અમર તો મારી કાકીની વાતને હસી કાઢી હોત તો એ વાતનો ત્યાં જ અંત આવત; પરંતુ એ બોલતાં બોલતાં અચકાયા અને આખરે મૂખાંધ બરેલી રીતે બોલ્યા “કાકી, તમે ખરેખર એમ ધારો છો? તમારે આવી વાત ન કરવી જોઈએ.”

કાકીજી બોલ્યા: “કેમ કમુ, હું ખોટું કહું છું?”

હું નિર્જીવ હસી અને બોલી: “મારા કરતાં કોઈ વધારે આપકની આ બાબતમાં સલાહ લો તો કેવું? ખિરસાકાતરં જેનું ખિરસું કાતરવાનું હોય તેને પહેલું પૂછી જોતો નથી કે હું તાઈં ખિરસું કાતરં?”

“તારું કહેવું ખરું છે. ચાલ દીકરા અવિનાશ, આપણે એકાંતમાં એ બાબતનો વિચાર કરીએ. તારો શેા વિચાર છે તે તો હું જાણું.”

થોડા દિવસ પછી મારી રૂબરૂમાં જ મારા પતિએ એમનાં કાકીને પૂછ્યું “કાકી, ગૃહકાર્યમાં મદદ કરે એવી કોઈ સારા કુળની છોકરી તમે જતાવો છો?” એ પોતે જાણુતા હતા. કે ગૃહકાર્યમાં મારે કાકીની મદદની જરૂર નહોતી. હું તો મીન જ રહી.

“અરે, એવી તો ઘણીએ છોકરીઓ છે, મારા કાકાના છોકરાની છોકરી પરણવા જેવડી છે અને વળી કેવી રૂપાળી. તારા જેવા જમ ધ મળે તો એ લોકો બહુ ખુશી થઈ જાય.”

વળી મારા પતિ બળાતકારે હસીને બોલ્યા “પણ મેં તમને લગનની વાત ક્યારે કરી છે?”

“ત્યારે એવી સારા કુળની છોકરી લગ્ન કર્યા વિના તારે ઘેર એમ ને એમ કેવી રીતે રહે?” એમને કાકીની એ વાત વ્યાજબી લાગી એટલે એ કાંઈ બોલ્યા નહિ.

એમના મયા પછી હું મારા અંતરમાં મારા અંતરાત્મા પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગી. “ઓ પ્રભુ, મારા પતિનું રક્ષણ કરો.”

પછી એક દિવસ હું પ્રભુભક્તિ કરીને દેવમંદિરમાંથી બહાર નીકળતી હતી એવામાં મારા કાકીજી આવી પહોંચ્યા અને ઉમળકાથી મારા બન્ને હાથ એમણે પકડ્યા.

“કમુ, અમે તે દિવસે વાત કરતાં હતાં ને, તે આ છોડી. એનું નામ હેમંજિતી. તને મળવાની એની ઇચ્છા થઈ આવી છે. હેમા, આવ બેન, જો આ તારી બેન સાથે હું તારૂં ઓળખાણ કરાવું.” એટલામાં મારા પતિ પણ આવી પહોંચ્યા. હેમાને જાણને કાંઈ નવતર કન્યા એમના ઘરમાં આવી હોય તેમ એમણે આશ્ચર્યચકિત થવાનો ડોળ લાલ્યો અને ત્યાંથી એ તો પાછા જતા રહેતા હતા પણ એમનાં કાકી બોલી ઊઠ્યાં: “એસને બાઈ, શું કરવા જતો રહે

છે. આ તો મારા કાકાના છોકરાની છોકરી હેમાંબિની છે. કમુને મળવા આવી છે. હેમા, એમને પ્રણામ કર.”

જાણે પોતે મહદ્ આશ્ચર્યમાં મરકાવ થઇ ગયા હોય તેવો ભાવ દર્શાવતા એ કાકીજીને આ નવીન કન્યા સંબંધી અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા.

આમની રચેલી બાજી હું સમજી ગઇ એટલે હેમાંબિનીને હાથ ઝાલોને હું એને મારા ઝોરડામાં લઇ મઇ. મેં એને મોઢે અને માથે હાથ ફેરવ્યો તો મને જણાયું કે એની ઉંમર પંદરેક વર્ષની હતી અને એ સ્વરૂપવાન હતી. મેં એના મુખ ઉપર હાથ ફેરવ્યો એટલે એ ઝાંચિતી ખડખડાટ હસી પડી અને બોલી ઊઠી. “તમે શું કરો છો ? મને વશીકરણ કરો છો ?”

એના મધુર હાસ્યના રણકારનો એક ક્ષણમાં લોપ થઇ ગયો, અને વળી આમારી વચ્ચે કાળાં વાદળાં ફરી વળ્યાં. મેં એના ગળામાં મારો હાથ નાખ્યો અને હું બોલી, “પ્રિય સખી ! હું તને વશીકરણ નથી કરતી. તને જોવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું.”

“મને જોવાનો પ્રયત્ન કરો છો ?” એમ બોલતી વળી પાછી એ ખડખડાટ હસી પડી. “હું તે શું કાંઈ તમારી વાડીમાં ઊભી શકેલા છું કે તમે મારા શરીરે હાથ ફેરવીને જુઓ છો !” મને તરત જ ખ્યાલ આવ્યો કે મારી અંધશાની એને ખબર નહિ હોય. એટલે હું બોલી “એન, હું આંધળી છું.” એ કાંઈ બોલી નહિ પરંતુ મને લાગ્યું કે એ પોતાના આતુર નયને મારા આંખું જોઇ રહી હતી. એનાં નયનોમાં દયા ભરેલી હતી. એ વિચારનિમગ્ન અને ગમગીન થઇ મઇ. પછી એ બોલી. “હા, હવે મને ખબર પડી. તેથી જ તમારાં કાકીજીને તમારા પતિએ અહીં તેડાવ્યા હશે.”

“ના, તેમ ધારવામાં તમારી ભૂલ થાય છે. મારા પતિએ એમને અહીં તેડાવ્યાં નથી, એ તો પોતાની મેળાં અહીં આવ્યાં છે.” હેમાંબિની વળી પાછી હસી પડી અને બોલી “બરોબર. એ એમની મેળે જ

આવ્યા હશે. એમનો સ્વભાવ હું જાણું ન. વગર તેડે એ અહીં આવી પહોંચ્યા એટલાં એ સ્નેહાળ ખરા, પણ મારા પિતાએ મને કેમ અહીં મોકલી તેનું કારણ કહી શકે છે?" અમે આમ વાત કરતાં હતાં એટલામાં કાકીજી અમારા ખંડમાં આવ્યા, એટલે હેમાગિનીએ એમને કહ્યું "ફાઇ, આપણે હવે ઘેર ક્યારે જવાનું?" આ સાંભળીને કાકીજીનો મિગળ ગયો. એમણે કહ્યું "તારા જેવી છોકરી તો મેં ફાઇ જોઇ નહિ. હજી આપણે આવ્યાં તો હમણાં, એટલામાં ઘેર જવાની વાત કરે છે?"

હેમાગિનીએ કહ્યું "તમારે તો તમારા ભત્રીજાનું ઘર છે એટલે રહો તેમાં કાંઈ વાંધો નહિ. પણ મારે રહેવાનું શું પ્રયોજન? હું તો તમને સાફ કહી દઉં છું કે હું અહીં રહેવાની નથી." આમ કહીને એણે મારો હાથ પકડ્યો અને મને પૂછ્યું "કેમ બેન, તમે શું ધારો છો?" મેં એને મારી પાસે બોલાવી પણ એના સવાલનો જવાબ આપ્યો. મારાં કાકીજીને માથે મોટું સંકટ આવી પડ્યું. એમને લાગ્યું કે જાજી ક્ષણશે, તેથી હેમાગિનીને લપ્પને સ્નાન કરવાને જવા એ તૈયાર થયા. પણ હેમાગિની વળગી પડી અને બોલી કે, "હું એમની સાથે નહિ જાઉં, હું તો તમારી સાથે આવીશ" મારાં કાકીજીએ જોયું કે વધારે બહેસ કરવાથી હેમાગિની હઠ પકડી બેઠશે, તેથી એમણે એનું ધાયું કરવા દીધું.

અમે બન્ને નદીએ ગયાં. ત્યાં ગયા પછી હેમાગિનીએ મને પૂછ્યું "તમને કેમ કાંઈ છોકરાં હોયાં નથી?" એના સવાલથી હું ચમકી. પણ મેં કહ્યું "હું એનું કારણ શું આપી શકું? પ્રભુએ મને નથી આપ્યાં એ જ કારણ."

એ બોલો "ના, તે કારણ નથી. તમે કાંઈ પાપ કર્યો હશે. મારાં ફાઇને પણ છોકરાં નથી. એમના અંતરમાં તો કિન્દ્રિમ બરાયલું છે તેથી એમને છોકરાં નથી, પણ તમારા અંતરમાં એવું શું કિન્દ્રિમ બરાયલું છે?" શબ્દો મને અપમાનકારક લાગ્યા પણ મને કશો

જવાબ સૂઝ્યો નહિ. મેં દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો ને અંતરમાં ને અંતરમાં હું બપડી; “ પ્રભુ, ખરું કારણ જાણે છે. ” મને નિઃશ્વાસ નાંખતી જોઈને હેમાંજિની બોલી, “ બસા બમવાન, કેમ તમે આવો નિસાસો નાખો છો. મારા બોલવાનો તમે એટલો બધો મંભીર અર્થ લઈ લીધો ! ” એમ બોલીને એ ખડખડાટ હસી પડી અને આખી નદી મજબી મૂકી.

૫

ઉપલા બનાવ પછી મારા પતિના ધંધામાં બહુ અંતરાય આવવા લાગ્યા. વીઝીટ કરવા જરા દૂર જવાનું હોય તો એ ના જ કહી દેતા અને દરદી નજીકમાં રહેતો હોય તો પણ ઉતાવળ કરીને એ આવતા રહેતા.

પહેલાં તો એ બપોરે જમતી વખતે અને રાતે અંદરના ખંડમાં આવતા, પણ હવે તો કાકીની સમવડ સચવાય છે કે નહિ તે જોવા એ વારંવાર અંદર આવવા લાગ્યા. કાકી હેમાંજિનીને જૂમ પાડતાં તો એ જ વહેલા વહેલા દોડી આવતા. થોડા દિવસ તો હેમાંજિની કહેલું કામ કરવા લાગી પણ પછી તો એણે તેમ કરવું છોક બંધ કયું. કાકીએ પછી બાઈબાપાથી કામ લેવા માંડ્યું. ‘ હેમા, હેમા, હેમાંજિની ’ વિગેરે વહાલ બધી વચનોથી એ એને બોલાવવા લાગ્યાં, પણ હેમાંજિની મને જ વળગી રહેતી.

આ અરસામાં કલકત્તેથી મારા બાઈ મને મળવા આવ્યા. એમની નિરીક્ષણ શક્તિ મહા તીવ્ર હતી અને એ કડક ન્યાયાધીશ હતા. આ ન્યાયાધીશ આગળ મારા પતિને પોતાનો અચાવ કરવો મુશ્કેલ થઈ પડશે એમ મને લાગ્યું; તેથી મારા મુખ ઉપર ઉછીનો આનંદ લાવીને ખરી વસ્તુરિયતિ મારા બાઈની દૃષ્ટિથી ગુપ્ત રાખવા મેં પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ વેશ બજવવામાં મારાથી જરા વધારે આગળ પડતું થઈ ગયું.

મારા પતિ તો જિંયા નીચા થતા હતા અને મારા બાઇ ક્યાં સુધી રહેવાના છે એ જ પૂછયા કરતા હતા. આખરે એમની ધીરજ ખૂટી ગઇ અને અધીરા થઇને મારા બાઇને મોઢામોઢ પૂછવા માંડ્યું કે “તમે ક્યાં સુધી રહેવાના છો?” હવે મારા બાઇને મયા વિના છૂટકો નહોતો. જતાં પહેલાં એમણે મારા માથા ઉપર હાથ મૂક્યો અને થોડીવાર રહેવા દીધો. એમનો હાથ ધ્રુજતો હતો. એમની આંખમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં અને મંદ સ્વરે એ મને આશીર્વાદ આપતા હતા.

મને ખાસ યાદ છે. તે વખતે એપ્રિલ મહિનો ચાલતો હતો અને સાંજનો વખત હતો. મામડાના લોકો હાટ બરાથું હતું ત્યાંથી જરૂરિયાતની ચીજો લઇને પાછા પોતાને ઘેર જતા હતા. જમણે તોફાન થવાનો બચ લાગતો હતો, બીની જૂમિની વાસ અને પવનની બીનારા સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી હતી. કદાચ અકસ્માત થાય કે મારાં કપડાં સળગી જઈ એ બધે મારા સૂવાના ખંડમાં જ્યારે એકલી હોઈ ત્યારે દીવા રાખતી નહોતી. સૂવાના ખંડમાં અંધારામાં હું જમીન ઉપર બેઠી હતી અને મારી અંધ સૃષ્ટિના પ્રભુને પોકારી રહી હતી—“હે પ્રભુ, તું અદૃશ્ય છે, હું તને જોઈ શકતી નથી. હું અધિગા છું. હાથમાંથી લોહી નીકળતાં સુધી મારા હૃદયના ભાગેલા સુકાનને હું સખત પકડી રાખું છું, પરંતુ બળવત્તર મોજાં આમળ હું ટકી શકતી નથી, પ્રભુ, મને ક્યાં સુધી તું તાવી જોઈશ?” પલંગ ઉપર જીંધું મોહું ઘાલીને હું ડૂસકે ડૂસકે રોવા લાગી. હું રડતી હતી તે વખતે મારા પલંગ ખસતો હોય એમ મને લાગ્યું. તેજ ક્ષણે હેમાગિની મારી પાસે આવી. એ મને વળગી પડી અને એણે મારી આંખમાંનાં આંસુ લોહી નાખ્યા. મારા શયનખંડમાં અંધારામાં એકલી કેમ પડી રહી હશે તે હું જાણતી નથી. એણે મને કાંઈ પૂછ્યું નહિ, એ કાંઈ બોલી નહિ. એણે માત્ર પોતાનો શીતળ કર મારા કપાળ ઉપર મૂકી રાખ્યો, મને ચુંબન કર્યું અને પછી એ ચાલી ગઈ.

ખીજે દિવસે સવારે હેમાગિનીએ હું ખેડી હતી તે વેળાએ એની ફાઇને કહ્યું “ જો તમારે અહીં રહેવું હોય તો બંને રહો, હું રહેવાની નથી. આપણા નોકર સાથે હું ઘેર ચાલી જઈ છું. ”

“ તારે એકલા જવાની કાંઈ જરૂર નથી, હું પણ તારી સાથે જ આવું છું. ” એમ બોલતાં હસતાં હસતાં મારાં કાકીજીએ મમમલની નાની બોકસમાંથી એક મોતીની વીંટી કાઢી અને બોલ્યા: “ જો હેમા, મારા અવિનાશે કેવી સુંદર વીંટી તારે માટે આણી છે ! ” હેમાગિનીએ વીંટી એમના હાથમાંથી ખૂંટવી લીધી અને પછી પોતાની ફાઇને કહેવા લાગી “ જુઓ ફાઇ, મને કેવું સરસ તાકત આવડે છે ” એમ બોલીને ખારીની બહાર તળાવમાં એ વીંટી એણે ફેંકી દીધી. બય, દિલગીરી અને આશ્ચર્યથી અભિભૂત થયેલાં મારાં કાકીજીએ તો ખીજવાયલો શાહુડીની માફક પોતાના સીસોળીયાં દુશ્મનને ભોકી દેવા ખડાં કરી દીધાં. એ મારા સામું કર્યાં અને મારો હાથ બાંધ્યો “ કમુ, આના ઊંકરાવાદવેડા વિષે એક શબ્દ પણ તું અવિનાશને કહીશ નહિ. એ નકામે ચીઢવાઇ જશે. ” મેં એમને ખાત્રી આપી કે એ બાપતમાં ગમરાવાની કશી જરૂર નથી. હું આમાંનો એક અક્ષર પણ એમને કહીશ નહિ.

ખીજે દિવસે જતાં પહેલાં હેમાગિની મારી પાસે આવી, મને એટી પડો અને બોલી “ વહાલાં બેન, મને વિસારશો નહિ, ” મેં એને શરીરે હાથ ફેરવ્યો અને “ બેન, આંધળાની રમરણશક્તિ બહુ સતેજ હોય છે ” એમ કહીને મેં એને એક ચુંબન લીધું. હેમાગિનીના મયા પછી મારો સંસાર સૂતો થઈ ગયો, હવે હું મારા હાથ પ્રસારીને ફક્ત મારવા લાગી. કે; “ મારા શુષ્ક સંસારમાં કાંઈ લીલાશ રહેલી છે ? ”

મારા પતિ આવ્યા. પેલાના જવાથી જાણે એમને કેટલુંયે સુખ થઈ ગયું હોય તેવો એ દેખાવ કરવા લાગ્યા, પરંતુ તે માત્ર દેખાવ જ હતો. એ કહેવા લાગ્યા કે કાકો આવ્યાં હતાં એટલે કામ ધંધામાં બરાબર લક્ષ અપાયું નથી. અત્યાર સુધી તો મારા અને

મારા પતિ વચ્ચે મારો અંધાપો જ આડખીલી હતો; પરંતુ હવે તો ખીજાએ આડખીલી વધી...તે હેમાંગિની વિષેનું કૃત્રિમ મૌન. એ તો એના પ્રતિ કેવળ નિષ્કામ જ હોય તેમ દેખાવ કરવા લાગ્યા. પણ એના વિષેના પત્રો એમના ઉપર આવતા તે હું જાણતી હતી.

મેં માસ ચાલતો હતો એટલામાં એક દિવસ મારી દાસી મારી કને આવી અને પૂછવા લાગી કે “આ બધો શી કમાલ ચાલી રહી છે? શેઠ ક્યાં જાય છે?”

મારે માથે ઝંઝૂમતું વાદળ હતું સમજી ગઈ હતી પણ દાસીને તો મેં એમ જ કહ્યું કે હું કાંઈ જાણતી નથી. આમળ પૂછવાની એ ગિયારીની શાંતી કિંમત ચાલે? એ નિઃશ્વાસ નાખતી ચાલી મઠ પછી છેક મોડી રાતે મારા પતિ મારી પાસે આવ્યા. એમણે કહ્યું કે “એક દરદીને જોવા માટે મારે બહારગામ જવાનું છે એટલે કાલે મળસ્કામાં જ મારે નીકળવું પડશે. મને ત્યાં બે ત્રણ દિવસ થશે.”

હું પથારીમાંથી બેઠી થઈ, એમના આગળ આવીને બિભી અને ધાંટે પાડીને બોલી “તમે શું કામ મને જૂઠું કહો છો?” એ બોલતા જરા બલવાયા “મેં.....મેં તને શું જૂઠું કહ્યું?”

હું બોલી “તમે લમ કરવા જાવ છો.”

એ કાંઈ બોલ્યા નહિ. ઝોરડામાં પૂર્ણ શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. એ શાંતિનો ભંગ કરતી હું ફરીથી બોલી, “હા કહો.” એમણે કહ્યું “હા.”

હું ગાળી બિડી “હું તમને નહિ મરવા દઉં. બચંકર ઉત્પાત અને પાતકમાંથી મારે તમને બચાવવા છે. જો હું મારા આ કર્તવ્યથી વિમુખ થાઉં તો પછી હું તમારી પત્ની શા કામની? મારી પ્રભુની સેવા પણ શા કામની? હજીય ઝોરડામાં શાંતિ જ હતી. હું બૂમિ ઉપર બેસી મઠ. મારા પતિના ચરણને બાઝી પડી અને બોલી, મારો શા અપરાધ થયો છે? હું શી બાબતમાં બૂલી છું? મને સત્ય કહો. તમે શા માટે ફરીથી લગ્ન કરો છો?” મારા પતિએ ધીમે રહીને મને

કહ્યું “ હું તને સત્ય જ કહીશ. મને તારો ડર લાગે છે. તારા અંધત્વે તને તેના કિલ્લામાં ઘેરી લીધી છે. તેમાં પ્રવેશ કરવાનો મને માર્ગ નથી. મારે મન હવે તું સ્ત્રી નથી. પ્રભુ જેવી હવે તું મને પૌઢ લાગે છે. મારાથી તારી સાથે જીવન નહિ નિભાવી શકાય. મારે તો હવે એવી સ્ત્રી જોઈએ છીએ કે જેને હું હલાવી ફુલાવી શકું, વઢી શકું, ઠપકો દઈ શકું. ” મેં કહ્યું “ તો મારા આ હૃદયને ચીરી નાખો અને જુઓ કે હું તમારે જોઈએ તેવી જ સાધારણ સ્ત્રી છું કે નહિ. મને તમે નવી પરણી લાવ્યા તે વખતે હું જેવી આત્મકિત, વિશ્વાસપાત્ર સેવાપરાયણ નવવધૂ હતી તેવી જ આજે પણ છું. હું પ્રભુને સાક્ષી રાખીને કહું છું કે જો હું એકનિષ્ઠ પત્ની હોઉં તો તમે આ અવળું કૃત્ય કરતાં અટકો અને તમે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળો. તમે તમારી પ્રતિજ્ઞાથી બ્રષ્ટ થશો તો કાં તો હું વિધવા થઈશ કે હેમાંગિની મૃત્યુ પામશે. ” આટલું બોલીને હું બેશુદ્ધ બનીને બૂમિ ઉપર પડી મઈ. મને શુદ્ધિ આવી ત્યારે પણ અધાઈ જ હતું. પક્ષીઓનો પ્રભાતનો કિલકિલાટ પણ સંભળાતો નહોતો. મારા પતિ યાદ્ય મચાહતા.

તે દિવસ આખોય મેં દેવમંદિરોમાં બેસીને પ્રભુ પ્રાર્થનામાં જ ગાળ્યો. સંધ્યાકાળે વાવાઝોડા અને વિદ્યુતના મડગડાટ સાથે વરસાદ તૂટી પડ્યો અને અદારા ધરને હચમચાવી મૂક્યું. આવા તોફાનમાં વહાણમાં બતા મારા પતિ ઉપર પણ આદત આવી હશે, છતાં તે આદતમાંથી તેમનું રક્ષણ કરવાને પ્રભુને મેં ચત્કિચિત પણ વિનવણી કરી નહિ. પરંતુ પ્રભુને મેં એવી પ્રાર્થના કરી ખરી, કે, મારા પતિના પાપને લીધે માઈ જે કરવું હોય તે કરજો, પરંતુ એમને તો એ પાપમાંથી મુક્ત જ કરજો.

રાત પૂરી થઈ મઈ. બીજે આખો દિવસ હું દેવમંદિરમાં જ બેસી રહી. સંધ્યાકાળ થઈ ત્યારે બારણા આગળ કોઈ સાંકળ ઠોકતું અને બારણા ખખડાવતું હોય તેવો અવાજ આવ્યો. બારણા તોડી પાડીને બધા ધરમાં આવ્યા તે વખતે હું અચેતન અવસ્થામાં બૂમિ

ઉપર પડી રહેલી હતી. એમણે મને જોયકીને મારા ખંડમાં આણી. જ્યારે હું શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે “બહેન” એવો અવાજ મારે કાને આવ્યો. હેમાંગિનીના ખોળામાં માથું મૂકીને હું પડેલી હતી. મેં ડોકું જોયું ક્યું એટલે હેમાંગિનીના હાથમાં કંકણનો અવાજ મારે કાને આવ્યો. એ અવાજ લગ્ન કંકણનો હતો.

પ્રભુ, પ્રભુ! મારી પ્રાર્થના નકામી ગઈ? મારા પતિ પતિત થયા! હેમાંગિની નીચી વળી અને જ્યેન મધુર સ્વરે મને કાનમાં કહેવા લાગી “પ્રિયતમ બહેન, અમારા લગ્ન સફળ થાય તેવો તમારો આશીર્વાદ લેવા હું આવી છું.” વૃક્ષ ઉપર વીજળી પડતાથી તેના થડની જેવી મતિ થાય છે તેવી મારી મતિ થઈ. હું બેઠી થઈ અને મહા પરાકાષ્ટાએ દુઃખમારથી ખેલવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. “તને આશીર્વાદ આપવામાં મને શો વાધો છે? તેં મારું કાંઈ જૂંડું ક્યું નથી.” હેમાંગિની હર્ષિત થઈને હસવા લાગી અને ખોલી “જૂંડું? !મે પરણ્યાં તે ઠીક હતું અને હું પરણી તેને તમે જૂંડું કહો છો?” મેં પણ જવાબમાં હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને મારા મનમાં જ હું ખોલી; “આ સૃષ્ટિમાં મારી પ્રાર્થના એ કાંઈ અંતિમ નિર્ણય નથી પ્રભુની ઇચ્છા જ અંતિમ નિર્ણય છે. વિપત્તિઓ બન્ને મારા શિર પર આવી પડે. પંતુ પ્રભુમાંની મારી શ્રદ્ધા અને આશાને વિપત્તિઓ ચલિત ન કરે એટલું જ હું માગું છું.”

હેમાંગિનીએ મને પ્રણામ કર્યા અને મારા ચરણને સ્પર્શ કર્યો. મેં એને આશીર્વાદ આપ્યો “તું સુખી થા અને સનત વૈભવ ભોમવ.” હેમાંગિનીને હજી સંતોષ ન વળ્યો. એણે કહ્યું “પ્રિયતમ બેન, મને એકલીને આશીર્વાદ આપે નહિ ચાહે. તમારે અમારું સુખ પરિપૂર્ણ કરવું જોઈએ. તમે સંતના પરિવ્રજ હસતે તમારા ઘરમાં મારા પતિને પણ પાવન કરવાના છે, જીભા રહો, હું એમને તમારી સમક્ષ તેડી લાવું.”

મેં કહ્યું; “જા તેડી લાવ.” થોડીવાર પછી મને પરિચિત પગરવ સંભળાયો. “કમુ, કેમ છે?” હું ચમકી જી. ધરણીને મેં સ્પર્શ કર્યો અને બોલી જી, “કોણ મોટાભાઈ?” હેમાંગિની ખડખડાટ હસી પડી. “હવે તમે એમને મોટાભાઈ કહો છો? કેવું અશુભ! હવે એમને નાનાભાઈ કહો અને એમના કાન આમળો, એમની જરા મમત કરો; કારણ કે એ મને, તમારી નાની બેનને પરણ્યા છે.”

હવે જ મને સમજાયું કે મારા પતિ મહાન પાતકથી બચી ગયા છે. એ પતિત નથી થયા. મારા મોટાભાઈએ કોઈ દિવસ લગ્ન કરવા જ નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો, અને મારી માતાના મૃત્યુ પછી એને પરણવાનો આગ્રહ કરનાર કે ધરાવનાર કોઈ પવિત્ર જન નહોતું, એમને મિચ્છારાને મારા લીધે જ પરણવું પડ્યું. મારી નિરાધાર અને અપ્રાપ્ત દશાએ જ એમની પાસે આવું પગલું ભરાવ્યું.

મારી આંખમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવા માંડ્યાં અને તે મારા ગાલ ઉપર ટપકવા લાગ્યાં. હું તે અશ્રુ ખાળવા પ્રયાસ કરવા લાગી પણ ન ખાળી શકી. મોટા ભાઈએ ધીમે રહીને મારે માથે હાથ પસ-વાર્યો, હેમાંગિની મને વળગી પડી અને હસવા લાગી.

હવે મારા પતિના આવવાની રાહ આતુરતાથી જોતી હું આખી રાત મારી પથારીમાં જાગતી પડી રહી. હું ધારતી હતી કે હવે શરમ અને નિરાશાથી એ માથું જોડું નહિ કરી શકે અને એમને મરવા જેવું લાગશે છેક મધરાતે મારું આરણું ઉઘડ્યું. હું પથારીમાં બેઠી અને મેં કાન માંડ્યા. મારા પતિના જ પગલાં જણાતાં હતાં. મારું હૃદય ધડકવા લાગ્યું, એ મારી પથારી પાસે આવ્યા અને એમના હાથમાં મારો હાથ લીધો.

“તારા મોટા ભાઈએ મને પાંચમાસથી બચાવ્યો. એક ક્ષણની ઘેલછાથી હું અવનતિને માર્ગે ધસી જતો હતો, મોઢે મને ઘેરી લીધો હતો, તેની જાળમાંથી છટવું મને અશક્ય બન્યું હતું. હું તે દિવસે

જવાને વહાણમાં બેઠો તે વખત મારા મન ઉપર કેટલો બધો ભાર હતો તે મારો પ્રભુ જ જાણે છે. તેજાનનું સામ્રાજ્ય પ્રવતી રહ્યું હતું અને તેણે આકાશને પણ ઘેરો લાધું હતું. આ વધારો જો કે મને બધાં તો લાગ્યો જ હતો, છતાં મારા જીવનને મેં જે ગાંઠો બાંધ્યું હતું તે ગાંઠ છોડી નાખી તેમાંથી મારી જાતને મુક્ત કરવા ડૂબી મરવાની મારા અંતરની ગુસ્સા ધરતી હતી, હું મધુનજ પહોંચ્યો, ત્યાં તો મારી મુક્તિના મંગળ સમાચાર સાંભળ્યા. મારા ભાઈના હેમાંગિની સાથે લગ્ન થઈ ગયા હતા. તું માનશે? જા ખરે સાંભળીને જેટલો હર્ષ થયો તેટલો જ મને શરમ લાગી, હું લાગ્યો જ ફરીથી વહાણમાં બેસી ગયો. આત્મસાક્ષાત્કારની એ અનુલપ્ત પળે મને સમજાયું કે તારા અંતરમાં મારું સુખ અન્યત્ર છે જ નહિ. તું મારી દેવી છો. ”

હું હસી અને બોલી બિડી “ નહિ, નહિ. હું એક કાણુ પણ દેવી બનવા માગતી નથી. હું માત્ર તમારી એક સાધારણ સ્ત્રી છું, તમારી નાની પત્ની છું. ”

“ પ્રિયતમા, હવે પણ મારે તને કંઈ કહેવાનું રહ્યું છે. મને હવે તારો પ્રભુ કહીને લાજજત ન કરો મૂંઝીશ. ” બીજે દિવસે શંખનાદના હર્ષધ્વનિથી અમારું નાનું ગામ ગઈ બિહાર; પરંતુ જે રાત્રે અમારું સર્વનાશ થવાની તૈયારીમાં હતું તે રાત્રિનો ઠાકરો ઇશારો સરખો કયો નહિ.

રાજ્યાભિષેક

નવેન્દુશેખરના અરુણગ્રામ વેરે લગ્ન થયા ત્યારે લગ્નના અધિષ્ઠાતા દેવ ચોરીના અગ્નિની પાછળ ઊભા ઊભા આમમાં હસી રહ્યા હતા. અરે, દેવતાઓની કીડા અમો મરીય બિચારા મર્ત્ય-લોકના માનવીને હાંસી ખેલ નથી.

નવેન્દુના પિતા પૂર્વેન્દુ સરકારના અંગ્રેજ અધિકારીઓમાં ઠીક જાણીતા હતા. એમના જીવન પ્રવાસમાં સરકારી અમલદારોને સલામો ભરી ભરીને એ રાયબહાદુર સુધી પહોંચી ગયા હતા. હજી તો એમને બહુ મોટી મોટી આશાઓ હતી. ‘રાજા’ના માનવંતાઈકાળ ઉપર એમની નજરે ચોંટી હતી. પરંતુ એમની એ આશા ફળીમૂલ ન થઈ અને પંચાવન વર્ષની વય સલામો ભરી ભરીને ઝૂપી ગયેલી એમની ડોક નિત્યને માટે અગ્નિની ચિતામાં આશ્રય ખોળવા ચાલી ગઈ. અને આવી રીતે જ્યાં આ સંસારના માનમરતબા અને વૈભવ કશી વિસાતમાં નથી એવા પ્રદેશમાં એમને મૃત્યુએ દેશનિકાલ કરી દીધા.

વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે બળ નાશ પામતું નથી પરંતુ તેનું માત્ર રૂપાન્તર અને રચાનાન્તર જ થાય છે. એ ન્યાયે પૂર્વેન્દુનું ચંચળ, ભાગ્યદેવીના અનુચર સમું બળ એમના પનોતા પુત્રમાં ઊતરી આવ્યું અને હવે પતનના ઝપાટે ઉંચા નીચા થતાં કોળાં કે દુષ્ટીની માફક જિંદગી હોદ્દા ધરાવતા અંગ્રેજ અમલદારોના આરણ્ય નવેન્દુ-શેખરનું માથું જિંદગી થવા લાગ્યું.

જે કુળમાં એનું લગ્ન થયું હતું તેમની પરંપરાની પ્રથા આમના કરતાં તદ્દન ઊલટી હતી. નવેન્દુનો જ્યેષ્ઠ સાળો પ્રમથનાથ એનાં સમીહવાલાં અને આત્મીયજનનો પ્રાણુ થઈ પડ્યો હતો. એના

પાડોશીઓ અને એના સંસર્ગમાં આવનારા, સર્વ વાતમાં એનું જ અનુકરણ કરતા હતા. એ ગ્રેજ્યુએટ થયો હતો અને વ્યાવહારિક શુદ્ધિવાળો હતો, પરંતુ એ કોઈ ઊંચા અધિકાર ઉપર નહોતો. એને મોં માગ્યો પમાર નહોતો મળતો, તેમ એને મોટી લાગવમ પણ નહોતી. કોઈ અધિકારી એને મદદ કરે એવો નહોતો, કારણ કે અગ્રેજ લોકો એને દૂર રાખવા માગતા હતા તેથી એ પણ એમનાથી દૂરનો દૂર જ રહેતો હતો. એટલે એની કીર્તિ એના કુટુંબ અને મિત્રમંડળમાં જ પ્રસરેલી હતી. બહાર એને કોઈ ઓળખતું નહોતું.

પ્રમથનાથ એકવાર ત્રણેક વર્ષ વિલાપ્ત રહી આવ્યો હતો. તે વખતે એનું સ્વાગત ત્યાં સારું થયું હતું એટલે તે સ્વામતના વિચારે પોતાના દેશની દીન અને દુઃખી દશાનું એને વિસ્મરણ થયું હતું. એ ત્યાંથી યુરોપિયન ઠાઠમાં જ અહીં આવ્યો. એનાં બાહુઓને એ ઠીક ન લાગ્યું; પરંતુ સમય જતાં એ ટેવાઈ ગયા અને યુરોપિયન પોષાક જે કોઈને પણ સુંદર રીતે શાખતો હોય તે તે પ્રમથનાથને જ છે એવી એમની માન્યતા દઢ થી ચાલી, અને આ પ્રમાણે પ્રમથનાથના જીવનમાં એ સદ્ભાગી બન્યાં.

વિલાપતથી પાછો આવ્યા પછી એંગ્લો-ઇન્ડિયનોની સાથે બરાબરી કરીને કેવી રીતે રહેવું તે પાઠ દેશને શીખવવાનો એણે નિશ્ચય કરી દીધો. એ એમ માનતો હતો કે આપણા દેશમાંથી જે એવું માને છે કે એંગ્લો-ઇન્ડિયનોને આપણે નમતા જઈએ તે જ એમ આપણને દાઢ દે. લોકો એમ માનવામાં પોતાનું સ્વમાન બૂઝી જાય છે અને અંગ્રેજોને અન્યાય કરે છે.

વિલાપતથી એ પાછો આવ્યો ત્યારે પ્રખ્યાત ઈંગ્લીશ સહ-ગૃહસ્થાના પરિચયપત્રો એ લેતો આવ્યો હતો; એટલે તે પત્રોને લીધે એંગ્લો-ઇન્ડિયન મંડળમાં એનો પરિચય થયો હતો. કોઈવાર ટી પાર્ટીમાં, કોઈવાર ભોજનમાં અને રમતગમતોમાં, એમ અનેકવાર એ

અને એની પત્ની અંગ્રેજોના આતિથ્યનો લાભ લેવા લાગ્યાં. ઈંગ્લીશ સોસાયટીમાં બળવા પોતે લાગ્યશાળી નીવડ્યો એથી એ હર્ષધેસો બની ગયો, અને એ આનંદ એના શરીરની રંગેરંગમાં પ્રસરી ગયો.

આ અરસામાં એક નવી રેલ્વે લાઇન ખૂલતી હતી. એ ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયાના મેળાવડામાં ભાગ લેવા અને નવી ટ્રેનમાં બેસીને સહેલગાઓને કરવા લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સાહેબે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા સરકારના ખેરખાંડોને આમંત્રણ કરેલું હતું. પ્રમથનાથને પણ આ આમંત્રણનો લાભ મળ્યો. સહેલગાહેથી પાછા ફરતાં એક યુરોપિયન પોલીસ સાર્જન્ટે કેટલાક હિંદુ સદ્ગૃહસ્થોને બારે અપમાન કરીને ગાડીમાંથી ઊતારી પાડ્યા. યુરોપિયન પોષાકમાં પ્રમથનાથ પણ તેજ ડબ્બામાં હતો એટલે બીજાઓની સાથે એ પણ ઊતરી જતો હતો; પરંતુ સાર્જન્ટે એને કહ્યું: “તમે ખેતી રહો, તમારે ઊતરી જવાની જરૂર નથી.”

પ્રમથનાથ પ્રત્યે સાર્જન્ટે આવો પક્ષપાત દેખાડ્યો એટલે પ્રથમ તો એ કુલાઈ ગયો; પરંતુ ગાંડી ચાલવા લાગી ત્યારે એનું હૃદય એને ડંખવા લાગ્યું. એ મોટા વિચારમાં પડી ગયો. એની આંખમાંથી હિનાં ખળખળતાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એને ક્રોધ ચઢી ગયો એટલે એના હૃદયના ધમકારાનો વેગ વધી ગયો. દેવની મૂર્તિ પધરાવેલા રથને જોડેલા એક ગધેડાની વાત એને યાદ આવી. રસ્તે જતા લોકો પેલા રથમાં પધરાવેલા દેવને પ્રણામ કરતા હતા અને રથ ચાલવાથી પવિત્ર થયેલી ભૂમિની રજકણુ માથે ચઢાવતા હતા. મૂર્ખ ગધેડો એમ માનતો હતો કે આ બધું માન પોતાને જ મળે છે. પ્રમથનાથ મનમાં જ બોલ્યો કે આ ગધેડામાં અને મારામાં અંતર માત્ર એટલો જ છે, મને જે માન મળ્યું તે મને નથી મળ્યું પણ મારા શરીર ઉપર હું જેનું વહન કરી રહ્યો છું, તેને મળ્યું છે, એ વાત ગધેડાના હિમ્મતવામાં ન આવી; પણ મારા સમજવામાં તો આજે આવી.”

પ્રમથનાથ મેળાવડામાંથી ઘેર આવ્યો, ધરના બધાં છોકરાંને

પોતાની પાસે બોલાવ્યાં, એક હોળી સળગાવી અને તેમાં પોતાનાં તમામ યૂરોપિયન વસ્ત્રો એક પછી એક બાળી નાંખ્યાં, તેમની હોળી કરી. છોકરાં હોળીની આસપાસ નાચવા કૂદવા લાગ્યાં અને જેમ બડકો વધવા લાગ્યો તેમ વધારે આનંદી બન્યાં. આ બતાવ પછી ઇંગ્લીશ સોસાયટીમાં બળવાનું એણે તથા દીધું અને પોતાના ઘરમાં ભરાઈ બેસવાનું વધારે પસંદ કર્યું. જોના મિત્રોએ તો પૂર્વવત્ એક અંગ્રેજને ઘેરથી બીજાને ઘેર પોતાનાં પાઘડીવાળાં માથાં નમાવતા જવાનું ચાલુ જ રાખ્યું.

બાગ્યવશાત્ નવેન્દુશેખરને આ પ્રથમનાથને ઘેર જ પરણવું પડ્યું. નવેન્દુની સાળીઓ બધીએ બહેલી અને રૂપાળી હતી. એને એમ થયું કે મેં ઠીક વાલ્ માર્યો છે; પરંતુ પોતે એ લોકોને જમાઈ તરીકે પ્રાપ્ત થયો છે એમાં એમનું બાગ્ય પણ કાંઈ જેવું તેવું નથી, એવો ઈશારો કરવામાં એ પાછો ન હઠ્યો.

કેટલીકવાર તો યૂરોપિયનોએ એના પિતાને લખેલા પરચુરણ વિષયના પત્રો જાણ્યું અજાણ્યું કરીને એ પોતાની સાળીઓને બતાવતો. અને આ યૌવનમદમાતી સુંદરીઓ પોતાના પક્ષ બિંબ જેવા લાલ અધરોષ્ટ મલકાવીને મશ્કરી કરતી હસી પડતી; ત્યારે આ બાગ્યશાળી પોતાની બૂલ થઈ સમજી જાવવાણી પડી જતો.

બધો સાળીઓમાં રૂપ અને ચતુરાઈમાં લાવણ્યસ્રેષ્ઠા વધી જતી. એક સપરમે દિવસે એણે નવેન્દુની મમ્મત કરી. નવેન્દુના શયનખંડમાં પથ્થરની છાટ ઉપર ચક્રચક્રિત ચાચ તેવા પોલીશ કરેલા એ જોડી ઇંગ્લીશ બૂટ મૂકી દીધા, તેને ચંદન કર્યું, પુષ્પો ચઢાવ્યાં, ત્યાં આગળ અગરબત્તીનો ધૂપ કયો અને એ મીઠુબત્તી સળગાવીને મૂકી દીધી. આ પ્રમાણે જાણે દેવની મૂર્તિ પધરાવી હોય તેવો ઘાટ કયો. નવેન્દુ શયનખંડમાં આવ્યો એટલે એ બેનો એની એ બાજુએ બેસી રહી અને ઠાવકી થકને બોલી: “આ તમારા દેવને નમન કરો.

અને એમના આશીર્વાદથી સુખી થાવ." ત્રીજી બેન કિરણુદેખાએ વળી જુદી જ યુક્તિ કાઢી. કેટલાક વખતથી એક ચાદર ઉપર રેશમથી એણે નામ ભરવા માંડ્યા હતાં, એણે અત્યાર સુધીમાં એ ચાદર ઉપર લગભગ જોન્સ, સ્મીથ, બ્રાઉન, થોમસન વગેરે સોએક અંગ્રેજોનાં નામ ભર્યાં હતાં. નામાવલિની આ ચાદર તૈયાર થઈ એટલે એણે તે નવેન્દુને વિધિપુરઃસર બેટ આપી.

ચોથીનું નામ શર્શાકલેખા હતું. એ હજુ બાળક હતી. એણે નવેન્દુને કહ્યું "હું તમને એક માળા બનાવી આપીશ એટલે તમારા દેવ, સાહેબ લોકોના જાપ જપવા તમને ઠીક ફાવશે." બીજી બેનાએ એને ઠપકો આપ્યો: "જા જા. અઠ્ઠલ વગરની; એવું કહેવાય કે?"

નવેન્દુશેખરના મન રૂપી જિલ્લા ઉપર લગ્ન અને આવેષે ઘેરો ઘાલવા માંડ્યો. છતાં એ સાળીઓનો, તેમાં પણ ખાસ કરીને સૌથી મોટી, સૌથી જે ઘણી સ્વરૂપવતી હતી તેનો સહવાસ એ ન છોડી શક્યો. એનામાં મધ અને વિષ બન્ને ભરેલાં હતાં. નવેન્દુના હૃદયે બન્નેનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. ભમરો અંધ બનીને ધ્રુવ આગળ પણ મથુમણ્યા જ કરે છે. એનાથી તેનો ત્યાગ થઈ શકતો જ નથી.

સાળીઓના સહવાસને નવેન્દુને એટલો બધો મોહ લાગ્યો હતો કે હવે એ ખુલ્લે ખુલ્લું કહેવા લાગ્યો કે મને અંગ્રેજોની મહેર-બાનીની કાંઈ પરવા નથી, છતાં એનું વર્તન જુદું જ હતું. જા્ય ખડા સાહેબને સલામ ભરવા, પણ કહે કે "સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીનું બાપણુ સાંભળવા જઈ છું." ફાઈર્લીમથી પાછા ફરતા છોટા સાહેબને લેવા માટે એ રોશન ઉપર સામે જા્ય, પણ પોતાની સાળીઓને એમ કહે કે "એ તો મારા નાના કાકા આવવાના છે, તેમને હું રોશન ઉપર લેવા જઈ છું." આ પ્રમાણે સાહેબો અને સાળીઓ વચ્ચે ત્રિચારા નવેન્દુની સ્થિતિ સૂઝી વચ્ચેની સોપારી જેવી થઈ

હતી. બધો સાળોઓએ એવો સંકેત કર્યો કે એમને સાહેબોનો સંમતળવી જ દેવો, અને તેમ કર્યા સુધી જ પવું જ નહિ.

(birthday honours)ના લીસ્ટમાં નવેન્દુનું નામ પણ આવવાનું છે. એટલે રાયબહાદુર બનીને સરકારની મહેરબાનીના સ્વર્ગની સીડીનું પ્રથમ પગથિયું એ ચઢી જશે. આ ખુશ ખબરની વધાઈ પોતાની સાળોઓને કહેવાની નવેન્દુની હિંમત ન ચાલી. એક દિવસ રાતે ચંદ્ર પૂર્ણ કલામાં ખીલી રહ્યો હતો તે વખતે નવેન્દુનું હૃયું હર્ષ જીરવી શકતું નહોતું એટલે હર્ષનો ભભરે એણે પોતાની પત્ની આમળ ખાલી કર્યો. ખીજે જ દિવસે નવેન્દુની સૌભાગ્યવતી પોતાની મોટી બહેનને ઘેર આવી અને મદમદ કંઠે પોતાનું દુર્ભાગ્ય દુઃખ રહવા લાગી.

લાવણ્યાએ કહ્યું; “એમાં એટલી બધી ગભરાઈ કેમ મર્ધ ? એ રાયબહાદુરનું પૂછડું લગાડે જ નહિ.”

અરુણાએ કહ્યું; “બહેન, હું ખીજું ગમે તે બનવા તૈયાર છું; પણ મારે રાયબહાદુરાણી તો બનવું જ નથી.” વાત એવી હતી કે એમના ઓળખાણમાં એક ભૂતનાયબાણુ કરીને રાયબહાદુર હતા તેની વાત એ બાણુતી હતી તેથી એને રાયબહાદુરની બહુ ચીઠ હતી.

લાવણ્યાએ એને શાંત પાડી અને મીઠા સ્વરે કહ્યું; “એ બાબતમાં તું જરાએ ગભરાઈશ નહિ. એમને રાયબહાદુર થતા અટકાવવા એ માફ કામ.”

લાવણ્યાનો પતિ નીલરતન બાણુ બકસરમાં વઢીલાત કરતો હતો. લાવણ્યાએ નવેન્દુને તેડાવવાનો પતિ પાસે પત્ર લખાવ્યો. નવેન્દુ તો તૈયાર જ હતો. પત્ર પહોંચતાં જ એ બકસર જવા નીકળ્યો.

લાવણ્યાને બકસરના હવાપાણી માફક આવી મયાં હતાં. એના ગાલ ઉપર લાલી આવી હતી. એના સૌંદર્યમાં નવેન્દુનાં નયનો મોહી પડ્યાં. એની આંખે લાવણ્યા પ્રુષ્ઠવસ્ત્રરીશી લગ્ની રહેલી મધુ વર્ણવતી મધુર માલતી સમી લાગી.

નવેન્દુને જન્મારામાં આવે આનંદ જણાયો નહોતા. એક તો તન અને મનનું મપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય, અને તેમા વળી સૌન્દર્યવતા મીઠા રસભાવની વિનોદી લાલતાંગી સાળીનો સહસાસ; પછી શું ગ્રંથએ ? એ તો હવામાં અદ્ધર ઊડવા લાગ્યો.

સવારમાં રોજ ગંગાજી ઉપર એ ફરવા જતો હતો. એ ફરીને આવે તો વખતે શિયાળાના સૂયનાં મૃદુ કિરણો, એક આગની બાહુવલ્લરીમાં સમાધિ જઈને પ્રેમીઓ જેવી હુંફ મેળવે છે, તેવી હુંફના અનુભવ નવેન્દુને કરાવતાં. એ ફરીને ધેર આવે ત્યારે એની સાળી ભોજનની કેટલીક વાનીઓ તૈયાર કરતી હોય, એટલે તેમાં તેનું એ સદાય કરવા માંડી પડતા અને ડગલે અને પમલે તે કળામાં પોતાની અજ્ઞાનતાનું અને ભુલિની ખામીનું પ્રદર્શન કરાવતા; છતાં પોતે પોતાનો આવડતમા વિલકુલ સુધારો કરવા મથતો નહિ એટલે સાળી અને ઉધડો ભટ્ટી, ઝાંસા કરતી; પરંતુ સાળીના રનેહના ઝાંસા એને મીઠાં મધ જેવા લાગતા હતા.

બપોરે કકડીને ભૂખ લાગેલી હોય અને તેમાં સાળીનો વિશેષ આગ્રહ, એટલે એ આડે હાથે પેટ ભરીને જમતો. પછી પત્તા રમવા બેસતો તેમાં પણ એ પોતાની બીનઆવડત જ જણાવતો. એ હુઆઈ કરતો, પોતાના સામાવાળાઆનાં પત્તાં છાનોમાનો જોઈ લેતો, ઝધડો નાખતો પણ રમતમાં એ કદીએ જીતતો નહિ; છતાં વિચિત્ર વાત એ હતી કે હાર એ કબુલ કરતો નહીં.

છતાં એક ખાખત તો એણે દબાવી દીધી હતી. તે એ કે અહીં આવ્યા પછી પોતાના જીવનનું અંતિમ ધ્યેય સાહેબોની મહેરબાની-તે મેળવવાનું એ જૂલો મથો હતો. આપણે આપણા રનેહીઓનાં હૃદયને પ્રેમથી અને હેતથી જીતી લઈએ છીએ ત્યારે તેમના સહવાસમાં આપણને કેવું અપૂર્વ સુખ મળે છે, તે હવે એને સમજવા લાગ્યું હતું.

પણી એ નવીન વાતાવરણમાં વિહરતો હતો. લાવણ્યાનો પતિ નીલરતન બહુ ખાદોશ અને પ્રથમ પંકનિનો વફાત મળ્યોતો હતો. પણ સાહેબોને સત્રામે બરગ જવાની એ ચોખ્ખી ના પાડતો તેથી ઘણા એને દોષ દેતા હતા. એ જઘાને નીલરતન કહેતો કે “જુઓ, તમે કહો છો તે બધું ઠીક છે. પરંતુ હું એમની સાથે વિનય અને સહ્યતાથી વર્તું અને એ કોઠા તેવી રીતે વર્તે નહિ તો પછી મારો વિનય અને સહ્યતા તો કંઈ હિસાબમાં જ નહિ ને? રણની રેતી ઘણીએ કોળી અને ચમમતી હોય છે. પરંતુ, એ રેતીમાં કોઈ બી વાવવા નહિ જાય. એ તો કાળી જમીનમાં જ્યાં બીનું વૃક્ષ થાય તેને ફળફૂલ આવે, ત્યાં જ વાવશે.

બવિષ્ણુનો વિચાર કર્યો વિના નવેન્દુએ નીલરતનના જ વિચારો અદ્યક્ષ કર્યા. એના સર્વમ પિતાએ અને એમના ગુજરા પછી એણે ક્ષેત્રને બહુ કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરી દીધું હતું. બીજા ઉછરી આવવાને તેને પૂરતું પાણી પાણું હતું એટલે રાયગદાદુરશીપના કોટરાના અંકુર આપોઆપ જમિનમાંથી બહાર ફૂટવા લાગ્યા હતા. તેને વિશેષ પાણીની હવે જરૂર નહોતી. યુરોપિયનોના મોજશોખને માટે એણે ઘણો બારે ખર્ચ કરીને સુંદર રેસકોર્સ બાંધી આપ્યું હતું. આ રેસકોર્સ તેજ એનું ક્ષેત્ર.

એટલામાં ઈંગ્લિસની તૈયારીઓ થવા લાગી, તેને માટે ફૂંડ ઉઘરાવવાનું નીલરતનને પણ કહેવામાં આવ્યું. નવેન્દુ એ ચિંતામાંથી સુકત હતો એટલે એ તો એની સાળી સાથે વિવિધ પ્રકારની પત્તાં, શેતરંજ વિગેરે રમતો રમવામાં મશગુલ રહેતો હતો. એવામાં નીલરતન ઉધણાણું લીસ્ટ લઈને એની પાસે આવી પહોંચ્યો અને કહ્યું. “આમાં તાણું બરી આપો સાહેબ.”

નવેન્દુ આ દિશામાં બિલકુલે હતો નહિ એટલે તો મુંઝાયો પરંતુ લાવણ્યા બાણે એને પક્ષ લેતી હોય એમ ચિંતાજનક સ્વરે બોલી. “અરે, એવું ન કરશો. એથી તો તમે તમારી રેસકોર્સનું

સત્યાનાથ વાળી નાખશો. ” નવેન્દુ લપલપાટ કરતો બોલી બેઠો. “શું તમે એમ ધારો છો કે રાત દિવસ હું એનો જ વિચાર કરી કંઈ છું ? ” નીલરતને ખાતરી આપી કે “તમે નબરારો નહિ; છાપામાં એમ તમારું નામ નહિ આપીએ. ”

લાવણ્યા ચિંતાતુર બાવ દર્શીવતી બોલી. “તારો પણ મને તો એ બેખમ બરેલું લાગે છે. વાત એક મોઢેથી બીજો મોઢે જતાં કંઈ વાર લાગે છે ? ” તેમ તેમ નવેન્દુને પાછી ચઢતું ગયું. એ બાર દર્ધને બોલ્યો. “મારું નામ છાપામાં આવશે તેથી મારી કીર્તિને કંઈ કાંઈ લાગવાની નથી. ” એમ બોલીને એણે નીલરતના કાથમાંથી ઉધરાણાનું લીરટ જુટવી લીધું અને એક હળર રૂપીઆ બરી આપ્યા. બિમારને મનમાં તો એવી ઇચ્છા થઈ આવી કે છાપાવાળા મારું નામ ન છાપે તો મારું. લાવણ્યા કપાળ ફુટતી બળે કેવી ચીકારા ગઈ હોય તેમ બોલી. “અરે-આ-તમે-શું-કરી નાખ્યું ? ” નવેન્દુ અર્ધપૂર્વક બોલ્યો. “કશું બોલું કયું નથી. ”

લાવણ્યા ચીપીચીપીને બોલવા લાગી. “જ્ય સીડા સ્ટેશનના આર્ડ સાહેબ, વ્હાઇટવેકંપનીનો પેશો તમારો સાહેબ, કાર્ટ્રિસસંવાળો પેશો તમારો સાહેબ, આ બધાનો પ્રદોષ તમારા ઉપર ઉતરી આવશે. એ લોકો તમારી સાથે બેસીને શેમ્પેન નાંકી પીએ, તમારું આનંદનું નહિ સ્વીકારે. વળી તમે એમને મળશો ત્યારે તમારી પીઠ એ નહિ થાપડે; આ બધાનો પુખ્ત વિચાર કરજો. ”

“એથી મારા હૃદયને કારી ધા લાગવાનો નથી. ” નવેન્દુ બચકું બકતો હોય એમ બોલ્યો.

આ પછી કેટલાક દિવસ વ્યતિત થઈ ગયા. એવામાં નવેન્દુ એક દિવસ ચા પીવા બેઠો હતો. અને ચા પીતાં પીતાં છાપું પણ વાચતો હતો એવામાં તેમાં એક “એક્સ”ના નામની સહીવાળો પત્ર એની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એણે એક હળર રૂપીઆ લેવી મેટી રકમ બરી આપી હતી તેથી એ પત્ર લખનારે એનો ધણો આભાર

માન્યો હતો, અને વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે તમારા જેવા ગૃહસ્થે ઠાંત્રીમાં જોડાઈને ઠાંત્રીસને નવું બળ આપ્યું છે.

“અરે, પિતા પૂર્ણેન્દુશેખર, ઠાંત્રીસનું બળ વધારવાને માટે તમે આ જીવ્યકને દુનિયામાં જન્મ આપ્યો?” આવી ગ્લાનિ નવેન્દુને થઈ આવી. આવા દુર્ભાગ્યના કાળાં વાદળમાં પણ એને રૂપેરી રેખા જણાતી. એંગ્રો-ઈન્ડિયનો એને પોતાના પક્ષમાં રાખવા અને ઠાંત્રીસવાળાઓ એને તેમના પંથમાં આકર્ષવા જીવતોડ મંથન કરી રહ્યા હતા એ ઉપરથી એ કાંઈ સાધારણ વ્યાપ્ત નથી એમ અભિમાન લેવાનું કારણ એને મળી આવ્યું એટલે હર્ષથી કુસાતો નવેન્દુ પેલું છાતું લપટે પોતાની સાળી પાસે ગયો અને તમાનો પેલો પત્ર એને વંચાવ્યો. જાણે પોતે કાંઈ જ ન જાણતી હોય તેમ આશ્ચર્યચકિત થઈ એ બોલી બીઠી, “હાય હાય, આ શી પીડા? આ નો બધું બહાર પડી મયું! તમારી ઉપર આવી છબ્બો કાણે કેળવી? એ માણસ કેટલો દુષ્ટ હોવો જોઈએ?” નવેન્દુ હસી પડ્યો “હવે એવી માળો દેવામાં કાંઈ માત્ર નહિ લાવણ્યા. હું તેને ક્ષમા આપું છું અને તેનું બક્ષ જ ઈચ્છું છું.”

એ એક દિવસ પછી ઠાંત્રીસનું એક એંગ્રો-ઈન્ડિયન પત્ર ટપાલમાં નવેન્દુને મળ્યું. એમાં “જાણનાર” એવા તખલ્લુસથી લખાયેલો પત્ર હપાયો હતો. એ પત્રમાં ઉપર જણાવેલા પત્રનું ખોટાણું બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું. એમાં લખ્યું હતું કે જાણુ નવેન્દુશેખર સાથે અંગત પરિચય મેળવવા જે બાગ્યશાળી થાય છે તે એક પણ પણ આવી અશક્ય વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકે નહિ. એમાં એમની બદનક્ષી કરવામાં આવી છે એ વાતમાં સત્યનો અંશ સરખો નથી, ચિત્તો વાપ જો પોતાના શરીર ઉપરના ચટાપટા બદલી શકે તો જ નવેન્દુ ઠાંત્રીસવાદી થઈ શકે. એ તો નવદ સ્તાનું છે. એ કાંઈ સરકારી નોકરી મેળવવામાં નિષ્ફળતા પામેલો ઉમેદવાર કે કેસો વિનાનો બેરીસ્ટર નથી; તેમ એ થોડો વખત વિલાયત રહી આવ્યા

પછી તે દેશની રીતભાત અને પોષાકનું વાદરાની મદદ અનુસરણ કરીને એ ગ્લો-ઈન્ડિયન સોસાયટીમાં ધુસાર્થ ગયેલા અને ત્યાંથી ખાસડાં ખામને પાછો ફરેલો ગૃહસ્થ નથો. એટલે નવેન્દુશેખરને કાંઈસરાદી થવાનું કાંઈ જ કારણ રહેતું નથી. વિગેરે વિગેરે. ”

“ મરીખ મિત્રારા પૂર્ણેન્દુશેખર, તમારા મરતાં પદેલાં ચૂરો પચેનામાં તમે તમારી પ્રતિષ્ઠા કેટલા અંધી વચારી દીધી હતી. ” આવો વિચાર કરતો નવેન્દુ આ કામળા લઈને પણ પોતાની સાળી કન દોડ્યો. કારણ કે એમાં લખેલું હતું કે નવેન્દુ કાંઈ એવો અલકા કે માણસ નથી. પણ એ તો શુદ્ધ નમદ સોનાતી લમડી છે.

લાવણ્યા કૃત્રિમ બાવ આણતી બોલી. “ વળી આ કાણે લખ્યું ? એ તો પેલા ટિકીટ કલેક્ટરે લખ્યું કે, પેલા ચાસડાના વેપારીએ લખ્યું, કે પછી ફોટાના પેલા ડ્રમ મેનેજરે લખ્યું ? ”

નીરવત્તને કહ્યું. “ આનો તમારે સામે રદીઓ આપવો પડશે. ”

“ એમ કરવાની જરૂર છે ? ” નવેન્દુએ પૂછ્યું. “ બાવી નજીવી ખામતોમાંએ મારે રદીઓ આપવાનો ? ”

લાવણ્યાએ ઉચ્ચ સ્વરે ખડખડાટ હસી પડીને આખો ખડ ગળવી મૂક્યો એટલે નવેન્દુ ઝંખવાણો પડી ગયો અને પૂછવા લાગ્યો. “ કેમ, શું છે ? ” છતાં લાવણ્યાએ તો હસ્યા જ રહ્યા અને તે એન્ડ્રુ બધું હસી કે એનું આખું અંગ ડાડતા સાફ કાલા બિંદુ. કેમ ક્યું એનું હસવું ખાણ્યું ન હતું. લાવણ્યાના આરા અદ્ભુત હાસ્યો નવેન્દુ પૂરેપૂરો લવાઈ ગયો. દયા હૃદયને જેવી રીત એ બોલ્યો “ તમે એમ ધાનો છો કે આનો રદીઓ આપના હું હાં છું ? ”

લાવણ્યાએ કહ્યું. “ ના ના, હું તે એ વિચાર કરતી હતી કે હજીએ તમે તમારી સોનાતી ચકલી જેવી રેસદાસને ટમ્બી રાખવાના પ્રયત્નમાંથી પાછા હાંપ્યા નથી ! હોય, જીતીએ ત્યાં સુધા આશા તો રહે. ”

“ત્યારે તમે એમ ધારો છો કે હું ડરી જ ગયો છું. હીક છે ત્યારે.” એમ બોલતો નવેન્દુ એકદમ આવેશમાં આવી જઈને પેલા પત્રનો રહિયો લખવા બેઠો. પત્ર લખી રહ્યો એટલે નીચરતલ અને લાવણ્યાને એણે વંચાવ્યો. પછો બંને જણા બોલ્યા. “આ માથામાં વાગે એવો રહીશો નથી, એ રહીએ તો ખરેખરો કડક બાપામાં લખાવો જોઈએ; ખરું કે નહિ? લાવો અમે અંદર જરા સુધારો વધારો કરીએ.” એમ કહીને બંને પતિ-પત્નીએ તેમાં યોગ્ય પીંછી ફેરવી. આ પ્રમાણેના તે રહિયો હતો—“અમારી સાથે જ નિકટ મંબધથી અંધાધણ્ડીય છે તે જ અમારા દુરનન બની બેસે છે ત્યારે એ રહીએ. કે સરહદ ઉપરના પહાણો હત્યાં પણ હાંડી સરકારના વધારે મદદ શત્રુ છે. એજ એવો ઇન્ડીયનો સરકાર અને લોકો વચ્ચે આડે આવનારી જાણેલ ખડક છે અને એ ખડક જ બેની વધતી મિત્રાચારીનું અંતરાયરૂપ બનીને અટકાવે છે, શાસનકર્તા અને લોકો એક બીજાના અંતર વધારે સારી રીતે પરખી શકે તેને માટે કોંગ્રેસે ધણી ઉત્તમ માર્ગ બોલી આપેલો છે. પરંતુ એવો ઇન્ડીયન પેપરોએ આખાએ માર્ગ ઉપર કાંટા વાંટી દીધા છે, બલકે એ પેપરોજ કાંટારૂપે એ માર્ગમાં અડી જમાવીને બેઠાં છે. વગેરે વગેરે.”

આ પત્ર કેવું તોફાન મચાવી મૂકશે એ હવનાથી નવેન્દુ ડરી ગયો. પણ આવો સુંદર પત્ર પોતે લખી શકે છે એમ લોકોના જણવામાં આવશે તો પોતાની શક્તિ માટે કેવો ગિયો મત બધારો એવો વિચાર આવવાથી એને આનંદ પણ થયો, પત્ર વર્તમાન પત્રમાં છપાયો અને ફેટલાએ દિવસ સુધી તેના ઉપર ટીકાઓ થવા લાગી. તેના રહીયા અને પ્રતિરહીયા અપાયા અને ન્યા ત્યાં નવેન્દુ કોંગ્રેસમાં જોડાયો અને એ કંડમાં એણે રૂપિયા બધી એ વિપેની પુષ્કળ ચર્ચા થવા લાગી.

હવે તો નવેન્દુ બોલવામાં બહારવટીયો બન્યો અને જહાલ પક્ષનો મેમ્બર થઈ ગયો. લાવણ્યા આથી બહુ મલકાતી હતી

અને મનમાં જ બોલી “ ડીક છે, હજુ તો અગ્નિમાં આવીને તમારી કસોટી કરવાની છે.”

એક દિવસ સવારમાં નવેન્દુ શરીરે તેલ ચોળ વીને સ્નાન કરવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં પટાવાળાએ આવીને ડીરટ્રીકટ મેજરટ્રેટના નામનું કાર્ડ એના હાથમાં મૂક્યું. “ ભત્તા ભગવાન, એમને વળી શું કામ હશે? એણે શરીર તેલ ચોળાવેલું હતું એટલે સાહેબને લેવા પશુ શી રીતે જવાય. જેમ તેમ ઊતાવળમાં નાહી લીધું, શરીર ઉપર જે હાથ આવ્યાં. તે કપડાં પહેરી લીધાં અને ઘોસમાં ને ઘોસમાં સાહેબને લેવા અહાર દોડી ગયા. નાકરે હલું કે “ તમને આવતાં બહુ વાર લાગી તેથી તમારી ગાલ જોઈને સાહેબ તો આદ્યા અયા.”

આ બેળમાંથી શેપખવી કાઢેલા બનાવનું બનાવટી નાટક બજવવામાં લાવણ્યને શિર ઠેટલા દોષ મૂકી શકાય અને નોકરને શીર ઠેટલો મૂકાય, એના વિચાર તો નાતરાસત્રનું ગણિત બાળુનારા ઘણી ઉત્તમ રીતે કરી શકે.

તરતની કપાસ ગએલી લોહાડીની પૂંછડી જેવી ચક્રવકર બિધી ચત્તી ફર્યા કરે, તેવી મતિ બાપડા નવેન્દુના હૃદયની ઉપડા બનાવથી ચમ પડી, આખો દિવસ ધ્રુવડની સાફ એ ઉઠાસીમાં બેસી રહ્યો, પોતે બજવેલા નાટકથી હરખાત્ર જતી લાવણ્યા મહા પરિશ્રમે પોતાનો હર્ષ અંતરમાં સમાવતી ઠાવડી બનાવે નવેન્દુને પૂછવા લાગી. “ કેમ, તમને શું થયું છે? તખીઅત બમડી આવી છે વાર?”

નવેન્દુ આ સવાલનો વિનોદભર્યો જવાબ આપવા હાંફા મારતો હતો. આખરે પરાણે હસવું લાવીને એ બોલ્યો. “ જ્યાં આરોગ્ય દેવીની આજી ચાલતી હોય ત્યાં તબિયત બમડે જ શી રીતે? તમે આજ્ઞાત આરોગ્ય દેવી છો અને તમારી હકુમતમાં મારો વાસો છે. પછી ડર શાનો હોય!” પરંતુ એના મુખ ઉપર અળાતકારે આણેલું હાસ્ય બિડી ગયું; કારણ કે એના અંતરમાં તો જુદા વિચારો ચાલતા

હતા. “કેમિસના ફંડમાં મેં પૈસા બગીને પત્રવચ્ચ માર્કયું, આમળ વધીને ન્યૂસપેપરમાં પેલો પત્ર પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો, અને એ સીને માથે ટપી જાય તેવું તો મેં એ કહ્યું, કે જ્યારે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ આવશે મને મળવા આવ્યા ત્યારે મેં એમને ખોટી કરીને પાછા કાઢ્યા. હવે એ મારે મારે શા વિચાર અધશે ? ”

“અરેરે, પિતાજી પૂર્ણેન્દુશેખર, નસીયની ખુખી તો જીવો. મારે જ વેશ નથી બજાવવો તે જ વેશ મારી પાસે બજાવવો છે. ”

ખીજે જિવસે નવેન્દુએ ધણી જ સુંદર કપડાં પહેવાં, ખિરસામાં ધડોઆળ ધાલી લીધી, ડોકમા સોનાનો છેડો નાખ્યો અને માથે પામડી મૂકી દીવા લાવણવાએ પૂછ્યું. “આમ બની હતીને ક્યાં જવા વિચાર રાખો છો ? ”

“ખાસ અમલયા કામસર ” નવેન્દુએ જવાબ દીધો. લાવણવા કાંઈ બેલી નહિ.

મેજસ્ટ્રેટ સાહેબના અંતલાના દરવાજા આમળ એ આવી પહેચ્યો એટલે એણે ખિરસામાંથી પોતાના નામનું કાડું કાઢ્યું. દરવાજા આમળ બેઠેલા પટાવાળાએ કહ્યું કે “હમણાં તમને સાહેબ નહિ મળી શકે. ”

નવેન્દુએ ખિરસામાંથી બે રૂપિયા કાઢીને પટાવાળાને પત્રપુષ્પ કરવા માર્કયું એટલે સલામ કરીને પટાવાળો “બોલ્યો મહેરબાન સાહેબ અમે તો પાંચ જણા છીએ. ” નવેન્દુએ દસ રૂપિયાની નોટ કાઢીને પટાવાળાની પૂજા કરી, એટલે તરત જ સાહેબને વરધી પહેચી ગઈ અને નવેન્દુને બોલાવ્યો. સાહેબ લખતા હતા ત્યાં જઈ ને નવેન્દુએ સલામ કરી. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે આંખમાંથી નવેન્દુને ખુરશી બતાવી અને લખતાં લખતાં આંખ ઝીંચી ક્યાં વગર જ બોલ્યા “કેમ આજી શું કામ પડ્યું ? ” મૂંઝતા હાથે ધડોઆળના છેડા સાથે રમત કરતો નવેન્દુ ચરચરતે અવાજે બોલ્યો “અર્ધ કાસે આપ સાહેબે મારે ત્યાં પધારવાની મહેરબાની કરી હતી. સાહેબ—”

સાહેબે બર્વા ચઢાવ્યા અને કામળમાંથી એક આંખ ઊંચી કરીને બોલ્યા “હું તમારે ત્યાં આવ્યો હતો ? બાબુ, તમે આ ટેવી માંડી માંડી અકકલ વમરની વાત કરો છો ?” નવેન્દુ તોતડાને બોલ્યો “માફ કરો સાહેબ, કાંઈ બૂલ ચઢેલી છે, ગાટાળો થયો લાગે છે.” એમ બોલતાં બોલતાં નવેન્દુને પરસેવો છૂટી ગયો અને જ્યેમ તેમ કરીને ત્યાંથી નીકળી નાહો. રાત પડી એટલે નવેન્દુ પથાનીમાં આજોડતો પડ્યો અને સ્વપ્નમાં એને ઠાપ નાચના શબ્દો ઠાકા ઠાકીને કહેવા લાગ્યા:—

“બાબુ, તમે તો ખરેખર મૂઠ છો.”

નવેન્દુએ ધાયું કે “માશરટ્ટ સાહેબને રીસ ચઢી તેથી એ પોતે મારે ઘેર આવ્યા નથી એમ એમણે કહ્યું.” એટલે એણે એ વાત ઊઠાવી દઈને લાણ્યાને એમજ કહ્યું કે “હું તો બજારમાં ગુલામજીણ લેવા ગયો હતો.” નવેન્દુ પોતાની સાંગી સાથે આમ વાત કરી રહ્યો હતો એટલામાં અડધો ડઝન ચપ્પાસીઓ કસે ટર ઓફિસના પટા ધારણ કરી અહીં આવી પહોંચ્યા અને નવેન્દુને સલામ કરીને દાંત કચડતા હિઝા રહ્યા.

લાવણ્યાએ હસતાં હસતાં નવેન્દુના કાનમાં કહ્યું. “તમે કોમિશ્ન ફ્રંડમાં રૂપિયા બર્ચા તેથી આ લોકો તમને પકડતા તો નહિ આવ્યા હોય ?”,

છએ પટાવાળા દાંત ફેંચાડતા બોલવા લાગ્યા. “અક્ષિસ બાબુ સાહેબ.”

જોડેના ખંડમાંથી નીલરત્ન નીકળી આવ્યો અને પેલા પટાવાળાઓ સમે આખો કાઢતો બોલ્યો, “શાની અક્ષિસ ?” દાંત કચકચાવતા પેલા બોલ્યા. “બાબુ સાહેબ માશરટ્ટ સાહેબને મળવા ગયા હતા તેની અમે અક્ષિસ માનવા આવ્યા છીએ.”

લાવણ્યા હસતી હસતી બોલી. “માશરટ્ટ સાહેબ હવે ગુલામજીણ લેવાનો ધંધો કરે છે તે તો હું જાણતી જ નહોતી.”

માજીસ્ટ્રેટ સાહેબને મળવા જવાની વાત સાથે ગુલાબજળની વાતનો મેળ બેઠાડવાનો પ્રયત્ન કરતો નવેન્દુ એના અસંગત શબ્દો બોલી મયો, કે કોઇ એનો ભાવાર્થ સમજી શક્યું નહિ.

નીલરત્ને પટાવાળાઓને કહ્યું. “એમાં અક્ષિસ્ શાની? જાવ નહિ મજે ”

નવેન્દુને નાનમ લાગતી હોય તેમ બોલ્યો. “ખિચારા ગરીબ માણસ છે, એમને આપવામાં આપણું શું જાય છે?” એમ બોલીને એણે ચક્રણી નોટ ફાટી. નીલરત્ને તરત જ એ નોટ એના હાથમાંથી ખૂંચવી લીધી અને ટકોર કરી કે, “એમના કરતા ખીજા ઘણાએ વધારે ગરીબ છે. તમારા વતીથી હું તેવા લોકોને આ પૈસા આપી દેશા.”

કુદ્દુ ચચેલા શિવતા આ બૂતિવા મણોને પોતે ખુશ ન રાખી શક્યો તેથી એને બારે ઉદ્વેગ થઈ આવ્યો. સિપાઈઓ આંખમાં ખુન્નસ લાવીને પાછા જતા તે વખતે: ‘ગૃહસ્થો, તમે અધી દકીકત જાણો છો. એમાં મારો અપરાધ નથી.” એમ બોલવાનો આવ દર્શાવના નવેન્દુ તેમના સામું જોઈ રહ્યો.

આ વર્ષે કલકત્તામાં કોંગ્રેસ બરાવાની હતી. નીલરત્ન પોતાની પત્નીસહ વર્તમાન કલકત્તા કોંગ્રેસમાં મયો. નવેન્દુ પણ એમની સાથે મયો. એ બંન્ના કલકત્તે પહોંચ્યા કે તરત જ કોંગ્રેસવાળા નવેન્દુને વીંટાણ વળ્યા અને એને પોતાની મધ્યમાં જોડીને હદપારના હરખાણ મયા. તેમણે એમની વાહવાહના હર્ષનાહ કર્યા, એને માન આપ્યું અને એનાં વખાણ કરી દરિને એને આસમાન પર ચઢાવી દીધો. દરેક જણે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે “જ્યાં સુધી નવેન્દુ જેવા નેતાઓ દેશના હિતમાં ભાગ લેતા થયા નથી, ત્યાં સુધી દેશના ઉદ્ધારની કશી આશા નથી.” નવેન્દુને મજે આ વાત જારી મઠી અને બંન્ના જોટાળામાંથી મુક્ત થઈને દેશનેતા તરીકે એ બહાર પડ્યો. પહેલે

દિવસે ઠાંચિસના મંડપમાં પ્રવેશ કરતાં જ નવેન્દુને હીપ હીપ હુરરે-ના કાન ફાડી નાંખે એવા હર્ષનાદથી વધાવી લેવામાં આવ્યો.

થોડા વખતમાં મહારાણીની વર્ષાઠિ આવી પણ રાયચંદાદુરના લીરટમાં નવેન્દુનું નામ તો જણાયું જ નહિ. લાગણ્યાએ નવેન્દુને તે દિવસે સાંજનું આમંત્રણ આપેલું હતું. જ્યારે એ આવ્યો ત્યારે લાવણ્યાએ પૂર લપકાથી નવેન્દુને કિમતી શરપાવ બેટ ક્યો અને પોતાને હાથે એના કપાળમાં કકુંનો ચાંદો ક્યો, એની બેનાએ દરેક પોતાને હાથે ગૂંદેલી પુષ્પની માળા નવેન્દુના કંઠમાં પહેરાવી દીધી. નવેન્દુની ગૃહલક્ષ્મી અરુણાબા યુગાબી રંગતી સાડી અને ઝમમતા અલંકારો અંધ ઉાર સહને ભજનવનત હસત મુખે જોડેના ખંડમાં એનો રાહ જોઈ રહી હતી. એટલામાં એનો બેનો એનો પાસે આવી અને એના હાથમાં એક પુષ્પમાળા આપીને કહ્યું કે “તું પણ તારા પતિનો સત્કાર કરવા અમારી જોડે ચાલ.” પરંતુ એણે તેમને કહ્યું ન માન્યું અને નવેન્દુના કંઠને શોભાવવાની અમિત્રાણી ધરનાર મધુર સુગંધીમય પુષ્પની માળા હાથમાં લઈને પતિસમાગમને ઈચ્છતી એ રાત્ર પડવાની રાહ જોતી ઉભી.

અરુણાબાની બેનાએ નવેન્દુને કહ્યું; “આજે અમે તમને પટ્ટાભિષેક કરીએ છીએ. દિદુસ્થાનમાં આવું માન ખીજ ઠાણ નથી.”

નવેન્દુને આવા સાનથી સંતોષ મળ્યો હશે કે કેમ તે તો એ એકલો જ જાણી શકે; બાકી અમને તો શંકા જ છે. અમે એ કસ માનીએ છીએ કે સંસારચાત્રા પૂરી કર્યા પહેલાં એ રાયચંદાદુર થઈ જશે અને સમય આવે “ઈલીશમેન” અને “પાગોનીયર” પત્રો એના મરણનો શોક દર્શાવવા હૃદય વિદ્ધ કરી નાખે એવા અર્ટીન્સો લખશે. દરમ્યાન બાણુ નવેન્દુશેખરને ત્રણ વાર વર્ષાથી વિજયધોષણ કરીને વધાવી લેા. બોલો હીપ હીપ હુરરે, હીપ હીપ હુરરે, હીપ હીપ હુરરે!!!

અતૃપ્ત વાસનાઓ !

હું અને મારા એક આત્મીય મિત્ર પૂજના તરેવારોની સહેલ-
જાહેથી કલકત્તે પાછા આવતા હતા તેવામાં ટ્રેનમાં એક
ગૃહસ્થ જાડે અમારે સુલાકાત થઈ એના પોષાક અને દેખાવ ઉપરથી
તો એ સુસજ્જમાન હોય એમ લાગતું હતું; પણ એણે વાત કરવા
માંડી એટલે તો અમે ગુંચવાડામાં જ પડી ગયા. દરેક વિષય ઉપર
એ એવી છટાથી અને મજબૂતાથી બોલવા લાગ્યો કે, જાણે વિદ્વાતા
એની સલાહ લઇને જ સર્વ કામ કરતી હતી નથી ના વિદુરશાન
ઉપર ચડી આવે છે, અંગ્રેજોની બહુ ગુસ્સા અને ગદ રાજનીતિ છે,
દેશી રાજ્યો અંધધુધીને શિખરે પહોંચી ગયાં છે વગેરે. સંસારમાં
જે અશ્રુતપૂર્વ ગુસ્સા ઘટનાઓ બની રહી હતી એ વિષે અમે કાંઈ
જાણ્યતા નહિ હોવાથી અમે એક પ્રકારે સુખી હતા; પણ અમારા
નવપરિચિત મિત્રે મક્કમાં હસીને અમને કહ્યું; “ આ પૃથ્વી ઉપર
અને સ્વર્ગમાં એટલી બધી વાતો બને છે કે જેમાંનું ન્યુસપેપરમાં
કશુંયે આવશ્યુ વાંચવામાં આવતું નથી.”

ધરમાંથી બહાર નીકળવાનો અમારે આ પહેલો જ પ્રયત્ન હતો
એટલે આની વાતો સાંભળીને અમે તો આશ્ચર્યમાં તરકવ થઈ ગયા.
વાર્તાનો વિષય અમે તો મિત્ર મહત્ત્વનો હોય તો પણ તેમાં કદી એ
વિજ્ઞાનનો વાત લાવતો, તો કદી વેદ ઉપરની ચર્ચાનો વિષય કાઢતો,
કદી કારસી કારની શાયરો લલકારતો. અમે તો વિજ્ઞાન, વેદ કે કારસી
શાયરોનો કહ્યો પણ નહોતા જાણ્યતા એટલે અમે એના જ્ઞાન ઉપર
આકર્ષીત થઈ ગયા. મારી સાથે મારો મિત્ર હતો તે થીયોસોફીસ્ટ

હતો. એને તો ચોક્કસ ખાતરી થઈ મર્મ કે અમારા સાથીને કાં તો કાંઈ દેવી આંતર સ્ફુરણ થયેલું હોવું જોઈએ કે એને પ્રાણવિનિમય કરતાં આવડતો હોવો જોઈએ કે કાં તો એ મેલી વિદ્વાનો સાધક હોવો જોઈએ આ અસાધારણ પુરુષના સુખમાંથી મને તેવા સામાન્ય અબ્દો નીકળતા તો પણ મારો મિત્ર બકિતવિહવળ અતીત સુખ ભાવથી સાંભળ્યા કરતા હતા અને ગુપ્ત રીતે તેનો નોંધ લેતો જતો હતો. આ અસાધારણ પુરુષ મારા મિત્રનો ભાવ સમજી ગયો એટલે એને ઓર આનંદ થયો.

અમારી ટ્રેન બંકશન સ્ટેશને આવી પહોંચી અને અહીંથી અમારે ગાડી બદલવાની હતી. અમે રાતના દશ વાગે ઊતરી અને સાંભળ્યું કે લાર્ડન ઉપર કાંઈ સમાવકામ ચાલતું હોવાથી અમારે જવાની ગાડી ધણી લેંછટ હતી, તેથી અમે ત્રણે જણા વેટીંગ રૂમમાં જઈ બેઠા. મેં ટેબલ ઉપર બિસ્તરો પાથરી અને જરા આડા પડવાનો વિચાર કરતો હતો એટલામાં પેલા અસાધારણ પુરુષે નીચે પ્રમાણેનું પુરાણ કહેવું શરૂ કરી દીધું. ખરું કહું તો તે રાત્રે મને મને મિલકુને નિદ્રા ન આવી.

“રાત્ર્ય-વદિવટના સંબંધમાં એક બે બાબતોમાં મારે મતબેદ પડેલો હોવાથી જીનાગઢ સ્ટેટની નોકરી છોડી દેખે હું નિઝામ હૈદરાબાદમાં નોકરીએ રહ્યો હું મજબૂત બાંધાનો અને જીવાન હોવાથી બહરીયમાં કોન્ટન ડ્યુટી કલેક્ટર તરીકે મારી નિમણૂંક કરવામાં આવી.

બહરીય ધણું રમણીય છે. નિર્જન પહાડોની નીચે જંગલમાં થઈને સુસ્તા નદી પથરાવાળા માર્ગમાં નિપુણ નતંકીની માફક નાયતી નાયતી વહી વહી દતી. ઉપલી નદીને કિનારે પહાડની નીચે દોઢસો પચાસીઆવાળા ઘાટની ઉપર એક આરસપહાણનો એકાંત મહેલ આવેલો છે. અને બહરીય ગામ અને એવું રતું બજાર અહીંથી ધણું દૂર છે. એટલે આ મહેલની આસપાસ રહેવું નહોતું.

આશરે અઢીસે, વર્ષ ઉપર બાદશાહ મહમદશાહ ખીજએ પોતાના લેખવિલાસ માટે આવા નિર્જન સ્થાનમાં આ મહેલ બંધાવ્યો હતો. એના વખતમાં મહેલના કુવારામાંથી પાણીને બદલે યુવાબળા ઊડ્યા કરતું હતું, અને એના ઉડતા શીતળ છાંટાથી શીતળ બની રહેલ આરસપહાણથી મઠી દીધેલ ફરસ ઉપર નહાતા પહેલાં વાળ છૂટા મૂકીને યુવાન પર્ણીયન કન્યાઓ બેસતી, અને પોતાનાં કામળ ચરણો બળાશયના નિર્મળ બળમાં લટકાવીને સિતાર વખાડતી અઝસો માયા કરતી હતી.

હવે તો ત્યાં કુવારાએ હિડતા નથી, અઝસોએ જવાતી નથી તેમ એ આરસપહાણની ફરસ ઉપર પેલાં હિમધવલ ચરણો પણ દાંષ્ટએ પડતાં નથી. હવે તો એ મહેલ મારા જેવા નિર્જનવાસી, પત્ની-વિયોગી મહેલુલ કલેહટરતું શૂન્ય નિવાસસ્થાન બની રહ્યું છે. મારી ઓદિસના ઘુઘ કારકુને આ મહેલમાં નહિ રહેવાની મન ઘણીએવાર સલાહ આપેલી અને છેવટે એટલું પણ કહ્યું કે, બે તમારે અહીં રહેવું જ હોય તો દિવસે બે રહેને પણ રાતે તો હરગીઝ રહેશે નહિ. મેં એની વાત હસી કાઢી. નોકરોએ કહ્યું કે અમે અહીં સાંજ સુધી કામ કરીશું પણ રાતે તો જતા રહીશું. મેં એમને તેમ કરવાની પરવાનગી આપી; આ મહેલ એવો બદનામ થઈ ગયો છે કે રાતે ચોર લોકો પણ ત્યાં આવવાની હિંમત કરી શકતા નથી.

શરઆતમાં તો આ મહેલની નિર્જનતા અને ઓચારની માફક ડાખી ધાલતી હતી. બનતા સુધી દિવસે તો હું બધોએ વખત બહાર જ કાઢી નાખતો અને રાતે છેક કંટાળીને આવીને પથારીમાં પડતો અને ઊંઘી જતો.

પરંતુ એક અઠવાડિયુંએ પૂરું નહિ થયું હોય એટલામાં તો આ સ્થળે મને અમાનુષી મોહિની લગાડી દીધી. એતું વર્ણન કરવું, કે લોકોને એ વાત ખરી છે તે સમજાવવું બહુ દુર્લભ હતું. એ

મહેલ એક સજીવ યંત્રની માફક મને ધીમે ધીમે બેમાલુમ ગળવા લાગ્યો અને એના મોહક જઠર રસથી મને ઓગાળવા લાગ્યો.

આ મહેલમાં મેં જ્યારથી પથ મૂક્યો ત્યારથી જ આ પ્રક્રિયા તો કદાચ શરૂ થઈ ગઈ હશે, પરંતુ એ આવતનો સ્પષ્ટ અનુભવ તો મને મોડો જ થયો, જે દિવસથી એ અનુભવ મને થવા લાગ્યો એ દિવસ મને ખાસ યાદ છે.

ગ્રીષ્મ ઋતુની શરૂઆત હતી. અગર મંદુરું હતું એટલે મારે કાંઈ કામ નહોતું. સૂર્યોત્થ થતા પહેલાં થોડો વખત આગમચ નદી કિનારે ધાટની નીચે આરામ ખુરસી નાખીને હું પડ્યો હતો, સુસ્તાનાં પાણી ઓછા થઈ ગયાં હતાં. સામે કિનારે સાંજના સૂર્યનાં કિરણ પડવાથી નદીની રેત ધણેા ચળકાટ મારતી હતી. લેશ માત્ર પણ પવન જણાતો નહોતો. નજીકના પહાડમાં ઉગેલી સૌમંધિક વનરપતિની સુવાસ પ્રસરી રહી હતી.

સૂર્ય ધીરે ધીરે પહાડના શિખરની આડમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો, એ સમયે દિવસની નાટ્યશાળા ઉપર કાળી છાયાનો ડ્રોપસીન પડી ગયો. અહીંયાં પર્વતોની દ્વાર આવેલી હોવાથી સૂર્યોત્થ વખતનો અંધારા અન્નવાળાના સંગમ વધુ વખત રહી શકતો નથી. થોડા ઉપર બેસીને હું ફરવા જવાનો વિચાર કરતો હતો એટલામાં પાછળ પથથીયાં ઉપર ઠોઠનાં પથ્થરોનો અવાજ સંજળાયો. મેં પાછા ફરીને જોયું પણ ઠોઠ જણાયું નહિ.

એ તો મને કદાચ જામ થયો હશે એમ ધારીને હું પાછો બેઠો પણ ફરીથી જાણે સંખ્યામંધ માણસો પગથીયાં ઉતરી આવતાં હોય એવો અવાજ મારે કાને આવ્યો. ઠોઠક બચમિશ્રિત હર્ષનો અદ્ભુત રોમાંચ મેં મારા શરીરમાં અનુભવ્યો અને જે કે મારી દષ્ટિ સમક્ષ ઠોઠ પણ સાકાર આકૃતિ નહોતી, છતાં મને એવો ભાસ થયો કે અત્યારે સાચકાળ વખતે સુદિત થતી કન્યકાઓનું ટોળું મુરતા નદીના જળમાં સ્નાન કરવા માટે પગથીયાં ઉપરથી ઉતરી આવે.

છે, પહાડની તળેટીમાં, નદીમાં, મહેલમાં સર્વત્ર સંપૂર્ણ શાંતિ પ્રસરી રહેતી હતી. કોઈ પ્રકારનો અવાજ સંભળાતો નહોતો. છતાં એ મને રૂપરૂ સંભળાયું કે જાણે ધુગ્ ધુગ્ ધુગ્ ધુગ્ કરતો. જોરમાં પડતા જળધોધના અવાજ સમાન કૌતુકપૂર્ણ હાસ્ય કરતી કરતી અનેક કન્યકાઓ જાણે એકબીજાને રમતમાં પકડવા દોડતી હોય, તેવી રીતે એક પછી એક નદીમાં સ્નાન કરવાને માટે મારા સામું દ્રષ્ટિપાત કર્યા સિવાય ઉતરી આવતી હતી. એ મને દેખા દેતી નહોતી એટલે હું પણ અંમનાથી મારી જાતને અદ્રશ્ય જ માની લેતા હતા. નદીનાં પાણી ધણાંજ શાંત હતાં પરંતુ હું સમજી શક્યો કે આ કન્યકાઓના કંઠથી મૂર્ચિત કરકમળોથી નદીનાં શાંત અને સ્વચ્છ પાણી હાલી ગયાં. ઉછળી રહ્યાં. કન્યકાઓ અંદર જળકીડા કરવા પડ્યા. હસતી હસતી પરસ્પર પાણીની છાતકો ઉરાડતી મરતી કરવા લાગી. કેટલીક પાણીમાં તરવા લાગી અને એમના પાદપ્રહારથી ઉડતાં જળખિંદુઓ માળાનાંથી તૂટેલાં મોતીની માણક ચમકા રહ્યાં.

મારા તો રોમાંચ ખડા થયું ગયાં. બવથા, હપથા કે કૌતુકથી તે હું ન કહી શકું. તેમને નજરોનજર જોવાની મને પ્રવળ ઈચ્છા થઈ આવી પરંતુ મારા ચક્ષુ કાંઈ જોઈ શક્યાં નહિ. વિચાર થયો કે બરાબર કાન માડીને એમનાં તમામ વાર્તાલાપ સાંભળી લઉં. મેં તો બહુએ કાન ખેંચ્યા પણ તીડના ચીં ચીં અવાજ સિવાય મારા કાન કશુંયે ન સાંભળી શક્યા. મારી આગળ જાણે અઢીસો વર્ષના લાંબો કાળો પડદો લટકતો હોય એમ મને જણાયું. જાણે હું બીતો બીતો પડદાનો એક છોડો ઊંચો કરીને અંદર શું બની રહ્યું છે તે જોવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. પરંતુ અંદરનું દશ્ય તો અંધકારમાં સંપૂર્ણપણે ઢંકાઈ ગયું હતું.

પવન બંધ હતો તેથી કઠારો ખરેખરો ત્રાસ આવતો હતો, પણ એટલામાં પવનની લહેડી આવી અને સરિતાનું સ્થર પાણી જોતજોતામાં અપ્સરાના દેશલાપની માણક સંકુચિત થઈને પાછું

વળવા લાગ્યું. સંધ્યાકાળની કાળી છાયાથી વનભૂમિ આચ્છન્ન થઈ ગઈ હતી અને જાણે દુઃસ્વપ્નમાંથી એ ઝખડી ઊઠી હોય તેમ એમાંથી ગળુગળુટ કરતો અવાજ આવ્યો. ચાહે એને સ્વપ્ન કહો કે ચાહે સત્ય કહો—અઢીસો વર્ષ પૂર્વેની પેલી અદૃશ્ય મરીચિકાનું અને હમણાં જે દૃષ્ટિક દર્શન થયું હતું તે પણ એક પલકમાં અદૃશ્ય થઈ ગયું. જે માયામયી રમણીઓ મારી પાસે થઈને વિદેહરૂપે દ્રુતગતિથી, શબ્દહીન ઉચ્ચ હાસ્ય કરતી સુરતા નદીના જળમાં સ્નાન કરવા ગઈ હતી તે જળથી નીતરતાં કપડાં નીચોવતી પાછી ગઈ નહિ; પરંતુ પવન જેમ મંધને ખેંચી જાય તેમ આ રમણીઓ હવાના હેલકારામાં જ જાણે અદ્ધર ઊઠીને ચાલી ગઈ.

તે વખતે અને એવી આશંકા થઈ કે મને એકાંતમાં એકસો જોઈને કવિતાદેવી મારા મસ્તિષ્કમાં ઘુસી ગઈ. હું જિયારો રૂનું મહેસુલ વસુલ કરતો ગમે તે રીતે માફ પેટ ભરતો હતો, તેમાં અર્વનાશિની આ ડાકણ મારો સર્વનાશ કરવા ઉદ્ધુક્ત થઈ રહી. મેં મારા મનને કહ્યું કે આજે અચ્છી તરફથી મારે જમવું. પેટ ભૂખ્યું રહેવાથી સર્વ પ્રકારના અજ્ઞાપ્ય રોગો તેમાં બરાઈ જાય છે. મેં લટને બોલાવીને કહ્યું કે આજે તો લહેજતદાર, વિપુલપણે ઘી સાકર આવે એવું મિષ્ટ બોજન ખનાવો.

ખીજે દિવસે આમલા દિવસનો સર્વ વ્યાપાર મને તો શેખચલ્લીના વિચારો જેવો જ લાગ્યો. પ્રસન્ન ચિત્તે સાહેબશાહી સોલા ટોપી પહેરીને હું મારા કામે ચાલ્યો ગયો. એ દિવસે મારે ત્રિમાસિક રીપોર્ટ લખવાનો હતો એટલે હું ઘેર મોડો આવવાનો હતો, પણ સંધ્યાકાળ થતાં પહેલાં તો જાણે મને કોઈ મહેલ તરફ ઘણી જતું હોય એમ લાગ્યું. કાણ ધસડતું હતું તે હું નથી કહી શકતો, પણ મને એમ માલમ પડ્યું કે કોઈ મારી રાહ જોઈ રહ્યું છે; માટે હવે મારે વિલંબ કરવો કામનો નથી. રીપોર્ટ અધૂરો મૂકીને જ હું ઊઠ્યો, માથે ટોપી મૂકી દીધી અને સંધ્યાકાળના અધારાથી ધુજાર અને

ઉજળડ જણાતા માર્ગમાં મારી ખાડી દોડાવતો હું મહેલની નજદીક આવી પહોંચ્યો. દાદરે ચઢતા જ પહેલે માળે એક વિશાળ પ્રધાનખંડ આવેશો છે, અને તેમાં મોટા જળપર ત્રણ સ્તંભો ઉપર નકશીદાર કમાનો કરેલી છે અને ઉપર સુંદર છત જડી લીધી હતી. આ સુમ-સામ પ્રધાનખંડ એકાંત અને નિર્જનતાના ભારથી રાત અને દિવસ પીડાયા કરતો હતો. દિવસ હમણાં જ આચમ્યો હતો એટલે હજી દીવા થયા નહોતા. જેવું આરણ્ય મેં ઠેલીને ઉઘાડ્યું અને હું અંદર પ્રવેશ કરતો હતો તેવું જ મહેલની અંદર ભારે ખબરાટ મચી રહેતો મને જણાયો. જાણે માણસોનું એક મોટું ટોળું ખબરાટમાં એકાએક વિખરાઈ મર્યાદા અને નાસી જવાની હિતાવળમાં ફેટલાક આરણ્ય તરફ, ફેટલાક આરી તરફ, ફેટલાક ચાલમાં, એમ અહીંતહીં દોડી ગયાં.

મારી દષ્ટિએ એમાંનું કશું યે ન દેખાયું. હું તો વિસ્મય પામતો જિભો રહ્યો. મારા શરીરમાં એક પ્રકારના આનંદના આવેશથી રોમાંચ ખડા થઈ ગયા અને બહુ દિવસની લુપ્તાર્શિષ્ટ અત્તરની મૃદુ સોડમ મારી નાસિકામાં પ્રવેશ કરવા લાગી. હું આ દીપહીન, જનહીન મોટા મહેલના પ્રધાનખંડમાં પ્રાચીન પત્થરના થભલાઓનાં વચમાં જિભો રહ્યો હતો. જાણે કુવારા ઉડી રહ્યા હતા અને આરસપહાણની ફરજ ઉપર પડતા તેના જળનંદ ધુધુ અવાજ આપ્યા કરતો હતો. સીતાર વાગ્યા કરતો હતો, સુવણ્ય અલંકારોનો ખણખણાટ, ધુધરીઓનો રણકો, ધીમાળના ઘંટાનો મધુર નાદ, દૂર દૂર નોખતો મીઠો સુર, પવનથી હાલતા છતમાં લટકાવેલાં દીવાનાં કાચનાં ઝુમ્મરની પાંદડોઓનો ખણખણ કરતો અવાજ, ચાલમાં લટકાવેલાં પીંજરમાંથી ખુલ્લુલોનું મધુર સંગીત, બામમાંના સારસ પક્ષીનો કલરવ વગેરે અલૌકિક ગુંજન સાંભળીને હું તો પામલ જેવો બની ગયો.

મને એક પ્રકારનો મોહ હિપ્ત થયો અને મને એવું જ ભાસવા માંડ્યું કે આ અરપરપ અમમ્ય અને અલૌકિક દૃશ્ય જ જનતમાં સ્તબ્ધ વસ્તુ છે. બાકી બીજું બધું તો મિથ્યા સ્વપ્નવત્ છે. હું હું એટલે

કે અમુકનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતું મહેસુલ વસુલ કરનાર, મહિને સાડી-ચારસોનો પગાર ખાનાર છું અને સોના ટોપી પહેરીને ડાંગ કાટ' હાંકતો રાજ ઓફિસ જાઉં છું એ બધું મને એવું મીઠ્યા હાંસીરૂપ જણાયું કે, હું એ વિશાળ નિઃસ્તબ્ધ અંધકારપૂર્ણ પ્રધાનખંડની વચમાં ઊભો રહીને હા હા હા કરીને અટ્ટહાસ્ય કરવા લાગ્યો.

એ જ વખતે મારો નોકર સળગાવેલું જ્ઞાનસ લઇને આવી પહોંચ્યો. મને ખજાર નથી કે એણે મને માંડો ધારી લીધો હોય. તો પણ એ જ વખતે મને પાછું સ્મરણ થઈ આવ્યું કે ખરેખર હું અમુક અમુકનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર છું. મેં એ પણ મારા મનમાં જાણી લીધું કે પૃથ્વીની અંદર અથવા બહાર કોઇ ઠેકાણે અદૃશ્ય કુવારા નિરંતર ઊડ્યા કરે છે, કોઈ અદૃશ્ય આંખીઓના સ્પર્શથી મોહક વાદ્ય મધુર સ્વર કાઢી રહ્યું છે. એ બધી વાતોનું વર્ણન કરવા તો આપણા કવિવરો જ સમર્થ છે. આકા એટલું તો ચોક્કસ હતું કે હું બહરીયના ખજારમાં હતું મહેસુલ ઉધરાવીને દર મહિને રૂપિયા સાડીચારસોનો પગાર પેદા કરતો હતો. મને જે વિચિત્ર પ્રકારનો ભ્રમ થયો હતો તેનું સ્મરણ થતાં, દીપકના અજવાળામાં ટેપલ ઉપર પડેલું ન્યૂસપેપર વાંચતો વાંચતો હું આનંદિત બનીને ખટખટાટ હસી પડ્યો.

પેપર વાંચીને મેં વાળું કયું, પછી દીવો ઓલવીને હું પથારીમાં પડ્યો. અંધકારમય જંબલથી ઘેરાયેલા અવાલી પહાડની ઉપર આકાશમાં આવી રહેલો એક અતિ ઉજ્જવલ તારો લાખો અને લાખો માઉ દૂરથી મહેલની ઉધાડો રહી ગયેલી જારીની અંદર ડોકિયા કરીને એ સાધારણ પલંગ ઉપર પડેલા હતું મહેસુલ ઉધરાવનાર કલેક્ટરને તાકી તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. આનો વિચાર કરતો કરતો હું ક્યારે ઊઠી ગયો અને કેટલું જાણ્યો તેનું સ્મરણ રહ્યું નથી. હું એકાએક ઝબકીને જાગી ઊઠ્યો પણ ન તો મેં કોઇનો અવાજ સાંભળ્યો, ન તો કોઇ માણસ મારા જોવામાં આવ્યું. ફક્ત પેલા પહાડો ઉપરનો પ્રકાશિત તારો અસ્ત થતો જોવામાં આવ્યો, અને કૃષ્ણપક્ષના ક્ષીણ ચંદ્રમાનો.

પ્રકાશ મ્હાન ભાવથી ધૂપો ધૂપો પોતાના ઘૂસડિયાવેડાથી લગ્નગતો
ધીમે ધીમે મારી બારીમાં પ્રવેશ કરતો હતો.

મને કોઈ મનુષ્ય દેખાયું નહિ, છતાં જાણે મને કોઈ સ્ત્રી
ધીમે ધીમે ખેંચતી ન હોય, એમ લાગ્યું. સુવર્ણની વીંટીઓથી
વિભૂષિત એની પાંચે આંગળીઓથી એની પાછળ પાછળ આવવાને
મને એ બોલાવી રહી હતી. કાંઈ પણ અવાજ ક્યાં વિના હું ઊઠ્યો
અને તે સ્ત્રીની પાછળ ચાલ્યો મેંકડો ઝોરડાઓવાળા, શન્યતા ભરેલા
નિદ્રિત ધ્વનિ અને સચેત પ્રતિધ્વનિથી વ્યાપ્ત એવા આ વિશાળ
મહેલમાં મારા સિવાય કોઈપણ મનુષ્ય નહોતું, છતાં ડમલે અને
પગલે મને એવો ભય લાગતો કે મારા પગલાંના અવાજથી કોઈ
જાગી ઉઠશે ! મહેલના ઘણાખરા ઝોરડાઓ તો બંધ જ રહેતા
અને તેમાં તો હું કદીએ ગયો નહોતો. હું મારી અદૃશ્ય માર્ગદર્શિકા
પાછળ હળવે હળવે પગ મૂકતો શ્વાસભર્યો ચાલ્યો જતો હતો. ક્યાં
તે હું કહી શકતો નથી. અમે કેટલીએ સાંકડી અંધારી ગલીઓ
વટાવી, કેટલાંએ સભાગૃહો ઓળંગ્યાં અને કેટલાંએ ગુપ્ત ભોંયરામાં
પ્રવેશ કર્યો.

મારી આ મધુર માર્ગદર્શિકાને જો કે હું મારા ચર્મચક્ષુથી
જોઈ શકતો નહોતો, છતાં એનું સુંદર અંજ મારા મનઃ ચક્ષુથી
અજોયર ન રહી શક્યું. એ આરબ કન્યકા હતી. એના હાથ આરસ-
પહાણુ જેવા મજબૂત અને લીસા હતા અને તે એના વસ્ત્રમાંથી
જણાતા હતા. એણે માથે ઘુરખો નાખી દીધો હતો અને કમરમાં
વાંકી કટાર ખોસી હતી. મને લાગ્યું કે અદૃશ્ય કથારસની સૃષ્ટિમાંથી
એક હજાર અને એક રાત્રિઓમાંની એક અરેબિયન રાત્રિ ઊડતી ઊડતી
આજ મારી પાસે આવી પહોંચી. અને તે મધ્ય રાત્રિએ જગદાદ
શહેરની સાંકડી અંધારી ગલીઓમાં ચાંદને સંકટથી વ્યાપ્ત એવા
પ્રેમજિલન સ્થાનમાં હું જતો હતો.

આખરે મારી માર્ગદર્શિકાની એક ભૂરા રંગના પડદા આગળ

જાઈને એકદમ અટકી અને મને આંખોની છશારે કાંઈક ખતાવતી હોય એમ જણાયું. ત્યાં કોઈ નહોતું, પણ ઓચિંતા બયથી મારા હૃદયમાં ફરતું લોહી ફરી મયું. પેલા પડદા પાસે જમીન ઉપર એક કોમતી જરકસીતો જામો પહેરીને, ખોળામાં નાગી તલવાર રાખીને, લાંબા ટાંટીઆ રાખીને, એક હાસી બેઠો બેઠો ઝોકાં ખાતો મારી દૃષ્ટિએ પડ્યો હોય એમ મને જણાયું. મારી મામદશિકા એ હાસીના પગ ઉપરથી ફૂટી પડી અને એણે પડદાની ઝાલર ઊંચી કરી એટલે અંદર એક પરિચિત ગાલીચો પાથરેલી ફર્શને ફેટલોક બામ દેખાયો અને એ તખ્તા ઉપર કાર્મરમણી બેઠેલી હતી, તે કોણ હતી તે મારાથી જોઈ શકાયું નહિ, પરંતુ નારંગી રંગની મખમલનાં ગાલીચા ઉપર આદર્શ આવથી મૂકેલાં અને જરીનાં ભરેલાં સ્ત્રીપર પડેરવાથી સુશોભિત લાગતાં તેના બે ચરણો મારી દૃષ્ટિએ પડ્યાં. એક બાળુએ સ્તંભમાં થોડાં સફરજન, નારંગી અને દ્રાક્ષના લૂમખાં પડી રહ્યાં હતાં એની પાસે બે નાની કાચની પ્યાલી અને સુવર્ણ રંગની શરાબની ખાટલી પડેલી હતી. આ સામગ્રી આવનાર અતિથિ માટે તૈયાર કરી રાખી હતી. એક પ્રકારની માદકતા લાવી મૂકનાર મહેક મહેક થતી અંદર બળતી ધૂપની સૂગંધે મને વિવશ બનાવી દીધો.

ધડકતે હૃદયે પેલા હાસીના લાંબા કરેલા પગને ઓળંગી જવાનો હું પ્રયત્ન કરતો હતો એટલામાં એ ઓચિંતો ઝમકાને જમી ઊઠ્યો અને ઊભો થયો, એટલે એના ખોળામાં પડેલી તલવાર ખણુણુ અવાજ કરતી ફરશ ઉપર પડી ગઈ.

ઓચિંતી વિકટ ચીસ સાંભળીને હું પણ ચમકી ઊઠ્યો. જોઈું તો હું મારા પતંગ ઉપર બેઠો હતો અને મારા અંગમાં પરસેવાના ઝેમઝેમ છૂટી રહ્યા હતા. અવારના પ્રકાશમાં કૃષ્ણપક્ષનો ચંદ્ર ઉજાગરાને લીધે શાકી ગયેલા રોગીની માદક ફીક્કો પડી ગયેલો જણાતો હતો, અને અમારો પેલો ગાંડો મહેરઅલી નિત્ય નિયમ

અનુસાર જનશત્રુ માર્ગમાં “ હટ જાઓ, હટ જાઓ ” નો પોકાર કરતો ચાલ્યો જતો હતો.

આ પ્રકારે અરેબિયન રાત્રિઓમાંની એક રાત યોગ્યિંતી ખતમ થઈ ગઈ; પણ હજી તો ખીજી હજાર રાતો બાકી હતી.

પછી મારા દિવસ અને રાત્રિ બેનો પરસ્પર વિરોધ જાગ્યો. દિવસ ઊગે એટલે પેલો શત્રુ સ્વપ્નમયી માયાવી રાત્રિને અભિશાપ આપતો થાકેલા શિથિલ શરીરે હું મારા કાસ ઉપર ચઢી જતો; પરંતુ રાત પડવાનો સમય થતો એટલે કામકાજના અંધનથી જકડાઈ અચેક્ષુ મારું જીવન મને મીથ્યા માયા જેવું લાગતું હતું.

રાત પડતી એટલે હિન્દુ-મુસ્લિમ મોહજાનમાં વળી પાછો હું ફસાઈ પડતો. હું દંતકથાને પાને મારો વેષ ભજવતો. તત્ત્વ યુગનો અજ્ઞાત મહાપુરુષ જની જતો. તે વખતે આ મારો વિલાયતી પોશાક મને ખિલકુલે રુચિર થઈ પડતો નહિ. તે વખતે તો પ્રિયતમા સાથે વિચિત્ર રીતે મિલન સુખ ભોગવવાની આતુર જિજ્ઞાસાથી જાણે શિર પર લાલ મખમલની ટોપા અડાવી, ખુલતો પાયગમો, જીકની બરેલી ખંડો અને લાંબો ભોંયે રાળાતો રેશમી ઝબ્બો પહેરીને, અત્તર સુવાસિત રૂબાલો હાથમાં રાખીને, બનીઠનીને મોઢામાં ખુશબોદાર તમાકુનો લુકો ખમડાવતો એક મોટા ગાદલા ઉપર મેંજથી પડતો.

રાત્રિનો અંધકાર જેમ વધતો જતો તેમ એવી આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ બનવા લાગતી કે એનું વર્ણન પણ મારાથી થઈ શકે એમ નથી. જાણે સુંદર વાર્તાના ખંડો વસંત ઋતુના પવનની લહેરોમાં આ વિશાળ મહેલના ચિત્રવિચિત્ર ઓરડામાં ઊડી ઊડીને બરાઈ જતા. તેમની પાછળ હું ફેટલાક અંતર સુધી તો દોડી જતો પણ મને તો તેનો અર્થ જ જણાતો નહોતો; છતાં તેમનું અનુસરણ કરતો કરતો હું આખી રાત ઓરડે ઓરડે ફરી વળતો.

આ ખંડ સ્વપ્નના આશ્ચર્યની બીતર, હીનાની સુમધ, સીતા-રના કુન કુન કુન અવાજ અને સુમધિત જલકણેથી પૂર્ણ હવાની

લહરીઓની મધ્યમાં વિદ્યુતના ચમકારાની માફક એક સુંદરંગી રમણીતું અલપ ઝલપ મુખ હું જોઈ શક્યો. એણે કેજરી રંજનો પાયજીમો પહેરેલો હતો. ગોરા ગુલામી કામળ પગમાં સોનેરી જીકનાં બરેલાં સ્ત્રીપર પહેરેલાં હતાં. અંજો સોનેરી બુટાવાળો તસતસતો કમળો પહેર્યો હતો, માથે લાલ ટોપી શોભી રહી હતી અને એ ટોપીની સોનેરી ઝાલરો એના હિમધવલ કપોલમાં મોહક રંજ પૂરી રહી હતી.

એ સુંદરાંગીએ મને હિન્મત્ત બનાવી મૂક્યો. એની શોધમાં નિદ્રાદેવીનાં મોહમય સ્વપ્નપ્રદેશમાં બૂલબૂલામણીવાળી મલીકુંચીઓમાં થઈને હું ઝોરડે ઝોરડે બટકો વળતો.

કેટલીક વાર રાતે મોટા આયના પાસે જો મોટા દીવા બળતા રાખોને ધણી જ સાવધાનતાપૂર્વક હું શાહજહાની માફક સજીને તૈયાર થતો હોઉં તે વખતે ઝાચિતી આયનામાં મારા પ્રતિબિંબની પાસે પેલી પરિચિત સુંદરંગીની છાયા પણ મને દ્રષ્ટિગ્રાસ્ય થતી હતી. કોઈવાર પોતાની મરદન નમાવતો, કોઈવાર પોતાનાં મોટાં કાળાં નયનમાંથી દુઃખ અને તીવ્ર વિલાસપૂર્ણ કટાક્ષપાત કરતો, એના અધરોળ ઉપર અસ્ફુટ વાચાનો બાસ આપતો, નવપક્ષવિત થતો લતાની સમાન યૌવનમદ્ભાતા પોતાના નાજુક લલિત અંગને મોહક મરોડ આપતો, ચંચળ ચાલે ચાલતો, હાસ્ય-કટાક્ષ અને આબૂપણેની ચમકની ચિનગારીયો વરસાવતો એ રમણી પાછો જેવો થઈ જતો. પહોડો ઉપરની વનસ્પતિની સુમધી જેવો લાવતો પવન પોતાના જંગલો ઝપાટાથી મારા દીપકને જુઝાવી નાખતો એટલે કપડાં કાઢીને હું પથારીમાં પડતો. મારી આંખો મીંચાઈ જતી. મારા શરીરમાં આનંદનો સંચાર થઈ રહેતો. તે સમયે મારી આસપાસ હવામાં, પહોડી ફૂલોની મહેકમાં જણે લાડ, ધ્રુવન, કામળ કરસ્પર્શ આ શાંત અધકારમાં વ્યાપ્ત થઈને ધુમી રજાં હતાં. વળી મારા કણમાં મધુરા ગુંજન થતાં સંભળાતાં. મારા મુખમાં ઊપર જણે કોઈના

મુખનો સુમંધિત શ્વાસ આપ્યા કરતો હતો. મારા ગાલ ઉપર મૃદુ સૌરભ અને સુવાસિત રૂમાલ ઊડી ઊડીને સ્પર્શ કરતા હતા. પછી ધીરે ધીરે કોઈ અગમ્ય નામણુ મારી આસપાસ વીંટાઈને મને મૂર્છિત કરી નાખે એવી જામર ચૂડ ભેરવી દેતો હતો, એટલે હું દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતો અચેતન થઈ જતો અને આઠી નિદ્રામાં પડી જતો હતો.

એકવાર સાંજે ઘોડા ઉપર બેસીને ફરવા જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો તે વખતે, તમે ફરવા ન જશો એવા મને કોઈ કાલાવાલા કરતું લાગ્યું. તે કોણ હતું કહી શકતો નથી. પણ એ કાલાવાલા મેં તે દિવસે ગળુકાર્યા જ નહિ. ઘોડો ઉપર ભેરવેલાં મારાં કોટ અને ટોપી લેવા હું જતો હતો એટલામાં સુરતા નદીની રેતી અને અવાલી પહાડ ઉપરનાં સૂકાં પાંદડાંની પતાકા ફરકાવતું અચાનક વાવાઝોડું આવી પહોંચ્યું, અને તેમાં મારો કોટ અને ટોપી અદ્ધર ઉડી ગયાં. તે સાથે જ હર્ષનિર્ભર હાસ્યનો મધુર ધ્વનિ ગાજી ઊઠ્યો અને તે છેક આસમાને ચડીને અસ્તાચળમાં જઈને લીન થઈ ગયો.

હું ફરવા ન જઈ શક્યો, અને ખીજે દિવસથી મેં મારો પેડો વિલાયતી કોટ અને હેટ પહેરવા બિલકુલ છોડી દીધાં.

તે દિવસે પણ મધ્ય રાત્રે મર્મભેદી દુઃખથી જાણે કોઈ દૂસકે દૂસકે રડી રહ્યું હતું. જાણે મારા પલંગની નીચે, ફર્શની નીચે એ રાક્ષસી મહેલની પત્થરની દીવાલની નીચે આવેલી અધકારપૂર્ણ કામરની ભીતરમાંથી કોઈ કાકલુદીપૂર્ણ સ્વરે રડતું હતું ને કહેતું હતું. “તમે મને અહીંથી બચાવીને અન્યત્ર લઈ જાવ. આકઠિન માયાનાં, મૃત્યુ સહી નિદ્રાનાં અને મિથ્યા સ્વપ્નનાં દ્વાર તોડી પાડીને તમારી સાથે ઘોડા ઉપર બેસાડીને, તમારી છાતી સરસી ચાંપીને, પહાડો અને જંગલોમાં થઈને નદીને આળંગીને મને તમારા સૂર્ય પ્રકાશિત ધરમાં લઈ જાવ.”

“હું કોણ છું? હું કેવી રીતે તારો ઉદ્ધાર કરું? આ સ્વપ્નના

અચકર વમળમાંથી હું કઈ ડૂબતી સુંદરીને જીવંત કામનાને કિનારે ખેંચી લાવું ? ઓ મધુર દિવ્ય રૂપધારિણી, તું ક્યારે અને ક્યાં જન્મી હતી ? ક્યાં શીતળ જરજીરને આરે, કઈ ગૃહહીન આરબ રમણીના અર્ધમાં તું ઉત્પન્ન થઈ ? તને એવો કોણ લૂટારો વનલતાની પુષ્પ-કળીની માફક માતાની ગોદમાંથી અલગ કરીને, વીજળીના વેગવાળા અશ્વ ઉપર ખેંચાડીને, મરુભૂમિ વટાવીને, ક્યાં આદશાહના શહેરના દાસીઓના અગરમાં વેચવા માટે લઈ ગયા હો ? ત્યાં આદશાહના ક્યાં નોકરે તારી નવવિકસિત સ્વલજ્જ કાતર ચૌરનતી શોભા નીરખીને સુવર્ણમહોરોથી તને ખરીદી લીધી, તને પાલખીમાં બેસાડી અને રાખના જનાનામાં ઉપહારરૂપે તને અર્પણ કરી દીધી ? અરે એ અંતઃપુરનો શો ઇતિહાસ છે ? ત્યાં સારંગીનું સંગીત, ધુધરીઓનો જણુકાર, તારવાનો ચમકાર, શીરાજી શરાબનો રસ અને કટાક્ષની ચોટ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? એક બાજુએ અસીમ ઐશ્વર્ય અને બીજી બાજુએ અનંત કારામારવાસ ! તારી જમણી અને ડાબી બાજુએ બિભેલી બે બાંદીઓ તને ચમ્પર ઢાળે છે તે વખતે તેણે પહેરેલા કંઠણમાં જડેલા હીરા ઝળકી બેઠે છે. રાખઓનો રાખ તારા કોમળ ચરણો આગળ ઘુંટણીએ પડ્યો હતો. બહાર ચમદૂત જેવો જણાતો બયાનક એખીસીનીયન હાથસી દેવદૂતનો પોશાક ધારણ કરીને હાથમાં નાગી તલવાર લઈ ને બેઠો હતો, ત્યારે રક્તકલુષિત ઈર્ષ્યા-ફેનપડયંત્ર-સંકુલ બીષણ ઉન્નવલ ઐશ્વર્યના પ્રવાહમાં વહેતી ઓ મરુભૂમિની પુષ્પમંજરી, તું ક્યાં નિજુર મૃત્યુના મુખમાં ચાલી મઈ ? અથવા તો ક્યાં નિજુર અને સુંદરતર રથાનમાં તારાં પ્રસ્થાન થયું ? ”

એવામાં પેમેો ખડો મહેરઅલી ઓચિંતો ખરાડી બિઠ્યો “ દૂર હો, દૂર હો. સર્વ મિથ્યા છે, સર્વ મિથ્યા છે. ” મેં આખ ઉઘાડીને જોયું તો બહાર અજવાળું થઈ મચ્યું હતું. મારો ચપરાશી આવીને મને આજના ટપાલના કામળો આપી ગયો. મારો રસોડયો આજે શું બોજન બનાવ્યું છે તે મને પૂછવા આવીને બિભે રહ્યો.

મેં કહ્યું “હવે મારાથી અહીં એક ઘડી પણ નહિ રહી શકાય.” તે જ દિવસે મેં મારો સરસામાન પેક કરાવી દીધો અને ઓફિસના મકાનમાં હું રહેવા ગયો. મને ઓફિસમાં રહેવા આવેલાં જોઇને વૃદ્ધ કરીમખાં જરા હસ્યો. મને ખરો ચાટકો લાગી ગયો પણ બોલ્યા વિના હું મારા કામે લાગી ગયો.

સાંજ પડી એટલે પાછો હું શન્યમનરો થઈ ગયો. મને લાગ્યું કે મારે સંકેત રથાને જવાનું છે. રૂનો હિસાબ તપાસવાનું કામ અને માલ વિનાનું લાગ્યું અને નિઝામનું રાજ્ય પણ ‘કિસમિનતીમાં’, એમ મને થયું. વર્તમાન વિષયની વાતો અને મંત્ર માટે જે ચારે તરફ બટકી રહ્યા છે. માથાં પટકી રહ્યાં છે તે તમામ મને નિહાવી, અર્થશન્ય અને તુચ્છ ભાસવા લાગ્યાં.

મારી લેખિની મેં નીચે મુકી દીધી, ચોપડા મોટા અવાજથી બંધ કરી દીધા અને ડોમકાર્ટમાં બેસીને ફરવા નીકળી પડ્યો. મારી ડોમકાર્ટ બરોબર સંઘ્યાકાળ વખતે પેલા વિશાળ મહેલના દરવાજા આગળ આવીને આપોઆપ ઊભી રહી. ઘડઘડ ઘડઘડ કરતો હું દાદર ચઢી ગયો અને પેલા પ્રધાન ખંડમાં ગયો.

અહીં શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હતું. મારા ઉપર રીસ ચઢી હોય તેમ કાળા અંધારા ઓરડાઓનાં મોં જણે ચહેલાં હતાં, માઈ હૃદય અનુતાપથી પૂર્ણ હતું, પરંતુ હું કોના મોઢા આગળ મારો એ અનુતાપ વ્યક્ત કરું? કોની પાસે ક્ષમાની માયના કરું? ત્યાં કોઈ જણાતું નહોતું. શન્ય મને હું ઓરડે ઓરડે ફરી વળ્યો. જો મારી પાસે સીતાર હોત તો હું પેલી અગ્નાત રમણીને તે વગાડીને સંભળાવત. અરે દીપક, મરીબ મિયાઈ પતંતિયું તારી પાસેથી નાસી છૂટ્યું હતું છતાં એ ફરીથી તારી પાસે આવ્યું છે. અને આટલો ફેરો માફ કર. એની પાંખોને બાળા દે, જ્યોતમાં એને બરમીબૂત કરી દે.

એકાએક ઊંચેથી મારા કપાળ ઉપર એ અનુભવિંદુ પડ્યાં. તે દિવસ અવાલીના પહાડો ઉપર તેનાં શિખર ઢંગાઈ જાય એવાં ધન વાદળાં ચઢી આવ્યાં હતાં. કાળું જંગલ અને સુસ્તાનાં અધારંગી જળ જળે આતુરતાથી કોઈની રાહ જોઈ રહ્યાં હોય તેમ એકદેશીય દષ્ટિથી રિશ્તર થઈ રહ્યાં હતાં. એવામાં અચાનક ભૂમિ, જલ અને આકાશ ધ્રુજી ઉઠ્યાં. સાંકળો તોડીને નાઠેલા, ઉછળી આવેલી અડિછાવાળા દોંતયાં કરતા દોડતા ગાંડાની માફક વીજળીઓના કડાકા કકડાવતું ભયંકર વાવાઝોડું આખા જંગલમાં પૂર્ણ વેગથી પ્રસરી ગયું. મહેલના નિર્જન આવાસોનાં દ્વારબડાબડ અંધ થઈ ગયાં અને જળે દુઃખનો પોકાર કરતાં હોય એવો રડતો રડતો કાઢી રહ્યાં હતાં.

તોફાનો બધા ઓદિસમાં હતા એટલે કોણ દીવો કરે ? રાત તો અંધારી ધેર હતી. ઘાઠ અંધકારમાં મને સ્પષ્ટ અનુભવ થયો કે એક રમણી પક્ષાંબની નીચે ગાલીચા ઉપર ઊંધા મુખે પડી પડી એના આયાના વાળને પીંખી રહી હતી, બલકે ખેંચીને તોડતી હતી. એના સુંદર કપાળમાંથી રુધિર વહી રહ્યું હતું. ઘડીમાં શુષ્ક તીવ્ર અટહાસ્ય કરતી એ હસી ઉઠતી, ઘડીમાં મંદ મંદ રડ્યાં કરતી હતી. કિંમતી ચોળી હાથ ધાલીને ફાડી નાંખીને એ હાથે છાતી ફૂટી રહી હતી. એટલામાં ખારીમાંથી પવનનો સુસવાટો આવ્યો અને તેની સાથેજ વરસાદની જેસઅંધ ઝડીઓ પડવા લાગી અને તેની વાછટોથી પેલી રમણી બધી પલળી ગઈ.

આખી રાત વરસાદ વરસ્યા થયો અને પેલું રૌવું કળવું પણ ચાલુ જ હતું. હું વિષાદથી વ્યાપ્ત થતો ઓરડે ઓરડે ભટકવા લાગ્યો. મારે કોને આશ્વાસન આપવું ? કોઈ જણાવું નહોતું. આવું અધાર કલ્પાન્ત કોણ કરતું હતું ? અને અનાશ્વાસનીય વિષાદનો શી રીતે ઉદ્ભવ થયો હશે ?

પેસો મીડો પોકાર કરી ઊઠ્યો “ દૂર હડો, દૂર હડો. સર્વ મિથ્યા છે, સર્વ મિથ્યા છે.”

પ્રભાત થયું અને આજની ખરાબ કાતુમાં મહેરઅલી પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે જૂમે પાડતો મહેલની આગળ પાછળ રોન કર્યા કરતો હતો. મને એકાએક ખ્યાલ આવ્યો કે આ મહેરઅલી પણ મારી માફક એકવાર આ મહેલમાં રહેતો હોવો જોઈએ અને તેથી જ એ ગાંડો બની ગયો છે; છતાં આ આગસપદાણની રાક્ષસી મહેલના જાદુખરા મોહથી આકૃષ્ટ થઈને રોજ અહીં ટહેલ્યા કરે છે.

પવન અને વરસાદની દરકાર કર્યા વિના હું એની પાસે દોડી મયો અને પૂછ્યું “અલ્યા મહેરઅલી, શું મિથ્યા છે?”

એણે મને કશો જવાબ આપ્યો નહિ, પણ મને ધક્કો મારીને એ સપનાં જડખાંથી આકૃષ્ટ થયેલા ઊડતા પક્ષીની માફક ચોસો પાડતો રોન કરવા લાગ્યો; અને દૂર હડો, ‘દૂર હડો. સર્વ મિથ્યા છે, સર્વ મિથ્યા છે’-ના પોકારથી પોતાની જાતને ચેતવણી આપવાનો જીવતોડ પ્રયત્ન કરતો હતો.

વરસાદમાં હું ગાંડાની મારી માફક ઓદિસે દોડ્યો અને કરીમખાનને પૂછ્યું “કરીમખાન, આ બધાનો શો અર્થ હશે?”

એ વૃદ્ધે મને નીચેની મતલબની વાત કહી.

ઉક્ત પાદશાહી મહેલમાં એક સમય અનેક અતૃપ્ત વાસનાઓ અને ઉન્મત્ત સંભોગની જવાળાઓ ઊડ્યા કરતી હતી. એ સર્વ દિલોના જવલનથી. એ સર્વ નિષ્ફળ કામનાઓના અભિશાપથી આ મહેલના પ્રત્યેક પથ્થર ઝૂખ્યા અને તરસ્યા બની ગયા હતા. અને તે સજીવ મનુષ્યને જોઈને લુપ્ત પિશાયની માફક તેને જાણે પોતાનો દાઢમાં ઘસી લેવાને તીવ્ર ઈચ્છા પ્રકટાવી રહ્યા હતા. જે કોઈ આ મહેલમાં લાગણામટ ત્રણ રાત્રિ રહેતો તે ફરીથી બહાર નીકળવા પામતો જ નહિ. કેવળ મહેરઅલી બહાર નીકળી શક્યો હતો, પણ ત્યારે એ ખાંડો થઇ ગયો. મેં પૂછ્યું: “ત્યારે મારી મુક્તિને કોઈ જ માર્ગ નથી?” વૃદ્ધે કહ્યું “એક માર્ગ છે. પણ તે ધણો વિકટ છે. હું તમને ક્યો છે તે કહીશ, પણ પ્રથમ તમે આ વિલાસગૃહમાં

એકવાર નિવાસ કરતી એક યુવાન પરિધન કન્યાનો વૃત્તાંત સાંભળો. એવી આશ્ચર્યકારક અને હૃદયવિદારક ઘટના આ પૃથ્વી ઉપર બીજી બની જ નથી. ”

એવામાં સ્ટેશનના કુલીઓએ ખપ્પર આપી કે ટ્રેન આવે છે. અમને લાગ્યું કે આટલી બધી જલદી ? અમે ઉતાવળમાં અમારા ખિસ્તરા વગેરે બાંધીને તૈયાર થયા એટલામાં સ્ટેશનમાં ટ્રેન આવી પહોંચી. એ ગાડીમાં ફર્સ્ટ ક્લાસના ડાયામાં બેઠેલ એક તરતનો જ ઊંઘી ઉઠેલ યુરોપિયન કયું સ્ટેશન આવ્યું તે જોવા બારી બહાર ડોકિયું કરી જોતો હતો. અમારા સહયાત્રી પેલા અસાધારણ પુરુષને એણે જોવો જોયો કે તરત જ “ હલ્લો ” કરીને હર્ષથી ખૂમ પાડી ઊઠ્યો, અને પેલાને પોતાના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બોલાવી લીધો. અમે તો સેકન્ડ ક્લાસના ડાયામાં બેઠા એટલે પેલો અસાધારણ મનુષ્ય કાણ હતો તે પણ અમે ન જાણી શક્યા. અને એની અધૂરી રહેલી વાતો પણ સાંભળી શક્યા નહિ.

મેં મારા થોયોસોફિસ્ટ મિત્રને કહ્યું. ‘ પેલો ગૃહસ્થ આપણને બેવકૂફ બનાવી ગયો. એણે જે કિસ્સો આપણને સંભળાવ્યો તે આદિથી અંત સુધી બનાવટ હતી. ’

એ વિષે મારા થોયોસોફિસ્ટ મિત્ર સાથે ચર્ચામાં ઉતરવાથી તેની સાથે મારી જન્મભરની મિત્રી તૂટી.

રનેહ - સૂચન

અનેક અવસ્થાઓ બદલા પડી એના જીવનના અંત ભાગમાં મતયૌવના સુતીએ જે પુરુષનો આશ્રય શોધ્યો હતો, તે પણ એને ફાટેલા વસ્ત્રની માફક તજીને ચાલ્યો ગયો ત્યારે પોતાનું પેટ ભરવા એક મુઠ્ઠીભર અન્ન માટે ખીખનો આશ્રય શોધવા જવાનું હવે એને ઠીક ન લાગ્યું; બલકે તેમ કરવામાં એને અત્યંત તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો.

યવનદશા પૂરી થતાં શુભ શરદ ઋતુ જેવી ગંભીર, પ્રસાંત અને બહુ સુંદર અવસ્થા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યની એ પાકટ વય ગણાય છે. એ અવસ્થામાં જીવનની વસ્તંત ઋતુ-યૌવનાવસ્થાની ચંચળતા જણાતી નથી. સંસારની ચિંતા ઘણી ઓછી થઈ જાય છે. આપણી બલાઈ, ભુરાઈ સુખદુઃખ પરિપક્વ દશાને પામીને આપણા અંતરાત્માને પરિણત અવસ્થામાં પહોંચાડી દે છે. એ સમયે નવીન પ્રણય કરવાની કે મુગ્ધ દ્રષ્ટિથી જોવાની મનુષ્યને પ્રવૃત્તિ નથી થતી. એ સમયમાં તો જૂનું સાહચર્ય જ ઠીક લાગે છે. યૌવનસૌન્દર્ય ધીમે ધીમે કરમાતું જાય છે. જે મળ્યું નથી તેની આશા છોડીને, જે આપણને છોડી ચાલ્યાં ગયાં તેનો શોક કરવો મૂઝી દેતો, જેણે આપણી સાથે છેતરપીંડી કરી તેને ક્ષમા આપીને, જે આપણી નિકટ આવ્યા, જેણે આપણા ઉપર રનેહ દાખવ્યો તેને આરાધ્યા મળીને આપણે શાંતિથી વિરામ પામીએ છીએ; અને આ પ્રમાણે આપણી સર્વ આકાંક્ષાઓ આપણને તૃપ્ત થએલી લાગે છે. યૌવનના એ સાયંકાલમાં, જીવનના એ શાંતિપર્વમાં પણ જે જીંપીને બેસવાનું ન હોય, નવી નવી ઉપાધિઓને લીધે દોડા દોડ કરવી પડતી હોય તો એ અવસ્થા જેવી શાયનીય ખીજ કઈ અવસ્થા હોઈ શકે ?

યુનોના યૌવનનો સાયંકાળ હતો તેવામાં એક દિવસ સવારમાં એણે ઊઠીને જોયું તો એનો પ્રભુથી એણે સચિત કંઈનું ધન અને અલંકાર લઈને રાતોરાત નાસી ગયેલો જણાયો. ધરતું ચઢેલું ભાડું આપવા જેટલા પૈસા પણ તેણે ન રહેવા દીધા એના ત્રણ વર્ષના બાળકને માટે દૂધ લાવવાનાયે પૈસો એની પાસે ન રહ્યો. એણે વિચાર કર્યો કે “મારી આડત્રીસ વર્ષની ઉંમર થઈ છતાં એક પુરુષને પણ હું મારો ન કરી શકી, એક ધરતો ખૂણો પણ પડી રહેવાને માટે હું મારો ન કરી શકી. ત્યારે આજે ફરીથી મારે આંસુ લૂછીને એ જ આંખમાં અંજન લગાવવું, મોઢામાં પાનના ડૂંચા ધાલીને, દાંતને રંગીને, મારા જીર્ણ થયેલા યૌવનને ચમકાવતાં મારે વારંવારના બનીને બગરમાં બેસવાનો વારો આવ્યો. હસતાં હસતાં અસીમ ધૈર્ય ધારીને નવાં હૃદય હરવાનાં—નવી જાળ ફેલાવવાની રહી. અરેરે ! મારી આ સ્થિતિ !” આવા વિચાર કરતી કરતી ધરનાં કમાડ અંધ કરીને પૃથ્વી ઉપર એ વારંવાર પોતાનું માથું પટકવા લાગી. આખો દિવસ કાંઈ પણ ખાધાપીધા વિના એ પડી રહી. સંજ પડી. ધરમાં ઘાઠ અંધકાર વ્યાપી ગયો. એટલામાં યુનોનો એક પુરાણો ગ્રેમી “યુની યુની” કરીને એના બારણાં ખખડાવવા લાગ્યો, યુની બારણું ખોલીને હાથમાં ઝાડુ ઝાલીને વાલણની માફક અંજના કરતી દોડી. પેલો રક્ષિપાસુ ગ્રેમી તો જીવ લઈને નાઠો.

યુનીનું બાળક જૂએ રડી રડીને ચાકીને ખાટલા નીચે જઈ ગયું હતું તે આ ધમાલથી જાગી ઊઠ્યું, અને અંધારામાં “મા, મા” કરીને રડવા લાગ્યું.

યુની પોતાના રડતા બાળકને લઈને વીજળીનો માફક વેગથી દોડતી દોડતી એક પાસેના કૂવામાં ફેરી પડી.

કાંઈના પડવાનો ધમકારો સ્ત્રીઓને પડોશીઓ દાનસ લઈને કૂવા ઉપર આવી પહોંચ્યા. યુની અને એના બાળકને કૂવામાંથી

બહાર કાઢ્યાં. યુની બેથુદ્ધ થઈ મઈ હતી અને એનું બાળક મરી મયું હતું.

યુનીને હોસ્પિટાલમાં લઈ જવામાં આવી. દવા કરવાથી એને આરામ થયો એટલે આપઘાત કરવાના આરોપ બદલ મેજસ્ટ્રેટ એની તપાસ કરીને એને સેશન્સ કમીટ કરી.

સેન્સ જજ એક સ્ટેચ્યુટરી સિવિલિયન મનોહરનાથ કરીને હતો. એ ધણી કડક જજ હતો. એની કોર્ટમાં યુનીનો કેસ ચાલ્યો અને જજે એને ફાંસીની શિક્ષા ફરમાવી. અભાગિની ઉપર દયા લાવીને એને બચાવવા વકીલોએ તો બહુએ મહેનત કરી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. એનું એક કારણ હતું. મનોહરનાથ આર્ય મહિલાઓને એક બાજુથી દેવીઓ તરીકે મણુનો અને બીજી બાજુથી સ્ત્રીજાતિ પ્રતિ એના અંતરમાં અણુવિશ્વાસ પેસી ગયો હતો. એનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સ્ત્રીઓ જાણી જોઈને પોતાના શીલનો ભંગ કરે છે. અને શાસ્ત્રનપદ્ધતિ ધણી શિથિલ થઈ ગયેલી હોવાથી સમાજમાં ધણી વિરલ સ્ત્રીઓ જ શીલવતી જેવામાં આવે છે. એનો એવો અભિપ્રાય બંધાઈ જવાનું એક કારણ હતું. તે કારણ મનોહરનાથના યૌવનનો ઇતિહાસ જાણ્યા સિવાય આપણને નહિ સમજાય.

મનોહરનાથ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે એના આચાર વિચાર બધા જુદા જ પ્રકારના હતા. તે વખતે તો આખો એ સોનાનાં ચશ્માં ચઢાવતો, ફેશનેબલ દાઢી અને માથે સાહેબશાહી વાળ રખાવતો. એ વખતે કાઠમાઠથી રહેવા ઉપર એનો વિશેષ દ્રષ્ટિ હતી. મલમાંસનો પણ એ ભોગી બની ગયો હતો. એની સાથે એક બીજી પણ લત એને લાગી હતી.

એના ઘરની નજીક એક ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેને ચંબેલી નામની એક ચૌદ પંદર વર્ષની વિધવા પુત્રી હતી.

વહાણમાં બેઠાં બેઠાં સમુદ્રતટ ઉપર આવેલાં વૃક્ષોની હારમાળા આપણને જેવી રમણીય લાગે છે, તેવી વહાણમાંથી ભિતરીને તટ ઉપર

આવીને જોવાથી લામતી નથી; તેમ બિચારી ચંબેલીને વૈધવ્ય દશા પ્રાપ્ત થવાથી થયું. એ એમ નહોતી જાણતી કે આ જન્મત-ચંત્રનું એન્જન ઘણું જ જટિલ અને લોખંડ જેવું કઠણ છે. એ એમ નહોતી જાણતી કે આ સંસાર સુખ-દુઃખ, સંપત્તિ-વિપત્તિ વિગેરે દ્વંદ્વોથી ભરેલું છે. એ તો એમ જાણતી હતી કે જેમ નદીનો સ્વચ્છ જલ-પ્રવાહ સફળ ભાવથી વહો જાય છે તેમ જીવન ક્રમ વહી જતો હશે. ધરમાં એનાં માતાપિતા અને બે ભાઈઓ સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. બન્ને ભાઈઓ સવારે જમીને નિશાળે જતા. સાંજે આવીને વાળુ પાણી કરીને વળી પાછા અબ્યાસ માટે રાત્રિશાળામાં જતા હતા. બાપનો પગાર થોડો હતો એટલે છોકરાઓને બાણાવવા ઘેર માસ્તર નહોતો.

કામકાજથી પરવારતી ત્યારે ચંબેલી બારીએ આવીને બેસતી અને સડક ઉપરથી માણસોની આવ જ થતી તે જોયા કરતી હતી, તરેહ તરેહના રામ કાઢીને ફેરિયાઓ પોતાને માલ ખપાવતા હતા. એ બિચારી તો એમ જ જાણતી હતી કે ફેરીવાળા, રસ્તે જનાર આવનાર કે માગી ખાનાર ફકીર બધાએ સુખી છે.

સવારે અને સાંજે મનોહરનાથ પૂજ્ય ઠાઠથી વચ્ચાલંકાર સજીને મર્વથી છાતી કુલાવતો એ માર્ગમંથી જતો તે આ બાળાની દ્રષ્ટિએ વારંવાર પડતો હતો. નાની બાલિકાઓ જેમ દોંઝલીને સજીવ માનીને તેની સાથે આનંદમાં ખેલ્યા કરે છે, તેમ વિધવા ચંબેલી મનોહરનાથને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપિત દેવતા તરીકે ધારણ કરીને તેની સાથે મનોમય રીતે ગેલ કર્યો કરતી હતી.

કેઈકેઈ વાર મનોહરનાથના ધરમાં રોશનિ થઈ રહી હોય, નાય-નારી આવી હોય તેના કંઠનો મધુર સ્વર અને પમના ઝાંઝરો અજીકાર સંભળાયા કરતો હોય, તે વખતે દીપકના પ્રકાશમાં મનોહર-નાથનો દીવાલ ઉપર પડતો પડછાયો લુપ્થ દ્રષ્ટિથી જોતો જોતો એ આખી રાત જાગતી જ બેસી રહેતી. એનો બ્યથિત, પીડિત આત્મા

ઘરમાં પલંગ ઉપર નિશ્ચિત જીવે સૂઈ રહી હતી. હાય, આ વાત પહેલાથી મને કેમ ન સૂઝી ? ગૃહલક્ષ્મીઓ સવારે જીડીને સંઠાય વમર પોતાના નિત્ય કાર્યમાં લાગી જશે, ત્યારે ઘર ત્યાંની નીકળી પડેલી નિદ્રાહીન ચંબેલીની રાત ક્યાં પૂરી થશે ? પ્રાતઃકાલે ચંબેલીના ઘરમાં સૂર્યનારાયણ પ્રવેશ કરશે ત્યારે ત્યાં કેવો હાહાકાર થઈ જશે ? ઘરના બધાને શરમાઇને મરી જવું પડશે ! કેવું કલંક !”

ચંબેલી બહુ રડી. મનોહરનાથને બહુ બહુ વિનવણી કરી : “હજીએ રાત બાકી છે, મારી મા અંતે મારા બાઈઓ હજી જીવતાં હશે, એટલામાં તમે મને મારે ઘેર પાછી મૂકી આવો.”

એના દેવે એના બોલવા ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. સ્ટેશન આવ્યું. મનોહરનાથે જે સેકન્ડ ક્લાસની ટિકીટ કઢાવી અને બંને માઢીમાં બેઠાં, મનોહરનાથ એને ચિરવાંછિત સ્વર્ગમાં લઈ ચાલ્યો.

થોડીવારે દેવ અને સ્વર્ગ બંને બીજી માઢીમાં બેસીને બીજે રથેળે વિદાય થઈ ગયાં. વિધવા પાપસમુદ્રમાં પડીને ડૂબકાં ખાવા લાગી મનોહરનાથના પૂર્વવૃત્તાંતની આ એક ઘટનાનો ઉદ્દેશ્ય અમે અહીં કયો છે. અશ્લીલતાના ભયે અન્ય ઘટનાઓનો ઉદ્દેશ્ય અહીં નથો કરવામાં આવ્યો.

આ સમયે સુર્વાસુદાને ચૂંથવાની કાંઈ જરૂર નથી. આ સમયે વિનોદચંદ્ર નામનું સ્મરણ રાખનાર કાંઈ મનુષ્ય જગતમાં હશે કે નહિ એ મોટો સંદેહ છે. અત્યારે મનોહરનાથ શુદ્ધ આચાર વિચારવાળો બની ગયો છે. હવે એ પોતાનું નિત્ય ખટકર્મ ક્યાં કરે છે અને સદા શાઓનો જ વિચાર ક્યાં કરે છે. પોતાના નાના નાના પુત્રોને પણ એ યોગાભ્યાસ કરાવે છે અને પોતાની પત્નીઓને સૂર્યચંદ્ર તો શું પણ વાયુની પણ ન્યાં મતિ થતી નથી એવા અંતઃપુરમાં સુરક્ષિત રીતે રાખે છે. પરંતુ એણે એકવાર કેટલીક રમણીઓનો અપરાધ કયો હતો એ કારણથી આજ સ્ત્રીઓના સર્વ પ્રકારના સામાજિક અપરાધો બદલ એ કઠોર શિક્ષાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

આવીને જોવાથી લામતી નથી; તેમ બિચારી ચંબેલીને વૈધવ્ય દશા પ્રાપ્ત થવાથી થયું. એ એમ નહોતી જાણતી કે આ જન્મત-યંત્રનું એન્જન ઘણું જ જટિલ અને લોખંડ જેવું કઠણ છે. એ એમ નહોતી જાણતી કે આ સંસાર સુખ-દુઃખ, સંપત્તિ-વિપત્તિ વિગેરે દ્વંદ્વોથી ભરેલું છે. એ તો એમ જાણતી હતી કે જેમ નદીનો સ્વચ્છ જલ-પ્રવાહ સદૃજ બાવથી વહો જાય છે તેમ જીવન ક્રમ વહી જતો હશે. ધરમાં એનાં માતાપિતા અને બે ભાઈઓ સિવાય બીજું કોઈ નહોતું. બન્ને ભાઈઓ સવારે જમીને નિશાળે જતા. સાંજે આવીને વાળુ પાણી કરીને વળી પાછા અભ્યાસ માટે રાત્રિશાળામાં જતા હતા. બાપનો પગાર થોડો હતો એટલે છોકરાઓને બચાવવા ઘેર માસ્તર નહોતો.

કામકાજથી પરવારતી ત્યારે ચંબેલી બારીએ આવીને બેસતી અને સડક ઉપરથી માણસોની આવ જાય તે જોયા કરતી હતી, તરેહ તરેહના રામ કાઠીને ફેરિયાઓ પોતાને માલ ખપાવતા હતા. એ બિચારી તો એમ જ જાણતી હતી કે ફેરીવાળા, રસ્તે જનાર આવનાર કે માગી ખાનાર ફકીર બધાએ સુખી છે.

સવારે અને સાંજે મનોહરનાથ પૂર્ણ ઠાઠથી વસ્ત્રાલંકાર સજીને અર્વાચી છાતી કુલાવતો એ માર્ગમાંથી જતો તે આ બાળાની દ્રષ્ટિએ વારંવાર પડતો હતો. નાની બાલિકાઓ જેમ ઢોંઢીને સજીવ માનીને તેની સાથે આનંદમાં ખેલ્યા કરે છે, તેમ વિધવા ચંબેલી મનોહરનાથને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપિત દેવતા તરીકે ધારણ કરીને તેની સાથે મનોમય રીતે ગેલ કર્યો કરતી હતી.

કોઈ કોઈ વાર મનોહરનાથના ધરમાં રોશનિ ચીર્ષ રહી હોય, નાય-નારી આવી હોય તેના કંઠનો મધુર સ્વર અને પમના ઝંઝરનો ઝળુકાર સંભળાયા કરતો હોય, તે વખતે દીપકના પ્રકાશમાં મનોહરનાથનો દીવાલ ઉપર પડતો પડછાયો લુપ્ત દ્રષ્ટિથી જોતી જોતી એ આખી રાત જાગતી જ બેસી રહેતી. એનો બ્યથિત, પીડિત આત્મા

ઘરમાં પલંગ ઉપર નિશ્ચિત જીવે સૂઈ રહી હતી. હાય, આ વાત પહેલાથી મને કેમ ન સૂઝી ? ગૃહલક્ષ્મીઓ સવારે જીકીને સંક્રાંત્ય વખત પોતાના નિત્ય કાર્યમાં લાગી જશે, ત્યારે ઘર ત્યાંની નીકળી પડેલી નિદ્રાહીન ચંબેલીની રાત કયા પૂરી થશે ? પ્રાતઃકાલે ચંબેલીના ઘરમાં સૂર્યનારાયણ પ્રવેશ કરશે ત્યારે ત્યાં કેવો હાહાકાર થઈ જશે ? ઘરના બધાને શરમાઈને મરી જવું પડશે ! કેવું કલંક !”

ચંબેલી બહુ રડી. મનોહરનાથને બહુ બહુ વિનવણી કરી : “હજીએ રાત બાકી છે, મારી મા અને મારા ભાઈઓ હજી ઊંઘતા હશે, એટલામાં તમે મને મારે ઘેર પાછી મૂકી આવો.”

એના દેવે એના બોલવા ઉપર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. રેશન આવ્યું. મનોહરનાથે એ સેકન્ડ ક્લાસની ટિકીટ કઢાવી અને બંને માઠીમાં બેઠાં, મનોહરનાથ એને ચિરવાંછિત સ્વર્ગમાં લઈ ચાલ્યો.

થોડીવારે દેવ અને સ્વર્ગ બંને બીજી માઠીમાં બેસીને બીજે સ્થળે વિદાય થઈ ગયાં. વિધવા પાપસમુદ્રમાં પડીને ડૂબકાં ખાવા લાગી મનોહરનાથના પૂર્વવૃત્તાંતની આ એક ઘટનાનો ઉદ્દેશ્ય અમે અહીં કયો છે. અગ્નીલીલતાના ભયે અન્ય ઘટનાઓનો ઉદ્દેશ્ય અહીં નથી કરવામાં આવ્યો.

આ સમયે સુવાં મુડદાંને ચૂંથવાની કાંઈ જરૂર નથી. આ સમયે વિનોદચંદ્ર નામનું સ્મરણ રાખનાર કાંઈ મનુષ્ય જન્મતમાં હશે કે નહિ એ મોટો સંદેહ છે. અત્યારે મનોહરનાથ શુદ્ધ આચાર વિચારવાળો બની ગયો છે. હવે એ પોતાનું નિત્ય અટકર્મ કયાં કરે છે અને શ્રદ્ધા શાસ્ત્રોનો જ વિચાર કયાં કરે છે. પોતાના નાના નાના પુત્રોને પણ એ યોગાભ્યાસ કરાવે છે અને પોતાની પત્નીઓને સૂર્યચંદ્ર તેા શું પણ વાયુની પણ ન્યાં મતિ થતી નથી એવા અંતઃપુરમાં સુરક્ષિત રીતે રાખે છે. પરંતુ એણે એકવાર કેટલીક રમણીઓનો અપરાધ કયો હતો એ કારણથી આજ સ્ત્રીઓના સર્વ પ્રકારના સામાજિક અપરાધો બદલ એ કઠોર સિક્કાનો પ્રબંધ કરતો હતો.

ચુનીને ફાંસી દેવાનો હુકમ કર્યો પછી બેએક દિવસ વીત્યા બાદ વિવધ પ્રકારના બોજનનો શોખીન મનોહરનાથ જ્વલના બાગમાં શાક વગેરે લેવા ફરતો ફરતો જઈ ચઢ્યો. એ વખતે ચુની પોતાના પતિના જીવનના સર્વ અપરાધોનું સ્મરણ કરીને પશ્ચાતાપ કરીને ડીર છે કે નહિ તે જાણવાના કુતૂહલથી જ્વલથી અંદર સ્ત્રીઓના વોડમાં એ ગયો. ત્યાં લડાઈ ટોટો થતો હોય એવો કોલાહલ એને કાને આવવા લાગ્યો. પાસે જઈને જોયું તો ચુની પહેરાવાળા સિપાઈની સાથે ઝઘડો કરી રહી હતી. મનોહરનાથ મનમાં હસ્યો, વિચાર કર્યો કે સ્ત્રીઓના સ્વભાવ જ આવા હોય છે. માથા ઉપર તો મોત બમી રહ્યું છે છતાં વઢવું ઝઘડવું છોડતી નથી, મને તો એમ લાગે છે કે એ યમપુરીમાં જશે ત્યાં પણ એ યમના દૂતો જોડે લગ્ના વખર રહેવાની નથી. વળી એને વિચાર આવ્યો કે એને બે અક્ષર ઉપદેશના કહીને મરતી વખતે એના હૃદયમાં કૃતકર્મનો પશ્ચાતાપ કરાવવો યોગ્ય છે; એટલે આવા સાધુ ઉદ્દેશથી એ ચુનીની છેક નજીક ગયો. એને જોઈને ચુનોએ બે હાથ જોડીને કરુણ સ્વરે કહ્યું. “જજ સાહેબ, તમારી આજ્ઞા છે, આને કહો મારી વીંટી મને આપી દે.”

પૂછવાથી માલમ પડ્યું કે ચુનીએ ચોટલામાં વીંટી સંતાડી રાખી હતી. પહેરેશોરની અચાનક રીતે એના ઉપર નજર પડી એટલે એની પાસેથી એણે વીંટી છીનવી લીધી.

મનોહરનાથ વળી મનમાં હસ્યો. “કાલે તો ફાંસીને લાકડે લટકી જવાની છે છતાં એને વીંટીનો મોહ છૂટતો નથી. ધરણ્યા જ સ્ત્રીઓનું સર્વસ્વ છે.”

પહેરાવાળાએ મનોહરનાથની હથેળીમાં જાણે ધગધમતો અંધારો મૂકી દીધો હોય તેમ એ વીંટીને જોઈને ચોંકી ઊઠ્યો. વીંટીનો એક બાજુએ હાથીદાંત ઉપર ચોક્કસ પેઈન્ટીંગથી મૂઝવાળા એક યુવકનો ફોટો ચિતરેલો હતો અને બીજા બાજુએ સુવર્ણચકતી ઉપર કોતરેલું હતું—“વિનોદચંદ્ર.”

વિચારની પરંપરામાં હાડપિંજરનો પશુ વારો આવ્યો. હું વિચાર કરતો હતો કે અસ્થિપિંજરનું બનેલું આ શરીર કેના જેવું હશે? એટલામાં ઝોરડાની દીવાલને ઓથે ઓથે મારી પથારીની કોઈ પ્રદક્ષિણા કરતું હોય એમ મને લાગ્યું. કોઈ ત્વરિત ગતિએ શ્વાસ લેતું મને સંભળાયું. મને લાગ્યું કે એ વ્યક્તિ કશાની શોધ કરી છે પણ તેને કશો પતો લાગતો નથી. મને લાગ્યું કે આખી રાત ઊંઘ નથી આવી તેથી માઈ મગજ કોઈ બ્રમણા ઉપર ચઢી ગયેલું લાગે છે. મારાં અંડરથોમાં આવેલી શિરાઓ એટલા જોરથી ધબકી રહી હતી કે જાણે તેમાં કોઈ દોડાદોડી કરી રહ્યું હોય. મારા આખા શરીરમાં કંપ છૂટી ગયો. આ ચિત્તભ્રમમાંથી મુક્તિ મેળવવા હું એકદમ તાણીને જૂસ પાડી ઊઠ્યો કે “કાણુ છે એ?” તે વ્યક્તિનાં પગલાં મારી પથારી આગળ આવીને અટક્યા. મને જવાબ મળ્યો “એ તો હું છું. હું મારા હાડપિંજરને ખોળવા આવી છું.”

મારી કદપના સૃષ્ટિનું જ આ મનુષ્ય હતું, એટલે તેના આગળ બધા વ્યક્ત કરવો જ નકામો છે એમ ધારીને મારા ખોળામાં પડેલા ઉશીકાને જોર દર્દને પકડી રાખતો. હું સહેજ બાવે ખેલી ઊઠ્યો “આટલી રાતે એ કામ તમે ઠીક કાઢ્યું. હવે એ હાડપિંજર તમને શું ઉપયોગી થઈ પડશે?”

જવાબ જાણે મચ્છરદાનીમાંથી આવતો. “આ કેવો સવાલ! એ હાડપિંજરમાં તો માઈ હૃદય હતું. એની આસપાસ તો માઈ બરથોવન ખીલી રહ્યું હતું. તેને એકવાર ફરી જોવાની મને ઈચ્છા ન થાય?”

મેં કહ્યું: “અલગત થવી જ જોઈએ, એમાં કશું ગેરવ્યાજ-ખીપણું નથી. તમે જેને ખોળતાં હોય તેને બંને ખોળો પણ મને તો હવે જરા ઊંઘવા દો.”

વળી સ્વર સંભળાયો. “હું ધાઈ છું કે તમે અહીં એકલા જ છો. ઠીક, જરાવાર હું અહીં ખેસીશ અને તમારો સાથે થોડી વાતો

યુનીને ફાંસી દેવાનો હુકમ કર્યો પછી એએક દિવસ વીત્યા બાદ વિવિધ પ્રકારના ભોજનનો શોખીન મનોહરનાથ જોલના બાગમાં શક વગેરે લેવા ફરતો ફરતો જઈ ચઢ્યો. એ વખતે યુની પોતાના પતિના જીવનના સર્વ અપરાધોનું સ્મરણ કરીને પશ્ચાતાપ કરીને ડીર છે કે નહિ તે જાણવાના કુતૂહલથી જોલથી અંદર સ્ત્રીઓના વોર્ડમાં એ ગયો. ત્યાં લડાઈ ટોટો થતો હોય એવો કોલાહલ એને કાને આવવા લાગ્યો. પાસે જઈને જોયું તો યુની પહેરાવાળા સિપાઈની સાથે ઝઘડો કરી રહી હતી. મનોહરનાથ મનમાં હસ્યો, વિચાર કર્યો કે સ્ત્રીઓના સ્વભાવ જ આવા હોય છે. માથા ઉપર તો મોત બમી રહ્યું છે છતાં વઢવું ઝઘડવું છોડતી નથી, મને તો એમ લાગે છે કે એ યમપુરીમાં જશે ત્યાં પણ એ યમના દૂતો જોડે લજ્જા વગર રહેવાની નથી. વળી એને વિચાર આવ્યો કે એને બે અક્ષર ઉપદેશના કહીને મરતી વખતે એના હૃદયમાં કૃતકર્મનો પશ્ચાતાપ કરાવવો યોગ્ય છે; એટલે આવા સાધુ ઉદ્દેશથી એ યુનીની છેક નજીક ગયો. એને જોઈને યુનીએ બે હાથ જોડીને કરુણ સ્વરે કહ્યું. “જજ સાહેબ, તમારી આજી છે, આને કહો મારી વીંટી મને આપી દે.”

પૂછવાથી માલમ પડ્યું કે યુનીએ ચોટલામાં વીંટી સંતાડી રાખી હતી. પહેરેમીરની અચાનક રીતે એના ઉપર નજર પડી એટલે એની પાસેથી એણે વીંટી છીનવી લીધી.

મનોહરનાથ વળી મનમાં હસ્યો. “કાલે તો ફાંસીને લાકડે લટકી જવાની છે છતાં એને વીંટીનો મોહ છૂટતો નથી. હરેણા જ સ્ત્રીઓનું સર્વસ્વ છે.”

પહેરાવાળાએ મનોહરનાથની હથેળીમાં જાણે ધગધમતો અંતારો મૂકી દીધો હોય તેમ એ વીંટીને જોઈને ચોંકી ઊઠ્યો. વીંટીનો એક બાજુએ હાથોદાંત ઉપર એકાદ પેઈન્ટીંગથી મૂઝવાળા એક યુવકનો ફોટો ચિત્રરેસો હતો અને બીજા બાજુએ સુવર્ણચકતી ઉપર કોતરેલું હતું—“વિનોદચંદ્ર.”

વિચારની પરંપરામાં હાડપિંજરનો પણ વારો આવ્યો. હું વિચાર કરતો હતો કે અસ્થિપિંજરનું બનેલું આ શરીર કોના જેવું હશે ? એટલામાં આરડાની દીવાલને એથે એથે મારી પથારીની કોઈ પ્રદક્ષિણા કરતું હોય એમ મને લાગ્યું. કોઈ ત્વરિત ગતિએ શ્વાસ લેતું મને સંભળાયું. મને લાગ્યું કે એ વ્યક્તિ કશાની શોધ કર્યા કરે છે પણ તેને કશો પતો લાગતો નથી. મને લાગ્યું કે આખી રાત ઊંઘ નથી આવી તેથી માઈ મગજ કોઈ બ્રમણા ઉપર ચઢી ગયેલું લાગે છે. મારાં અંડરથોમાં આવેલી શિરાઓ એટલા જોરથી ધમકી રહી હતી કે જાણે તેમાં કોઈ દોડાદોડી કરી રહ્યું હોય. મારા આખા શરીરમાં કંપ છૂટી ગયો. આ ચિત્તભ્રમમાંથી મુક્તિ મેળવવા હું એકદમ તાણીને જૂમ પાડી ઊઠ્યો કે “ કોણ છે એ ? ” તે વ્યક્તિનાં પગલાં મારી પથારી આગળ આવીને અટક્યા. મને જવાબ મળ્યો “ એ તો હું છું. હું મારા હાડપિંજરને ખોળવા આવી છું. ”

મારી કદપના સૃષ્ટિનું જ આ મનુષ્ય હતું, એટલે તેના આગળ બધા વ્યક્ત કરવો જ નકામો છે એમ ધારીને મારા ખોળામાં પડેલા ઉશીકાને જોર દઈને પકડી રાખતો. હું સહેજ બાવે ખેલી ઊઠ્યો “ આટલી રાતે એ કામ તમે ઠીક કાઢ્યું. હવે એ હાડપિંજર તમને શું કપયોગી થઈ પડશે ? ”

જવાબ જાણે મચ્છરદાનીમાંથી આવતો. “ આ કેવો સવાલ ! એ હાડપિંજરમાં તો માઈ હૃદય હતું. એની આસપાસ તો માઈ બરબોવન ખીલી રહ્યું હતું. તેને એકવાર ફરી જોવાની મને ઈચ્છા ન થાય ? ”

મેં કહ્યું : “ અવગત થવી જ જોઈએ, એમાં કશું ગેરવ્યાજ-ખીપણું નથી. તમે જેને ખોળતાં હોય તેને બંને ખોળો પણ મને તો હવે જરા ઊંઘવા દો. ”

વળી સ્વર સંભળાયો. “ હું ધાઈ છું કે તમે અહીં એકલા જ છો. ઠીક, જરાવાર હું અહીં ખેસીશ અને તમારો સાથે થોડી વાતો

કરીશ. વર્ષો પહેલાં હું માણસો સાથે ખેસતી અને તેમની સાથે વાતો કરતી, પણ છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષથી તો રમશાનભૂમિના પવનને હું મારા વિલાપ સંભળાવું છું, આજે ફરીથી પહેલાંની માફક મનુષ્ય જોડે વાત કરું છું.” મને લાગ્યું કે કોઈ મારા પલંગ આગળ બેઠું. મેં જોયું કે હવે મારો છૂટકો નહોતો. એટલે બનતી મીઠાશથી મેં તેને બવાળ દીધો. “ત્યારે તો મને મજા પડશે. પણ કાંઈક આનંદ લાગે એવી વાત કરજો.”

“હું તમને માફ જીવનવૃત્તાંત જ કહેવા ધાઈ છું. એમાં તમને ઘણી રમુજ પડશે.” આ વખતે બરોબર બેના ટકોરા થયા.

“જ્યારે હું જીવતી હતી અને યૌવનાવસ્થામાં આવેલી હતી તે વખતે મને એક જાણની મોતના જેટલી ખીક લાગતી હતી. તે એક જાણ ખીજા કોઈ નહિ પણ મારા પતિ જ હતા. મળામાં બરાયલા મત્સ્ય જેવી મારી મનોદશા હતી. બાધ્યાવસ્થાના શાંત ગૃહમાંથી એક અપરિચિત અને તીક્ષ્ણ ધારવાળા આંકડીથી જાણે મને તેની પાસે ખેંચી લીધી. તેની પાસેથી નાસ્તી છૂટવાનો મને કોઈ માર્ગ ન જડ્યો.

“પરંતુ પછી મારા પતિ બે મહિને ગુજરી ગયા. મારાં સર્ગા-વહાલાં અને રતેલીજનોએ માફ દુઃખ જોઈને હૃદય પીગળી જાય એવું આકંદ કર્યું. મારા સસરાએ મારા મુખનું ધારી ધારીને નિરીક્ષણ કરી લીધા પછી મારી સાસુને કહ્યું. ‘તને જણાતું નથી? જોને આ તો ડાકણ છે.’—કેમ સાબળો છો કે, વાતમાં રસ પડે છેને?”

મેં કહ્યું: “બરોબર ઘણો રસ પડે છે, તમે વાતોનો આરંભ અત્યંત રમુજ રીતે કર્યો છે.”

“ચાલો ત્યારે આગળ સાબળો. હું તો પછી ખુશી થતી મારે પીએર આવતી રહી. લોકો તો જો કે મારાથી છાતું જ રાખતા હતા પણ મને ખબર પડી ગઈ હતી કે પ્રભુએ મને અલૌકિક સૌન્દર્ય આપ્યું હતું. કેમ તમારો શો અભિપ્રાય છે?”

મેં કહ્યું: “બરોબર હશે, પણ મેં તમને ક્યારે જોયા છે?”

એટલે હવે તો રોજ એકલો શેખર જ મારી દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યો. અને જ્યારે હું સાંજે બાજમાં મારા ચરણો આમળ મારી કલ્પનાના યુવાનોની સભા ભરીને બેસતી તે વખતે તેમાંનો પ્રત્યેક યુવાન મને શેખર જણાતો—કેમ સાંભળો છો ને ? શો વિચાર કરો છો ?”

મેં નિઃશ્વાસ નાખીને જવાબ આપ્યો “હું શેખર હોતો ?” “ઉભા રહો, મારી આખી વાત સાંભળી લો. વર્ષા ઋતુમાં એકવાર મને તાવ આવ્યો હતો. ડૉક્ટર મને જોવા આવ્યા. અમારું એ પ્રથમ મિલન હતું. હું બારી આમળ એટલા સાઈ આડી પડી હતી કે સાંજના આકાશની રતાશ મારા મુખની દિશા ઉપર કાંઈ અસર કરી શકે. ડૉક્ટર અંદર આવીને મને જોવા લાગ્યો ત્યારે ડૉક્ટરને રથાનેથી હું જ જાણે મને પોતાને જોઈ રહી હોઉં એવી કલ્પના મેં કરી. સંજ્ઞાના સોનેરી પ્રકાશમાં મને જણાયું કે મારું સોહામણું શિક્ષકું વદન ધોળા મૃદુ તકિયાને ઓઢીને લચી પડેલા પુષ્પની માફક નરમ થઈને પડ્યું હતું, મારા છૂટા વાળની લટો મારા કપાળ ઉપર જાણે રમ્યા કરતી હતી, અને શરમથી નીચાં ઢગી મએલાં મારી આંખના પોપચાં મારા આખા વદનમંડળ ઉપર કરુણાજનક છાયા પાથરી દેતાં હતાં.

“ ડૉક્ટરે શરમતાં શરમાતાં મારા બાઇને ધીમે રહીને પૂછ્યું ‘હું આમની નાડ તપાસું ?’ ”

“ મેં ઓઢેલું ખસેડી નાખીને મારો અમિત ગોળમટોળ હાથ લાખો કર્યો. એ હાથને જોતાં મને વિચાર આવ્યો કે મારા હાથમાં બંધી હોત તો કેવું સાઈ ? દહીંની નાડ તપાસવામાં આટલી બધી કફેડી રિશ્તિ થયેલી મેં કાંઈ ડૉક્ટરની જોયેલી નહિ. એમણે નાડ જોવા સાથે મારા કાંડા ઉપર આંગળીઓ મૂકી તે મને ધ્રુજી લાગી. એમણે મારા હાથની નાડ જોઈ, મેં એમના હૃદયની નાડ તપાસી. કેમ ખરું નથી માનતા ?

કરીશ. વર્ષો પહેલાં હું માણસો સાથે બેસતી અને તેમની સાથે વાતો કરતી, પણ છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષથી તો સ્મશાનભૂમિના પવનને હું મારા વિલાપ સંબળાવું છું, આજે ફરીથી પહેલાંની માફક મનુષ્ય જેડે વાત કરે છું.” મને લાગ્યું કે કોઈ મારા પલંગ આગળ બેઠું. મેં બેઠું કે હવે મારો છૂટકો નહોતો એટલે બનતી મીઠાશથી મેં તેને જવાબ દીધો. “ત્યારે તો મને મજા પડશે. પણ કાંઈક આનંદ લાગે એવી વાત કરજો.”

“હું તમને માફ જીવનવૃત્તાંત જ કહેવા ધાઈ છું. એમાં તમને ઘણી રમુજ પડશે.” આ વખતે બરોબર બેના ટકોરા થયા.

“જ્યારે હું જીવતી હતી અને યૌવનાવસ્થામાં આવેલી હતી તે વખતે મને એક જણની મોતના જોટલી બીક લાગતી હતી. તે એક જણ બીજા કોઈ નહિ પણ મારા પતિ જ હતા. બળામાં બરાચલા મત્સ્ય જેવી મારી મનોદશા હતી. બાધ્યાવસ્થાના શાંત ગૃહમાંથી એક અપરિચિત અને તીક્ષ્ણ ધારવાળા આંકડીથી બળે મને તેની પાસે ખેંચી લીધી. તેની પાસેથી નાસી છૂટવાનો મને કોઈ માર્ગ ન જડ્યો.

“પરણ્યા પછી મારા પતિ બે મહિને ગુજરી ગયા. મારાં સર્જા-વહાલાં અને સ્નેહીજનોએ માફ દુઃખ જોઈને હૃદય પીગળી બચ એવું આકંઠ કર્યું. મારા સસરાએ મારા મુખનું ધારી ધારીને નિરીક્ષણ કરી લીધા પછી મારી સાસુને કહ્યું. ‘તને જણાવું નથી? જોને આ તો ડાકણ છે.’—કેમ સંભળો છો કે, વાતમાં રસ પડે છે ને?”

મેં કહ્યું: “બરોબર ઘણો રસ પડે છે, તમે વાર્તાનો આરંભ અત્યંત રમુજ રીતે કર્યો છે.”

“ચાલો ત્યારે આગળ સંભળો. હું તો પછી ખુશી થતી મારે પીએર આવતી રહી. લોકો તો જો કે મારાથી છાતું જ રાખતા હતા પણ મને ખબર પડી મર્જ હતી કે પ્રભુએ મને અલૌકિક સૌન્દર્ય આપ્યું હતું. કેમ તમારો શો અભિપ્રાય છે?”

મેં કહ્યું: “બરોબર હશે, પણ મેં તમને ક્યારે જોયા છે?”

એટલે હવે તો રોજ એકલો શેખર જ મારી દષ્ટિએ પડવા લાગ્યો. અને જ્યારે હું સાંજે બાગમાં મારા ચરણો આમળ મારી કદપનાના યુવાનોની સભા ભરીને બેસતી તે વખતે તેમાંનો પ્રત્યેક યુવાન અને શેખર જણાતો—કેમ સાંભળો છો ને? શો વિચાર કરો છો?”

મેં નિઃશ્વાસ નાખીને જવાબ આપ્યો “હું શેખર હોતો?”
“ઉભા રહો. મારી આખી વાત સાંભળી લો. વર્ષા ઋતુમાં એકવાર મને તાવ આગ્યો હતો. ડૉક્ટર મને જોવા આવ્યા. અમારું એ પ્રથમ મિલન હતું. હું બારી આગળ એટલા સાઈ આડી પડી હતી કે સાંજના આકાશની રતારા મારા મુખની દિશા ઉપર કાંઈ અસર કરી શકે. ડૉક્ટર અંદર આવીને મને જોવા લાગ્યો ત્યારે ડૉક્ટરને રથાનેથી હું જ જાણે મને પોતાને જોઈ રહી હોઉં એવી કદપના મેં કરી. સંધ્યાના સોનેરી પ્રકાશમાં મને જણાયું કે મારું સોહામણું શિકું વદન ધોળા મૃદુ તકિયાને અઢેલીને લચી પડેલા પુષ્પનો માદક નરમ થયેને પડ્યું હતું, મારા છૂટા વાળની લટો મારા કપાળ ઉપર જાણે રમ્યા કરતી હતી, અને શરમથી નીચાં ઢગી જએલાં મારી આંખના પોપચાં મારા આખા વદનમંડળ ઉપર કરુણાજનક છાયા પાથરી દેતાં હતાં.

“ડૉક્ટરે શરમતાં શરમાતાં મારા બામને ધીમે રહીને પૂછ્યું ‘હું આમની નાડ તપાસું?’”

“મેં ઝાઢેલું ખસેડી નાખીને મારો અમિત ગોળમટોળ હાથ લાંબો કર્યો. એ હાથને જોતાં મને વિચાર આવ્યો કે મારા હાથમાં ખંજડી હોત તો કેવું સાઈ? દર્દીની નાડ તપાસવામાં આટલી બધી કફોડી રિયતિ થયેલી મેં કાંઈ ડૉક્ટરની જોયેલી નહિ. એમણે નાડ જોવા સાથે મારા કાંડા ઉપર આંગળીઓ મૂકી તે મને ધૂન લાગી. એમણે મારા હાથની નાડ જોઈ, મેં એમના હૃદયની નાડ તપાસી. કેમ ખરું નથી માનતા?

“મેં કહ્યું ‘હું માનું છું, હૃદયના ધબકારા બધી વાત કહી દે છે.’”

“હું ધણી વખતે મદી પડી અને ધણીવાર સાજી થઈ, તે અરસામાં સાયંકાળના મારા કલ્પના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરનારા મારા કલ્પિત પુરુષો ધામે ધામે ઝોછા થઈ ગયા અને હેવટે એક ઉપરજ વાત આવી. એક ડોક્ટર અને એક દહીં એટલામાં જ મારી સૃષ્ટિનો સમાવેશ થઈ ગયો, હવે હું સંધ્યા સમયે ગુપ્ત રીતે સફેદ સાડી પરિધાન કરતી હતી. મારા અંમેડામાં સફેદ જ્યુઈર્ના પુષ્પના હું મજરો ધાલતી અને પછી મારા નિત્ય નિયમ પ્રમાણે હાથમાં આપનો ઝાલીને વૃક્ષની નીચે બેસતી હતી.

“વાર, તમે એમ ધારો છો કે વારંવાર પોતાનું રૂપ નીરખ્યા કરવાથી કંટાળો આવે છે? ના, તમે એમ ન ધારશો. મારા સ્વરૂપને હું મારી દૃષ્ટિએ નહોતી જોતી. તે વખતે હું એક હતી અને બે પશુ હતી. હું પેલા ડોક્ટરની દૃષ્ટિએ મારું સ્વરૂપ જોતી હતી. જેમ જેમ હું તેના દૃષ્ટિએ મારા સ્વરૂપને જોવા લાગી તેમ તેમ હું તેમાં વધારે સુગંધ થવા લાગી અને હું ઉન્મત્ત રીતે પ્રેમાસક્ત થઈ ગઈ. મારી જાતને મેં આટલાં બધાં લાડ લડાવ્યા છતાં સંધ્યાકાળના પવનની લહેકી માફક મારા હૃદયમાં નિસાસો સુસવાટા મારી રહ્યો હતો.

“ત્યાર પછીથી હું કદીએ એકલી બેસતી નહિ. જ્યારે ચાલતી ત્યારે પૃથ્વી ઉપર મારા પામની આગળીઓનાં ટેરવા થનથન થનથન નાચી રહેતાં હતાં અને તે હું મારી નજરે જોયા કરતી હતી. મને વિચાર થતો કે ડોક્ટર મારા આ વ્યાપારને જુએ તો એ શું ધારે?”

“અધ્યાહ્ન થતો તે વખતે આકાશ સૂર્યના તેજથી જળહળી રહેતું. ફક્ત અહોતહો ગિડતી સમડીતો અવાજ સંભળાયા કરતો હતો. બહાર ફેરિયો જૂઠા મારતો “બંમડોઓ લેવી છે કાચની બંમડોઓ?”

શકે. એટલે એમણે પૂરા ઠાઠથી વરઘોડો કાઢવાનો બહોળત કરી દીધો. પછી હું ડોક્ટરને પૂછવા લાગી “ત્યારે ડોક્ટર, હજીએ નાડ જોવાનું ચાલુ રાખશો?” જો કે મનુષ્યનાં મન અને તેમણે ખાસ કરીને પુરુષોનાં મન પારખવાં ઘણાં મુશ્કેલ છે, છતાંએ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહી શકું છું કે મારા ઉપલા વચન તીરની માફક ડોક્ટરના હૃદયને વીધી રહ્યાં હતાં.

“લગ્નવિધિ ઘણી મોડી રાતે થવાની હતી. એટલે મારા મોટા ભાઈ અને ડોક્ટર એમના નિત્ય નિયમ મુજબ દ્રાક્ષાસવનું પાન કરવામાં મશગુલ બની ગયા હતા. ચંદ્રનો ઉદય હમણાં જ થયો હતો. એમની પાસે જઇને મેં ડોક્ટરને યાદ દેવડાવ્યું “કેમ લગ્નની વાત ભૂલી ગયા કે શું? હવે તમારે જવાનો સમય થયો.”

“અહીં એક વાત મારે તમને કહી દેવી જોઇએ. ઉપર પ્રમાણે ડોક્ટરને કહીને હું એકદમ નીચે ઊતરી પડી. ડોક્ટરના દવાખાનામાં જઈ એક દવાની પડીકા લીધી અને છાનીમાની કોઈ દેખે નહિ એમ ડોક્ટરના ખાલામાં તે પડીકાની દવા મેં નાખી દીધી.

“ડોક્ટર ખાસો મોઢે માંડીને દ્રાક્ષાસવ અટમટાવતા હતા. પછી ઘોર અવાજે અને મારા હૃદયને ચીરી નાખે એવો દર્દિપાત કરતા એ બોલ્યા “ત્યારે હવે હું જાઉં છું.”

“વાળાંને સૂર સંભળાવા લાગ્યો. હું મારા આવાસમાં મધ અને જાણે પરણવાની હોઈ તેવાં લગ્ન અવસરનાં વત્સાલંકાર મારે અંજો મેં ધારણ કર્યાં. મારી પાસે જેટલા દામોના અને જરઝવેરાત હતું તે તમામ મેં પહેરી લીધું. મેં મારા માથાના વાળ સેંચામાં હીંમળોક લગાવ્યું. કપાળમાં ચાંદલો ક્યો અને જાણે હું વરને નીરખવા અને તેમનું પાણિમહણ કરવા લગ્નમંડપ જતી હોઈ તેમ બામમાં વૃક્ષ નીચે મઈ અને ત્યાં મારી શય્યા તૈયાર કરી.

“રાત રમણીય લાગતી હતી. ચંદ્ર દક્ષિણ પવન જાળિના શ્રમને હરી લેતો હતો. જીર્ણનાં પુષ્પની સુવાસથી આખો બામ મહેક મહેક સ્મર રહ્યો હતો.

“મેં કહ્યું ‘હું માનું છું, હૃદયના ધબકારા બધી વાત કહી દે છે.’”

“હું ઘણી વખત માંદી પડી અને ઘણીવાર સાજી થઈ, તે અરસામાં સાયંકાળના મારા કલ્પનાના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરનારા મારા કલ્પિત પુરુષો ધીમે ધીમે ઝોછા થઈ ગયા અને છેવટે એક ઉપરબ વાત આવી. એક ડૉક્ટર અને એક દર્દી એટલામાં જ મારી સૃષ્ટિનો સમાવેશ થઈ ગયો, હવે હું સંધ્યા સમયે ગુપ્ત રીતે સફેદ સાડી પરિધાન કરતી હતી. મારા અંગ્રોડામાં સફેદ જીર્ઝનાં પુષ્પનો હું ગજરો ઘાલતી અને પછી મારા નિત્ય નિયમ પ્રમાણે હાથમાં આપનો ઝાલીને વૃક્ષની નીચે બેસતી હતી.

“વારૂ, તમે એમ ધારો છો કે વારંવાર પોતાનું રૂપ નીરખ્યા કરવાથી કંટાળો આવે છે? ના, તમે એમ ન ધારશો. મારા સ્વરૂપને હું મારી દૃષ્ટિએ નહોતી જોતી. તે વખતે હું એક હતી અને બે પણુ હતી. હું પેલા ડૉક્ટરની દૃષ્ટિએ મારું સ્વરૂપ જોતી હતી. જેમ જેમ હું તેની દૃષ્ટિએ મારા સ્વરૂપને જોવા લાગી તેમ તેમ હું તેમાં વધારે મુગ્ધ થવા લાગી અને હું ઉન્મત્ત રીતે પ્રેમાશ્રુત થઈ ગઈ. મારી જાતને મેં આટલાં બધાં લાડ લડાવ્યા છતાં સંધ્યાકાળના પવનની લહેકી માફક મારા હૃદયમાં નિસાસો સુસવાટા મારી રહ્યો હતો.

“ત્યાર પછીથી હું કદીએ એકલી બેસતી નહિ. જ્યારે ચાલતી ત્યારે પૃથ્વી ઉપર મારા પગની આંગળીઓનાં ટેરવાં થનગન થનગન નાચી રહેતાં હતાં અને તે હું મારી નજરે જોયા કરતી હતી. મને વિચાર થતો કે ડૉક્ટર મારા આ વ્યાપારને જુએ તો એ શું ધારે?”

“અમ્મહ થતો તે વખતે આકાશ સૂર્યના તેજથી જળહળી રહેતું. ફક્ત અહોતહો ગિડતી સમડીનો અવાજ સંભળાયા કરતો હતો. બહાર ફેરિયો જૂમ મારતો ‘બંમડોએ લેવી છે કાચની બંમડોએ?’”

શકે. એટલે એમણે પૂરા ઠાઠથી વરઘોડો કાઢવાનો બહોળસ્ત કરી દીધો. પછી હું ડોક્ટરને પૂછવા લાગી “ત્યારે ડોક્ટર, હજીએ નાડ જોવાનું ચાલુ રાખશો?” જો કે મનુષ્યનાં મન અને તેમણે ખાસ કરીને પુરુષોનાં મન પારખવાં ધણાં મુશ્કેલ છે, છતાંએ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહી શકું છું કે મારા ઉપલા વચન તીરની માફક ડોક્ટરના હૃદયને વીધી ગયાં હતાં.

“લગ્નવિધિ ધણી મોડી રાતે થવાની હતી. એટલે મારા મોટા બાઈ અને ડોક્ટર એમના નિત્ય નિયમ મુજબ દ્રાક્ષાસવનું પાન કરવામાં મશગુલ બની ગયા હતા. ચંદ્રનો ઉદય હમણાં જ થયો હતો. એમની પાસે જઈને મેં ડોક્ટરને યાદ દેવડાવ્યું “કેમ લગ્નની વાત જૂલી ગયા કે શું? હવે તમારે જવાનો સમય થયો.”

“અહીં એક વાત મારે તમને કહી દેવી જોઈએ. ઉપર પ્રમાણે ડોક્ટરને કહીને હું એકદમ નીચે ઊતરી પડી. ડોક્ટરના દવાખાનામાં જઈ એક દવાની પડીકા લીધા અને છાનીમાની ઠાઈ દેખે નહિ એમ ડોક્ટરના ખ્યાલામાં તે પડાકીની દવા મેં નાખી દીધી.

“ડોક્ટર ખાસો મોઢે માંડીને દ્રાક્ષાસવ અટગટાવતા હતા. પછી ઘોર અવાજે અને મારા હૃદયને ચીરી નાખે એવો દર્દિપાત કરતા એ બોલ્યા “ત્યારે હવે હું જાઉં છું.”

“વાળાંને સૂર સંભળાવા લાગ્યો. હું મારા આવાસમાં ગઈ અને જાણે પરણવાની હોઈ તેવાં લગ્ન અવસરનાં વસ્ત્રાલંકાર મારે અંગે મેં ધારણ કર્યાં. મારી પાસે જેટલા દામોના અને જરઝવેરાત હતું તે તમામ મેં પહેરી લીધું. મેં મારા માથાના વાળ સેંધામાં હીંમળોક લગાવ્યું. કપાળમાં ચાંદ્રો ક્યો અને જાણે હું વરને નીરખવા અને તેમનું પાણિમહણ કરવા લગ્નમંડપ જતી હોઈ તેમ બામમાં વૃક્ષ નીચે ગઈ અને ત્યાં મારી શય્યા તૈયાર કરી.

“રાત રમણીય લાગતી હતી. ચંદ્ર દક્ષિણ પવન ચાંદ્રિના શ્રમને હરી લેતો હતો. જુદાં પુષ્પની સુવાસથી આખો બામ મહેક મહેક સ્વર્ગ રહ્યો હતો.

વાળનો સૂર ધીમે ધીમે બંધ પડવા લાગ્યો, ચંદ્રજ્યોત્સ્ના ધીમે ધીમે ઝાંખી લાગી. આ સૃષ્ટિ સાથેનો મારો જીવનભરનો સંબંધ માયાની માફક મારી દૃષ્ટિથી ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતો જણાયો.—પછી મેં મારાં નયન મીંચી દીધાં અને હું હસી.

મેં એવું અનુમાન બાંધ્યું હતું કે લોકો આવીને મને જોશે ત્યારે મારા રતુમડા હોઠ ઉપર તેમને સ્મિત ફરકી રહેલું જણાશે. કારણ કે જ્યારે હું સદાને માટે મારા પેલા શાશ્વત લગ્નમંડપમાં ધીમે ધીમે પ્રવેશ કરતી હોઉં ત્યારે મારા હોઠ ઉપર મારા વદનમંડળને દેદીપ્યમાન કરતું મધુર સ્મિત ફરકતું જણાય એવી મારી આકાંક્ષા હતી.

પરંતુ હાય એ લગ્નમંડપ, હાય એ વિવાહના વસ્ત્રાલંકાર, મારા હૃદયમાં થતા ખડખડાટથી હું જાગી ઉઠી ત્યારે જણાયું કે ત્રણ છોકરાં માગા હાડપિંજરની મદદથી અસ્થિશાસ્ત્ર બચ્ચુતાં હતાં. મારા વક્ષઃસ્થળમાં જ્યાં હર્ષ અને શોકના ધ્વજકારા થતા હતા અને જ્યાં મારા યૌવનની પાંખડીઓ એક પછી એક ખીલવા લાગી હતી, ત્યાં પોઈન્ટર ઠોકી ઠોકીને શિક્ષક મારાં અસ્થિનાં નામ શીખવવામાં યુગાર્ધ મચો હતો. અરેરે, તમે જે વખતે મારા હાડપિંજરની મદદથી પૃથક્ પૃથક્ અસ્થિનાં નામ શીખતા હતા, તે વખતે પૂર્ણ કાળજી રાખીને મારા અંત સમયે સાચવી રાખેલું મધુર સ્મિતનું નામનિશાન સરખું તમને જણાયું હતું !”

“કેમ આ વાત તમને કેવી લાગી ?”

“મેં કહ્યું “લણી જ આવહાલક.” એટલામાં ‘કાકા’ કરતા. કામડા ખેલવા લાગ્યા. મેં પૂછ્યું “હજી અહીં જ છો ને ?” મને કશો જવાબ મળ્યો નહિ. સવારનું અજવાળું મારા ચયનખંડમાં આવવા લાગ્યું.”

એક હતો રાજા

એક હતો રાજા.

જ્યારે અમે છેક નાના હતા ત્યારે અમારી વાતોનું મંડાણ “એક હતો રાજા” ત્યાંથી થતું; પરંતુ તે રાજા કેણુ હતો તે જાણવાની અમને કશી પડી નહોતી, તેમ તેનું નામ શિલાદિત્ય હતું કે શાલીવાહન હતું, તે કાશીમાં રહેતો કે કનોજમાં રહેતો, તે જાણવાનીએ અમને કશી પરવા રહેતી નહિ. સાત વર્ષના નાના બાળકનું હૈયું ફક્ત એક જ વાતે હર્ષથી ફલમલી રહેતું હતું. તે વાત સર્વ સત્યોનું સત્ય, સાર્વભૌમ સત્ય “એક હતો રાજા” એટલી જ હતી.

પરંતુ વર્તમાન યુગને વાંચકવૃંદ વધારે ચોક્કસ હોય છે અને બીજા પાસેથી પણ વધારે ચોક્કસપણું માગે છે. વાતોનું મંડાણ ઉપર પ્રમાણે થતું એ જ્યારે સાંભળે છે ત્યારે તેઓ એકદમ ગ્રીણા અને શંકાશીલ અને છે, અને વિજ્ઞાનની સર્યાલાર્મટ મૂકાને વાતોને ધારી ધારને તપાસે છે અને પછી પૂછે છે. “કયો રાજા?”

આવા પ્રશ્નો થવા લાગ્યા એટલે વાર્તા કહેનારાઓ વધારે ચોક્કસ બનતા ગયા. હવે તેઓ “એક હતો રાજા” એમ કહીને વાર્તાની શરૂઆત નહોતા કરતા પણ મહાશાનીનો ડોળ ધાલતા તેઓ આવી રીતે શરૂઆત કરતા કે “એક અજાતશત્રુ કરીન રાજા હતો.” આટલો સુધારો થયો હતો તો પણ વર્તમાનકાળના વાંચકવૃંદને સંતોષ થયેલો ન જણાયો. વળી પાછા એ વિજ્ઞાનના ચક્ષુમાં નાકે ચઢીને આંખો મટમટાવતા વાર્તાકારને બીજો પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા. “કયો અજાતશત્રુ?” વાર્તાકારને સ્પષ્ટીકરણ કરવું પડે છે. “પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી

જણે છે કે અત્યાર સુધી સૃષ્ટિમાં ત્રણ અગતશત્રુઓ થઈ ગયા. પહેલો ઇ. સ. પૂર્વે વીસમા શતકમાં જન્મ્યો હતો અને અઢી વર્ષની કુમળી વયમાં ગુજરી ગયો. એના રાજ્યનો સવિસ્તર વિશ્વસનીય વૃત્તાંત કોઈ પાસેથી ન મળી શક્યો તેને માટે મને ઘણી દિલમીરી થાય છે. શ્રીજે અગતશત્રુ ઇતિહાસકારોને સારી રીતે યાત છે. ઇતિહાસની નવી એ-સાઈકલોપીડીયા-ગ્રાનયકમાં તમે દૃષ્ટિપાત કરશો તો....."

આટલાથી વાચકવૃંદની શંકાઓનું સમાધાન થઈ જાય છે. અને વાતોકારમાં વિશ્વાસ ચોંટી છે. એ મનોગત કહે છે કે "હવે તો આપણને બોધ દેવા જેવી વાતોનો લાભ મળી શકે છે."

જુઓને, આપણને બ્રાન્તિમાં પડવું કેવું ગમે છે? આપણે કોઈ જાણતા નથી એવું કોઈ ધારી લેશે તો? એ વિચારે આપણા હૃદયમાં ગુસ્સો ભય રહ્યા કરે છે. છેવટે તો આપણે કબૂલ કરવું જ પડે છે કે આપણે ઘણા અજ્ઞાન છીએ છતાં એ વાત આપણે જાદ કબૂલ કરતા નથી.

અમેજમાં એક કહેવત છે કે "તમે મને કોઈ પૂછશો નહિ તો હું બિલકુલે જુદું નહિ બોલું." જાત વર્ષનો છોકરો જે પરીઓની વાર્તા સાંભળે છે તે એ વાર્તા સારી રીતે સમજી શકે છે; અને વાતો કહેવાતી હોય તે દરમિયાન એ કોઈ પ્રશ્નો પૂછતો નથી તેથી એ વાતોનું સ્વચ્છ અને સુંદર અસત્ય નાના બાળકની માથે ઉઘાડુ અને નિર્દોષ રહે છે, અને મૂર્તિમંત સત્ય સમું પારદર્શક અને નિર્મળ જરૂરના નીતરા પાણી જેવું હોય છે. આપણી આધુનિક વાર્તાઓમાં પણ અસત્ય તો રહેલું જ છે પરંતુ એ અસત્ય એના ખરા સ્વરૂપમાં નહિ જણાતાં વિદ્વાનોના બુદ્ધિઅગમી ઢંકાયેલું રહે છે. વાંચનારને જો આ બુદ્ધિઅગમે બેઠીને છુપાઈ રહેલું અસત્ય પકડી ઠાઠે છે, તે હરત જ પેલા વાર્તાકાર ઉપરનો એનો વિશ્વાસ ભીડી જાય છે.

અમે નાના હતા ત્યારે અમારી પોતાની રીતે વાતોની મિષ્ટતા ધણી સારી રીતે સમજી શકતા અને અમારા સમજવામાં બિલકુલે ભૂલ થતી નહિ. જ્ઞાન જેવી હુલ્લક વસ્તુ ઉપર અમે જરાએ ધ્યાન આપતો નહિ. અમને તો ફક્ત સત્યની જ જરૂર હતી. અમારાં આયના જેવાં વિકાર વિનાનાં નિર્મળ હૃદયને સત્ય ક્યાં હોય છે અને તેને કેવી રીતે પમાય છે એ ધણી સારી રીતે જ્ઞાત હતું. આજે એના એ જ અમે વિવિધ હકીકતથી પાનાનાં પાનાં બરી કાઢીએ, પરંતુ તેમાં સત્ય જોઈએ તો માત્ર આટલું—

“એક હતો રાજા.”

કલકત્તામાં નાનપણમાં મેં એક વાત સાંભળી હતી. તે મને અત્યારે ખાસ યાદ આવે છે. તે દિવસે સાંજ પડી હતી, વરસાદ વરસી રહ્યો હતો, પવન પશ્ચિમ પુષ્કળ હતો. આખા શહેરમાં રેલ આવી અટકી હતી. અમારી પોળમાં ઘુંટણ સમા પાણી થઈ ગયાં હતાં. મને મનમાં એવું થયા કરતું હતું કે આજે મારા માસ્તરથી બજાવા ન આવી શકાય તો બહુ સાઈ થાય. હું એટલા ઉપર પડેલા બાકડા ઉપર બેઠો બેઠો પોળ સામી દષ્ટિ કરી રહ્યો હતો તે વખતે મારી છાતી તમે જોઈ હોય તો ધડક ધડક થયા કરતી હતી. હું મિનિટે મિનિટે વરસાદ સામું જોયા કરતો અને જો એ રહી જવા આવતો તો એ હાથ જોડીને હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો કે બજવાન, સાડા સાત ધાગ્યા સુધી પુષ્કળ વરસાદ વરસાવજો. તે વખતે હું તો એમ જ બોલતો હતો કે વરસાદની જરૂર ફક્ત એક જ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે હતી; અને તે એ કે જો વરસાદ આવે તો આપણે માસ્તરના સપાટામાંથી બચી જઈએ.

કદાચ મારી પ્રાર્થનાને લીધે નહિ હોય તો પ્રકૃતિના નિયમને અનુસરીને હશે; અમે તેમ હો પશ્ચિમ વરસાદનું જોર તો બિલકુલે કમી થયું નહિ. મારે દિલ્લમીરી સાથે કહેવું પડે છે કે મારા માસ્તરનું જોર કમી થયું નહિ બરોબર વખતસર જ મિનિટનો પશ્ચિમ ફેર પડ્યા

સિવાય મારા માસ્તર હાથમાં સોટી લઈને પોળમાં પેસતા જણાયા. મારી આશાનો પરપોટો મારી છાતીમાં ફૂટી ગયો અને માઈ હૃદય જાણે બંધ પડી ગયું. આ દુનિઆમાં પાપ કર્યા હોય તેવી તેને મૃત્યુ પછી શિક્ષા થાય છે. સુષ્ટિનો એ નિયમ જો ખરો હોય તો જરૂર આવતે જન્મે હું માસ્તર થઈશ અને મારા માસ્તરને મારા નિશાળિયા થઈને મારો માર ખાવો પડશે.

જેવી મેં એમની છત્રી દીઠી તેવો જ હું તો જીવ લઈને નાહો અને માના ઓરડામાં ભરાઈ ગયો. મારી મા અને મારી દાદીમા બંને દીવાના પ્રકાશમાં પર્ત્ત રમતા હતાં. હું તો જેવો ત્યાં ગયો તેવો જ મારી માએ પાથરી રાખેલી પથારીમાં ધસ દઈને પડ્યો અને મળમળો થતો બોલ્યો “આ, માસ્તર આવ્યા છે અને માઈ માયું એટલું બધું દુઃખે છે ! આજે હું ભણવા ના બેસું તો ?”

હું આશા રાખું છું કે કુમળી વયનાં બાળકોને આ વાત કોઈ નહિ વંચાવો અને હું અંતઃકરણપૂર્વક ઈચ્છું છું કે સ્કૂલોમાં ચાલતાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં આ વાત કોઈ દાખલ કરશે નહિ. મેં જે કર્યું હતું, તે બધું અયોગ્ય ક્યું હતું પણ તેની મને કરીયે શિક્ષા થઈ નહિ. મારી લુચ્ચાઈમાં હું તો ઊલટો ફાવી ગયો. મારી માએ કહ્યું “હશે ત્યારે” એમ કરીને નોકરને હુકમ કર્યો કે “જા, માસ્તરને કહે કે આજે બાઈનું શરીર ઠીક નથી માટે કાલે આવજો.”

મારી તનિયત બમડી આવી છે એ વાત મારી માતાએ માની હોય એમ મને ન લાગ્યું; કારણ કે એ તો એની મેળે નિશ્ચિત જીવે રમતમાં ધ્યાન આપવા લાગી, અને હું કર્યા છું તેનું એને રમવાની લાયકામાં રમણ ન રહ્યું. હું પણ મારી બાજુમાં ફાવી ગયો એટલે ગોદડામાં મોઢું ધાલીને પેટ ભરીને હસ્યો.

પણ સાત વર્ષનો છોકરો માંદા રહેવાનો ઢોંગ કર્યા સુધી નિભાવી શકે ? એકાદ બે મિનિટમાં તો હું ઊઠીને બેઠો થયો અને મારા દાદીમાને પજવવા લાગ્યો; “ના દાદીમા એક વાત કહો.” પણ માઈ

કહેવું ઠાણુ સંભળજે ? મા અને દાદીમા પત્તા રમવામાં એટલા બધાં મશગૂલ થઈ ગયાં હતાં કે ના પૂછે વાત. આખરે મારી મા કંટાળીને બોલી ઊઠી “ છોકરા પજવ્યા ન કર. આટલો દાવ જમને રમી લેવા દે. ” પણ હું એમને કહેડો શાનો મૂકું ! “ ના દાદીમા, અને યસ વાત કહેવી જ પડશે. ” વળી મારી માને કહેવા લાગ્યો “ આ, હવે કાલે રમજો. હવે તું દાદીમાને વાત કહેવા દે. ”

મારી માતા છેવટે હારી. પત્તા ફેંકી દેતી દાદીમાને કહેવા લાગી “ જુઓને આ તો માનતો જ નથી. કહો એને વાત એટલે થયું. માનાએ મારો માર્ગ સ્પર્શ કરી આપ્યો એટલે મેં દાદીમાને હાથ પકડીને એમને નીચે બેસાડ્યાં અને કહ્યું કે હવે કહેવા માંડો વાત. ” દાદીમાએ વાત માંડી “ એક હતો રાજા, અને એક હતી રાણી. ” વાતની શરૂઆત તો ઠીક થઈ; કારણ કે રાજાને એક જ રાણી હતી. બાકી આ કલ્પિત વાર્તાઓના રાજાને તો ઘણી રાણીઓ હોય છે. કેટલીકવાર એવી વાત આવે છે કે તે રાજાને બે રાણીઓ હતી. આ સંભળીને તો આપણું હૃદય વધારે દુઃખીયું અને છે કારણ કે વાતમાં પછીથી એવું જ આવતું કે એક રાણી માનીતી અને બીજી અણુમાનીતી હતી. મારાં દાદીમાની વાતમાં આવો કશો ભય નહોતો. કારણ કે એમની વાર્તાના રાજાને તો એક જ રાણી હતી. પછીથી કેટલીક વાર્તામાં એવું સંભળાએ છીએ કે તે રાજાને છોકરો ન હતો. મારા જેવા સાત વર્ષના છોકરાને શાનું બાન હોય કે રાજાને છોકરો હોવો જ બેઠ્ઠાએ. “ પછી તે રાજા છોકરો મેળવવા વનમાં તપશ્ચર્યા કરવા ગયો. ” આમ સંભળીને પણ મારી ઈતેજારી ખાસ વધી જતી નહોતી; કારણ કે હું કંઈ છોકરાને માટે એ રાજાની માફક જંમલમાં નાસી જઈ એવો નહોતો, હા, એક કારણ હતું મારે જંમલમાં નાસી જવાનું. મારા માસ્તરના ત્રાસથી મને નાસી જવાનું બહુ મન થતું હતું.

વાત આગળ ચાલી: “ રાજા તપ કરવા ગયો તે વખતે એની રાણી અને તેની નાની કુંવરીને ઘેર મૂકતો ગયો. બાર વરસ વહી

અર્થાં. એ તો વનમાં તપશ્ચર્યા કરતો હતો. ત્યાં એને પોતાની સ્વરૂપવાન કુંવરીનું બિલકુલે સ્મરણ મળતું નહિ. રાજકુમારી દિવસે દિવસે મોટી જવા લાગી અને પૂર્ણ યુવારથામાં આવી. એ પરણાવવા જેવડી થઈ મઈ છતાં રાજા આવ્યો નહિ. રાણી શોક અને ચિંતાથી સુકાઈ જતી હતી. બિચારી વિચાર કર્યો કરતી હતી “અરે પ્રભુ શું મારી લાડકો છોકરી કુંવારી રહેવા સરળયત્રી છે? અરેરે હું તે કેવા લેખ લખાવી લાવી છું?” રાણીએ રાજાને તેડવા માણસો મોકલ્યાં અને તેમની સાથે કહાવ્યું કે અમે તેમ કરીને એકવાર બિલા લેવાને મહેલ પધારો. રાજાએ કહેણું માન્યું.

રાણીએ પોતાને હાથે તમામ રસોઈ કરી. ચોસઠ વાનીનાં પકવાણ બનાવ્યાં. પછી સુખમના પાટલા ઉપર રાજાને આસન આપ્યું અને સોનાની થાળી અને ચાંદીની વાડકીઓમાં ભોજન પીરસી દીધું. રાજકુમારી રાજાની પાછળ હાથમાં મચ્છપિચ્છને વ્યવન લાઇને ઊભી ઊભી પોતાના સ્વરૂપપ્રકાશથી આખા ખંડને અજવાળી નાખતી રાજાને પવન ઢાળતી હતી. બાર વર્ષે આજે મહેલમાં પામ મૂકયો હતો. એની દષ્ટિ એચિતી આ કુંવરી ઉપર પડી. એનું રૂપ જોઈને એ ખાવાનુંએ જૂલી ગયો. એણે રાણીને પૂછ્યું: “મહાદેવીની સુવર્ણમયી મૂર્તિની પેઠે વિરાજમાન થતી આ શુભ તેજસ્વિની કન્યા કોણ છે? એ કોની પુત્રી છે?”

રાણી કપાળ કૂટતી બોલી “અરે વિધાતા! તમે તમારી પુત્રીને ય નથી જોળખતા?”

રાજા તો આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ ગયો અને છેવટે રાણીને કહ્યું “આપણી બાલક કન્યા આટલી બધી મોટી થઈ મઈ?”

“વચ્ચે બાર વરસનો ગાળો પડ્યો. એટલે તમને આશ્ચર્ય લાગે છે.”

“ત્યારે તમે એને પરણાવી કેમ ન દીધી?”

“ તમે ક્યા હતા ? મારાથી શી રીતે એને માટે ચોગ્ય પતિની શોધ થઈ શકે ? ”

રાગને આ સાંભળી પારાવાર ક્રોધ ચઢ્યો. “ બહુ, કાલે સવારે મહેલની બહાર નીકળતાં હું જેનું મુખ જોઈશ તેને હું આ કન્યા પરણાવીશ દઈશ. ” કુંવરી પોતાના પિતાને પંખો નાખ્યા કરતી હતી અને રાગ બમી ઉઠ્યો.

ખીજે દિવસે સવારે રાગ મહેલની બહાર નીકળ્યો. એટલે એને મહેલ પાસેના વિશાળ ચોમાનની નજીક આવેલા વનમાં એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર સમિધ એકઠો કરતો દૃષ્ટિએ પડ્યો, એ છોકરાની ઉંમર સાત કે આઠ વર્ષની હતી. રાગએ પોતાની પુત્રીને આ બ્રાહ્મણના બાળક સાથે પરણાવવા નિશ્ચય કરી દીધો. રાગના નિશ્ચયનો કોણ વિરોધ કરી શકે ? માણસો મોકલીને એણે પેલા બ્રાહ્મણના પુત્રને તેડાવ્યો અને તેની જોડે પોતાની પુત્રીનો હસ્તમેળાપ કરી દીધો. ”

વાતી આટલે સુધી આવી એટલે તરત જ હું નીચો વળાને મારી દાદીમા સામું જોતો આગળ વાત સાંભળવાની ઇતેઝારીમાં બોલ્યો : “ દાદીમા પછી ? ”

અરં પૂછો તો મારા અંતઃકરણમાં એવી પ્રબલ ઈચ્છા થઈ આવી કે પેલા બ્રાહ્મણ પુત્રની જગ્યાએ લક્ષ્મણપ્રસાદ અને બેસાડી દીધો હોય તો કેવી મજા પડે. બહાર વરસાદ તો વરસ્યા જ કરતો હતો. દીવી ઉપર કોડિયામાં દિવેલનો દીવો બળ્યા કરતો હતો. આ બધુંએ મારા બોળા અંતઃકરણને એમ મનાવી રહ્યું હતું કે કોઈ અજ્ઞાત રાગના રાજ્યમાં અનિશ્ચિત કાળના પ્રભાતમાં હું જાણે સમિધ વીણી રહ્યો છું અને લાવણ્યની દેવી સમી સ્વરૂપવાન રાજકન્યા અને વરમાળા આરોપતી હતી. એણે અંધારામાં સુવર્ણ કૂત્ર ખોદ્યું હતું. કર્ણમાં સુવર્ણ એરીમ ધારણ કરેલાં હતાં, કંઠમાં હીરાનો

હાર હતો, હાથે સુવર્ણ કંકણ હતાં, કમ્બરે સુવર્ણકટિમેખલા શોભી રહી હતી અને પગમાં ધુધરીઆળાં નાળુક સાંકળાં હતાં.

આ નાની વાતોનાં પ્રયોજક જે ખુદ મારા દાદીમા જ હોય તો એમને ધણી ધણી બાબતોના ખુલાસા આપવા પડત. પ્રથમ તો રાજ બાર વરસ જંગલમાં કેમ રહ્યો? બીજું એ સુદૃઢ દરમ્યાન રાજપુત્રી કુંવારી કેમ રહી? આ બધું મને બુદ્ધિથી જિલદું લાગ્યું. આ પ્રશ્નોનો એ ખુલાસો આપી શક્યા હોત તો પણ લગ્નના સંબંધમાં બારે ચર્ચા ઉઠે એવું હતું. એક તો એ કે લગ્ન થયું જ નહોતું; અને બીજું એ કે ક્ષત્રીની કન્યા બ્રાહ્મણને શી રીતે પરણે? વાંચનાર તરત જ કહે કે પ્રયોજક ગાતિરુઢિની વિરુદ્ધ લોકોને વર્તન કરવાનું કહે છે, અને તેથી પેપરમાં ચર્ચાપત્રોની લંગારનો લંગાર લાગી જાય.

હું તો પ્રભુને એ જ પ્રાર્થના કરું છું કે મારી દાદીમાને જે ફરીથી જન્મ આપવો ઘટે તો એમને દાદીમાનો જ જન્મ આપજો. એમના આ દુર્ભાગી પૌત્ર જેવો જન્મ આપી શક નહિ, આમ આનંદ અને હર્ષથી હિચનતા હોય મેં દાદીમાને પૂછ્યું “હાં પછી?” દાદીમાએ આગળ ચલાવ્યું: “રાજકુમારી પોતાના બાલ પતિને લઈને દુઃખી થતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને સાતપાંખો પાર્શ્વભાગેનો મોટો મહેલ બંધાવીને પોતાના પતિની જોડે રહેવા લાગી. આ સાંભળીને હું પથારીમાંથી જાગીને એકદમ ખેડો થઈ ગયો અને ઉશ્કેળે મારા ખોળામાં વધારે જોરથી દબાવતો ખેડ્યો “હાં પછી?”

રાજકન્યાનો પતિ નિશાળે જવા લાગ્યો. અને નવું નવું શીખવા લાગ્યો. જેમ જેમ એ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ એની નિશાળના છોકરાઓ એને પૂછવા લાગ્યા “અદ્યા સપ્તપંખી મહેલમાં તારી સાથે પેલી સુંદરીઓ રહે છે તે કાણ છે?”

બ્રાહ્મણ બાળક પણ જાણતો નહોતો કે એ સુંદરાંગી કાણ છે. એને એટલું જ યાદ હતું કે એક દિવસ એ સમિધ વીણવા ગયો હતો ત્યાંથી આ ગોટાળો થઈ ગયો. પરંતુ આ બનાવ બને ઘણો સમય થયો હતો એટલે તેનું પણ એને પૂરપૂરું સ્મરણ નહોતું.

આ પ્રમાણે પાંચેક વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયા. એના સહાધ્યાયીઓ એને રાજ પૂછતા કે “અધ્યા સપ્તપંખી મહેલમાં રહેનારી પેલી સુંદરાંગી કાણ છે?” એક દહાડો બ્રાહ્મણ નિશાળેથી ઘેર આવ્યો. અને રાજકુમારીને કહેવા લાગ્યો કે “મારા સહાધ્યાયીઓ મને રાજ પૂછ્યા કરે છે, કે સપ્તપંખી મહેલમાં તારી જોડે રહેનારી પેલી સુંદરાંગી કાણ છે? મારાથી એમને કશો જવાબ આપી શકાતો નથી. મને કહે તું કાણ છે?”

રાજકુમારી બોલી “આજે તો નહિ, વળી એક દિવસ કહીશ. બ્રાહ્મણ રાજ એક જ પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો અને રાજકુમારી પણ એને એક જ જવાબ દેવા લાગી. આખરે બ્રાહ્મણપુત્ર ઘણો અધીરો બની ગયો. “ઓ સુંદરાંગી, તું કાણ છે તે મને આજે નહિ કહે તો આ સપ્તપંખી મહેલ છોડીને હું ચાલ્યો જઈશ” રાજકુમારીએ કહ્યું. “જાવ કાલે નક્કી કહીશ.”

બીજો દિવસે નિશાળે જઈ આવ્યા પછી બ્રાહ્મણપુત્રે કહ્યું. “ચાલ હવે કહે તું કાણ છે?” રાજકુમારીએ કહ્યું. “રાતે વાળુ કપાં પછી સૂઈ જતી વખતે હું કહીશ.” બ્રાહ્મણપુત્ર રાત પડવાની રાહ જોવા લાગ્યો. આ અરસામાં રાજકુમારીએ બ્રાહ્મણપુત્રની સુવર્ણ શય્યામાં ધવલ પુષ્પો પાથરી દીધાં, સુવાસિક તેલના સોનાના દીપક સજાવાળી દીધા, પછી ચોટસો ચાંદસો કરીને એ સંપૂર્ણ વસ્ત્રાલંકારોથી વિભૂષિત થઈને બેઠી.

બ્રાહ્મણપુત્ર વાળુ કરીને ધરવારીને રાજકુમારીએ તૈયાર કરી

રાખેલી સુવર્ણ શય્યામાં જમને બેઠો, અને મનમાં જ બોલ્યો.
“આજે આ સપ્તર્ષી મહેલમાં રહેનારી સુંદરાંત્રી કાણુ છે તે
મને જાણવાનું મળશે.”

રાજકુમારી પોતાના પતિનું ઉચ્છિષ્ટ ભોજન જમીને શય્યા-
ગૃહમાં આવી. આજે એને પોતાના પતિએ પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ
આપવાનો હતો. પરંતુ એણે જેવો શયનગૃહમાં પગ મૂક્યો તેવું જ
એને જણાયું કે પુષ્પની સુવાસથી શય્યામાં સર્પ આવી ચઢ્યો.
હતો અને તેણે બાહ્યપુત્રને દંશ કર્યો હતો. રાજકુમારીનો બાલપતિ
પુષ્પની શય્યામાં મૃત થઈને પડ્યો હતો.

મારા હૃદયનો ધમકારો આચિંતો બંધ થવા લાગ્યો. ઘેરે
અવાજે મેં કહ્યું. “પછી ?”

પરંતુ હવે આમળ વાતી સાંભળવામાં શી મજા રહી હતી ?
હવે તો વાતી આમળ લંબાવવામાં સંભવહીનતાનો જ દોષ આવે
એમ હતું. પરંતુ મારા જેવો સાત વર્ષનો છોકરો શું જાણી શકે
કે મૃત્યુ પછી “પછી શું ?” એવું હોય જ નહિ; અને મારી
દાદીમા તો શું પણ તેનીએ દાદીમા આવે તોયે એ વાત આમળ
લંબાવી શકાય જ નહિ.

પરંતુ બાળકની શ્રદ્ધા કયારે ખૂટી છે? આવી રીતે એ પરાજય
સ્વીકારે જ નહિ. એ તો મૃત્યુને પણ પાછું વાળવાનાં પરાક્રમ કરે
એવાં હોય છે. આજે ભારતર સાહેબને તો બાનું કાઢીને વિદાય કર્યો
અને વાત તો આમ ટૂંકામાં જ પતી મધ; એથી મારા જેવાને જેવો
તેવો શોકથયેત્રો ન માનશો. એટલે મારા ઉપર દયા લાવીને દાદીમાને
મહાન અંતરની કરાલ દાદો વચ્ચે ચવાઈ જતી અને નિરંતરને માટે
નાજૂદ થતી પેત્રી વાતીને અંતરના મુખમાંથી પાછી પડાવી લેવાની
હતી, છતાં એમણે તો બહુ સ્વરણ રીતે તેમ કરી દીધું. એમણે

ચોળેશે ઉપાય બતાવું ? મૃત શરીરને ફેળના સ્તંભ ઉપર બેસાડીને નદી તરાવી દીધું અને ધંતર મંતર જાણનારા પાસે ફેટલાક મંત્રો બજાવીને તેને જીવન કરી દીધું. પરંતુ તે વર્ષાવાળી રાતમાં અને દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં જાળકના મનમાં મૃત્યુની ભયંકરતા ઘણી ઓછી થઈ જાય છે અને એને મન મૃત્યુ એ રાત્રિની નિદ્રા જ છે. વાત પૂરી થાય છે ત્યારે નિંદ્રાના ભારથી આંખનાં પોપચાં ઢળી પડે છે. આ પ્રમાણે આપણે જાળકના નાના જડ શરીરને કાળરૂપી શાંત જળમાં નિદ્રાના ત્રાપા ઉપર બેસાડીને તુરત મૂકી દઈએ છીએ, અને પછી પ્રાતઃકાળે તેને આ સૃષ્ટિના જીવન અને પ્રકાશનું પુનર્દર્શન કરાવવા તેના કથુંમાં જીવનમંત્ર ફૂંકીએ છીએ.

અડગ પતિ

૧

ફાલગુન માસની પૂર્ણિમાની રાત હતી. આત્રલિકાની સુવાસથી મિશ્રિત નવયૌવન વસંતનો વાયુ સર્વ રથળે વાઈ રહ્યો હતો. તળાવની પાળ ઉપર ઊગેલા અસલી લીલી વૃક્ષની ડાળીઓની ધન ઘટામાં ભરાઈ રહેલા અપૈયાનો અવિશ્રાંતપણે નીકળતો સુરીલો તીણો પિયુ પિયુ કરતો અવાજ મુકરળ કુટુંબના ધરતી દીવાલો બેદીને તેમના અંતઃપુર સુધી પહોંચી જતો હતો. હેમંત અંતઃપુરમાં પોતાની પ્રિયા સાથે અભિનવ પ્રણય કરતો હતો. પોતાની રિસાયલી પ્રિયતમાને મનાવવા ઘડીમાં એ એના કૈશની લટોને પોતાની આંગળીઓ ઉપર રમાડતો. તો ઘડીમાં પ્રિયાનાં કંકણ અને અંમડીને એક બીજા સાથે વિનોદમાં અપખાવીને તેના રણકારથી શ્રીમતીના કાન ઠણકાવતો, તો ઘડીમાં એના સાથોનો મજરો એના મુખ ઉપર લાવીને એના વદન-મંડળની શોભાને અનેરો રંગ આપતો. જેમ સાયંકાળનો મંદ વાયુ બીજા બાજુએ હીલવ્યા કરે, તેમ એ પોતાની કુસુમકલિકા સમા કોમળ કાન્તાને ઉપર પ્રમાણેના અનુનયથી રીઝવી રહ્યો હતો. પણ અભિમાની કુસુમ જરાએ મનાઈ નહિ. આ તો ખારી બહાર ચંદ્ર અને ચાંદનીનો પ્રણય જોવામાં મશગૂલ થઈ ગઈ હતી. બિચારા હેમંતનાં લાડ નિષ્ફળ નીવડ્યાં.

હેમંતે બીજા યુક્તિ સાધી. કુસુમના બન્ને હાથ પકડીને એણે એને ધીમે ધીમે હલાવવા માંડી. પછી એ બોલ્યો. “કુસુમ, તારૂં ચિત્ત અત્યારે ક્યાં છે? તું અત્યારે ક્યાં પ્રદેશમાં મુસાફરી કરી રહી છું? તને દૂરબીનથી ધારી ધારીને જોઈ છું તોયે તું જણાતી નથી. તું એમ કેટલેક દૂર દોડી ગઈ છે, હવે એ અંતર વટાવીને પ્રિયા,

તું પાસે આવ. જો તો ખરી, આ રજની કેવી રળીઆમણી લાગે છે !”

કુસુમ પતિ તરફ દષ્ટિ ફેરવીને ધીમે સ્વરે બોલી “તમારી રળીઆમણી રજનીને અને પેલા ચંદ્રને બન્નેને એક કૂંકમાં હું ધાડું તો મારા મંત્રબળથી ઉરાડી દઉં.”

હેમંત હસતો બોલ્યો. “ત્યારે તો મહેરબાની કરીને એ મંત્રબળ ન અજમાવીશ. પણ ઊભી રહે, એક અઠવાડીઆમાં ત્રણ ચાર શનિવાર આવે અને સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી રાત લાંબી થાય એવો કોઈ મંત્ર તને આવડે છે? એ આવડતો હોય તો હમણાં ને હમણાં અજમાવી દે.” એમ બોલતાં બોલતાં એણે કુસુમને પોતાના પડખામાં લેવા માંડી પણ કુસુમ એના આલિંગનમાંથી છૂટી થતી બોલી “તમે જાણો છો, જે વાત મારા અંતઃકાળ વખતે કહેવાનું મેં તમને વચન આપ્યું છે તે વાત અત્યારે જ તમને કહી દેવાની મને પ્રબળ પ્રવૃત્તિ થઈ આવી છે. એ વાત સાંભળીને તમારે મને જે શિક્ષા કરવી હોય તે સહન કરવા હું તત્પર છું.” પોતાની પત્નીની મશ્કરી કરવા હેમંત જ્યેષ્ઠમાંથી બાવા પ્રસન્નને અનુસરતો એક શ્લોક બોલવા જતો હતો એટલામાં તો બદારથી કોઈનાં બારે પમલાંના જવાબ આવતો સંભળાયો. અવાજ ઉપરથી હેમંત પરખી ગયો કે એના પિતા હરિહર મુકરજી આવે છે એટલે એ મોટા ખબરાટમાં પડી ગયો.

બદાર ઊભા ઊભા જ હરિહર એક મોટો ઘાંટો પાડીને બોલ્યા: “હેમંત, અત્યારે ને અત્યારે તારી સ્ત્રીને કાઢી મૂક.”

હેમંતે પત્ની સામું જોયું પણ એના મુખ ઉપર આશ્ચર્યની છાયા ફરખી એને જણાઈ નહિ. કુસુમ ત્રિચારી બે હાથ વડે પોતાનું મુખ ઢાંકતી વિચારવા લાગી કે આ વખતે પૃથ્વીના પડમાં સમાઈ જવાય તો સાઈ. વળી પાછો બપોવાનો પિયુપિયુ કરતો સૂરીસો સ્વર આ ઓરડામાં આવી પહોંચ્યો. પણ અત્યારે એ સ્વર કોઈએ ન

સાંભળ્યો. પૃથ્વીમાં તો અનંત શોભાઓ ભરેલી છે. પણ દિલગીરી એટલી જ કે તેમને એક પળમાં વિકૃત કરી દેવામાં આવે છે.

૨

હેમંત પિતાની પાસેથી પાછો આવ્યો અને પોતાની પત્નીને પૂછ્યું. “આ વાત ખરી છે?”

“હા ખરી છે” કુસુમે કહ્યું.

“ત્યારે તેં મને અત્યાર સુધી કેમ એ વાત ન કરી?”

“ઘણીએ વાર મને એમ થતું કે જાણે હું તમને કહી દઉં પણ મારી જીભ ન ઊપડી શકી. હું ઘણી પામર બી છું.”

“ત્યારે હવે મને કહે.”

કુસુમે અહમ સ્વરે પોતાની આત્મકથા કહેવા માંડી. જરા પણ પાછી પાની કયાં સિવાય ઉઘાડે પગે કુસુમ જાણે અગ્નિમાં ચાલવા લાગી. એ કેટલી દગ્ધ થઇ ગઇ તે કોઈ ન જાણી શક્યું. આદિથી અંત સુધી હેમંતે વાત સાંભળી લીધી. પછી ઊડીને એ બહાર જતો રહ્યો.

કુસુમે જાણ્યું કે પતિ એનો નિરંતરને માટે ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા. એમાં એને કાંઈ આશ્ચર્ય પણ ન લાગ્યું. આટલા અદ્ય કાલાવધિમાં એનું મન શુષ્ક અને બેપરવા બની ગયું હતું એટલે આ બનાવ એણે મનુષ્યજીવનનો એક સાધારણમાં સાધારણ માની લીધો. સંસાર અને સ્નેહ આદિથી તે અંત સુધી એને કૃત્રિમ અને માયામય લાગ્યા. અરે જૂનકાળમાં પતિ સાથેના પ્રેમપ્રસંગોનાં સંસ્મરણોએ એના હોઠ ઉપર શુષ્ક, સખત અને નિરાનંદ હાસ્ય ફરકાવ્યું, પરંતુ એ હાસ્યરૂપી તંદિલ કટારે એના કાળજીમાં કારી લા કયી. કદાચ એ વિચાર કરતી હશે—જે પ્રેમ મનુષ્યના જીવનને પ્રકુલતાથી ભરી દેતો હતો, જે પ્રેમ હેતુ અને લાભણીનાં ગાડાં

ભરી ભરીને ઠાલવતો હતો, જે પ્રેમ અદ્ય ભરના વિયોગોને પણ તીવ્રતર દુઃખદાયક બનાવી મૂકતો તેમજ જે પ્રેમ પળવારના સંયોગોને અત્યંત આલ્હાદકારક બનાવી મૂકતો; વિસ્તારમાં જે પ્રેમની સીમા જણાતી નહોતી, અવધિમાં જે પ્રેમ નિત્ય બાસતો હતો, કામ કાળમાં પણ આ પ્રેમ વિરામ પામી જશે એવી કલ્પના સરખી આવી નથી, તે પ્રેમ શું આવો જ? એનો આધાર આટલો બધો નબળો? ગોર તમારો હાથેવાળો મેળવી આપે ત્યાં સુધી જ તમારા પ્રેમની ભવ્યતા. પછીથી તમારો આ નિત્ય અને શાશ્વત પ્રેમ ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઈને ખોળલાભર ધૂળ જેવો થઈ જાય છે. હમણાં અદ્ય સમય ઉપર જ હેમંતે એને કહ્યું હતું. “જે તો ખરી, આ રજની આવી રળીઆમણી લાગે છે!”

એ જ રાત હતી પૂરી તો થઈ નથી, એ જ બપૈયાના પિયુષિયુ શબ્દો કહ્યુંને આનંદ આપતા બંધ પડ્યા નથી, એ જ દક્ષિણનો મધુર વાયુ વાયા કરતો હતો અને એ જ ચાંદની સુરતશ્રમથી શ્રમિત થયેલી મનોહર નાયિકા સમી ખારી પાસે ઢાળેલા પતંગ ઉપર નિદ્રા લેતી હતી. આ તમામ અસ્ત્ય હતું. પોતાના કરતાં તો પેન્ના પ્રેમ વધારે વેશધારી હતો.

૩

આખી રાત નિદ્રા નહિ આવવાથી બ્યગ્ર અને શ્રમિત જણાતો હેમંત સવારમાં ઊઠીને ખારીશંકર ધોવાલને ઘેર ગયો.

ખારીશંકર આવકાર આપતાં બોલ્યા “શું ખબર લાબ્યો છે દીકરા?”

સળગતા અગ્નિની ઊર્જા બોલેલો માફક બજુડી ઊઠતો હેમંત બડકતો થડકતો બોલ્યો “અમારી માતિને બ્રષ્ટ કરી છે, તમે

અમારા કુટુંબ ઉપર વિપત્તિ આણી મૂકી છે, તમારે એનો જવાબ આપવો પડશે. ” આથી વિશેષ એ કાંઈ ન બોલી શક્યો.

ધ્યારીશંકરે મસ્કરીમાં જ જવાબ આપ્યો. “ત્યારે તમે મારી યાતિને બચાવી, હું નાત બહાર મુકાતો હતો તે અટકાવ્યો. અને મારી પીઠી થામડી.”

હેમંતના હાથમાં હોત તો પોતે પોતાના બ્રાહ્મણ કાપાલનથી ધ્યારીશંકરને એક પળમાં બરમીભૂત કરી નાખત; પરંતુ એના કાપાલને તો એને બાળા મૂક્યો અને ધ્યારીશંકર તો જેવો ને તેવો અક્ષત જ રહી ગયો.

હેમંત લથડતે સ્વરે બોલ્યો; “મેં કોઈ દિવસ પણ તમારું કાંઈ બગાડ્યું છે ? ”

ધ્યારીશંકરે કહ્યું “હું તને એક જ પ્રશ્ન પૂછીશ. મારી એકની એક પુત્રીએ તારા પિતાનું શું બગાડ્યું હતું ? તું તો તે વખતે ધણો જ નાનો એટલે તેં તો કદાચ સાંભળ્યું યે નહિ હોય. શાંત ચિત્તે હું કહું તે સાંભળ, જરાયે તપી જમ્મશ નહિ. એમાં મહાન પ્રતિષ્ઠાનો સવાલ સમાયેલો હતો.

“મારો જમાઇ નવકાન્ત મારી પુત્રીના અલંકાર તફડાવીને વિલાયત નાસી ગયો તે વખતે તું ધણો નાનો હતો. પાંચ વર્ષ ઉપર બેરીસ્ટર થઇને એ પાછો આવ્યો તે વખતે આમમાં ઠેવું તોફાન મચી રહ્યું હતું તેની તો તને કદાચ ખબર હશે. ના ના, તું તો કલકત્તે બસ્યો તો એટલો તને ખબર નહિ હોય. તારો પિતા નાતનો પટેલીઓ બનીને મને કહેવા લાગ્યો કે “જો તું પુત્રીને એના પતિને ઘેર મોકલીશ તો પછી તારાથી એને પાછી તારે ઘેર નહિ બોલાવી શકાય. તારે એનો હંમેશને માટે ત્યાગ કરવો પડશે.” હું તારા પિતાને પગે પડ્યો, અને આજીજી કરી અને કરણપૂર્ણ સ્વરે મેં કહ્યું મોટાભાઈ આટલો ફેરો માઈ રક્ષણ કરો. હું મારા જમાઇને ગોમય પ્રાશન કરાવીશ અને એની પાસે પ્રાયશ્ચિત કરાવડાવીશ. માટે

એને જ્ઞાતિમાં લેવાનો ખંદોજસ્ત કરો. પણ તારા પિતા તો ખડક જેવા અડમ રહ્યા. હું મારી પુત્રીનો કેવી રીતે ત્યાગ કરું? જ્ઞાતિ અને સ્નેહીજનોને રામ રામ કરીને હું કલકત્તે બંધને રહ્યો. ત્યાંયે પણ વિપત્તિઓએ મને ન છોડ્યો. મારે મારા બત્રીજનાં લગ્ન કરવાનાં હતાં અને તેને માટે મેં તમામ તૈયારીઓ કરી રાખી હતી; પણ તારા બાપે કન્યાવાળાઓને ચઢાવ્યા અને વિવાહ તોડી નંખાવ્યો. ત્યાર પછી મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારી નસોમાં આલ્મશુરકતનું એક બિંદુ પણ બ્યાં સુધી વહેતું હશે ત્યાંસુધી હું આનું વેર લીધા વિના નહિ રહું. હવે આ વાતમાં થોડું ઘણું અજવાળું તો તને પડતું હશે એમ હું ધારું છું. પણ જરા સશ્ચર કર; તને આખીએ વાત હું કહીશ એટલે જોર મઝા પડશે. ઘણી રસમરી વાત છે.

“તું કહેજેમાં બણતો હતો ત્યારે તારા ધરની જોડાજોડ એક વિપ્રદાસ ચેટરજી નામનો ગૃહસ્થ રહેતો હતો. હવે તો એ ગુજરી ગયો છે. એના ધરમાં એક કાયસ્થ જ્ઞાતિની માખાપ વિનાની કુસુમ નામની વિધવા છોડી હતી. છોડી ઘણી રૂપાળા હતી એટલે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની વિકારી દૃષ્ટિનો એ ભોમ ન થઈ પડે તેની વિપ્રદાસ બહુ સંભાળ રાખતો હતો. પરંતુ આ યુવાન છોકરીને પોતાના વૃદ્ધ વાલીની આંખમાં ધૂળ નાખીને પોતાનું કાચું સાધવામાં જરાય મુશ્કેલી નડી નહિ, લૂગડાં સુકવવા એ હંમેશા ત્રીજા માળની અગાશીએ ચઢતી. તે તારા અબ્યાસ માટે તારા ધરની અગાશી પસંદ કરી હતી. બન્ને અગાશીઓ જોડાજોડ હતી. અગાશીમાંથી તમે બન્ને બણ્યાં એક બીજા જોડે વાતો કરતાં હશો કે કેમ તે તો હું નથી કહી શકતો, પણ વૃદ્ધ ચેટરજીના મનમાં છોકરીના વર્તન વિષે શંકા આવી. છોકરી ધરના કામકાજમાં ઘણી ભૂલો કરવા લાગી અને તપ કરતાં પાર્વતીની માફક એણે ધીમે ધીમે આહાર અને નિદ્રાનો પણ ત્યાગ કરવા માંડ્યો. કેટલીક વાર તો કાંઈ પણ દેખીતા કારણ સિવાય પેલા વૃદ્ધ આગળ આ છોકરી પુષ્કળ આંસુ માળતી હતી.

“આખરે વૃદ્ધની જાણુમાં આવ્યું કે તમે જન્ને રોજ અગાશીમાં એકઠાં મળો છો અને કેટલીકવાર તો કાલેજમાંથી ગેરહાજર રહીને તમે જાણે એકાંતવાસમાં અભ્યાસ કરવાની ટેવ પડી ગઇ હોય તેમ હાથમાં ચોપડી ઝાલીને ગપોરના સમયે તું અગાશીમાં જ બેસી રહેતો હતો. વિગ્રહાસ એક દિવસ મારી પાસે આવ્યા. મને બધી હકીકતથી વાકેફ કર્યો અને છેવટે મારી સલાહ લીધી. મેં કહ્યું, ‘કાકા બહુ વખતથી તમે કાશીની યાત્રાએ જવાનો વિચાર ક્યો કરો છો માટે તમે હવે કાશીની યાત્રાએ જાવ અને છોકરી મારે ત્યાં મૂકી જાવ. હું એની દેખરેખ રાખીશ.’

“એના મયા પછી છોકરીને મેં શ્રીપતિ ચેટરજીને ત્યાં મૂકી અને એ એની જ પુત્રી છે એમ લોકોમાં વાત ચલાવી. પછી થું થયું તે તો તું જાણે છે. આદિથી અંત સુધીની તમામ હકીકત મેં આજે તને કહી તેથી માફ હોય હલકું પડ્યું છે. આ એક નવલકથા જેવું લાગે છે નહિ? આ નવલકથાનું એક પુસ્તક લખીને જાણે છપાવી દઉં એવો મને વિચાર થાય છે, પરંતુ પુસ્તક લખવા જેટલો મારામાં શક્તિ નથી. મારા બત્રોજને એવું કાંઈક લખતા આવડે છે ખરૂં. એની પાસે હું એ ગ્રંથ લખાવું પરંતુ એ ગ્રંથ લખવામાં તું એને સહાયતા આપે તો એ ગ્રંથની સમાપ્તિ થઈ શકે; કારણ કે આ નવલકથાનો અંતમાત્ર તને જેટલો સારી રીતે અવગત છે, તેટલો મને નથી.”

ખારીશંકરની આ છેવટની ટીકા ઉપર ધ્યાન ન આપતાં હેમંતે પૂછ્યું. “કુસુમે આ લગ્નમાં કાંઈ વાધો ઉઠાવ્યો નહિ?”

“એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ આંખોનાં મન કેવાં ધડેલાં હોય છે તેની તને ક્યા ખબર નથી? જ્યારે એ મોઢેથી “ના” કહે ત્યારે એમની “હા” સમજી લેવી.

“એને ખીજે ઘેર લઈ જવામાં આવી એટલે થોડા દિવસ તો એ તને નહિ જોવાથી હીજરાયા કરતી હતી, તારા ઉલ્લભમાં તું કાંઈ

પછાત પડ્યો નહોતો. કોલેજમાં જવાનું છોડી દઈ ને આખરે તેં શ્રીપતિનું ઘર ખોળા કાઢ્યું અને પ્રેસીડંસી કોલેજને બદલે એક ઘરની લોખંડના સળાઆવાળી બારી સામે જ તારી દષ્ટિ રિશ્તર રહેતી હતી. અને તમારા બન્નેની દયા આવતી હતી. એક તરફથી પેલી છોકરી તારા વિના ઝૂપી કરતી હતી.

“એક દિવસ મેં કુસુમને બોલાવીને કહ્યું. “પુત્રી, મારી એક વાત તું સાંભળ. હું વૃદ્ધ થયો છું એટલે મારી આગળ તું કશી શરમ ન રાખીશ. તું કોને ઝંખ્યા કરે છે તે હું જાણું છું. તારા પ્રેમીની સ્થિતિ પણ તારા જેવી જ થઈ રહી છે. મારી ઈચ્છા છે કે તમારા બન્નેનો યોગ હું સાધી આપું.” કુસુમ રડી પડી અને મારી પાસેથી ભીડીને ચાલી મઈ. ત્યારપછી હું વારંવાર શ્રીપતિને ઘેર જતો. કુસુમ પાસે તારી જ વાત કાઢતો અને તેમ કરીને મેં એની શરમ તોડાવી, મેં એને કહ્યું કે “એની સાથે તારા લગ્ન કરાવી આપવા હું મારાથી બનતું કરીશ.” એટલે એ બોલી ભીડી “એ કેમ બનશે?” મેં કહ્યું “તેની તું કશીયે શીકર ન કરીશ. હું કહીશ કે એ બ્રાહ્મણની કન્યા છે, હજી કુંવારી છે.” એણે મને કહ્યું કે “પહેલી એમની અનુમતિ લો.” મેં કહ્યું. “શી ખાંડી ખાંડી વાત કરે છે. તે તો તારી પાછળ ઘેરો ચર્ચા મચાશે. એને બધું તોડીફોડીને કહી દેવાની શી બશર છે. લગ્ન સહીસલામત રીતે થઈ જવા દે એટલે બધું એ ઠેકાણે આવી જશે. જેનો અંત સુધયો તેનું બધું સુધયું અને તારી વાત કાણ જાણે તે બહાર પડી જવાની છે? એને નાહકનો થું સંતાપ આપવો?”

“કુસુમને મારી વાત પસંદ પડી કે કેમ તે હું નથી જાણતો, પરંતુ મારી વાત સાંભળીને ધણીવાર એ રડતી અને ધણીવાર બોલ્યા વિના બેસી રહેતી. હું કહેતો કે તને આ વાત પસંદ ન હોય તો જવા દો, ત્યારે એને વધારે અચંબો ચર્ચા જતો. આવી સ્થિતિએ વાત પહોંચી એટલે મેં શ્રીપતિને તારી પાસે મોકલ્યો. એક

પળવારની પશુ આનાકાની ક્યા વિના તેં લગ્ન માટે સંમતિ આપી અને ચોકડું ગોઠવાઈ અબું.

“પરંતુ લગ્નનું મૂહૂર્ત લીધા પછી એક દિવસ કુસુમ ખરેખરી વંકાઈ બેઠી અને એણે ઠેકાણે લાવતાં મને નવનેળ પાણી ઉતર્યાં. એ તો કહે કે “હાકા, આ વાત જ પડતી મૂકા.” મેં કહ્યું “જો મૂખ છાંયરી, આટલું બધું નક્કી થયા પછી આપણાથી શી રીતે હવે ફરી શકાય?”

“એણે કહ્યું “હું મરી મઈ છું એવી વાત ઉરાડો અને મને કાઈ અન્ય રથળે મોકલો દો.”

“મેં કહ્યું; “અરે પણ પેલા વિચારાનું શું થશે તેના કાંઈ વિચાર કયો. અત્યારે એ સુખના સાતમા આસમાન ઉપર ચઢી ગયેલો છે. અને આવતી કાલે તું એના હૃદય સાથે જોડાઈ જવાની છે એ ખ્યાલે હર્ષમાં નાચી રહ્યો છે, ત્યારે આજે તારા મૃત્યુની ખબર એને પહોંચાડવાનું માગે છે, એનું પરિણામ શું આવશે તે તું જાણે છે? તારા મૃત્યુની ખબર એને પહોંચાડી આવીને એના મૃત્યુની ખબર મારે તને આપવી પડશે. અને તેજ સમયે મારે તારા મૃત્યુની ખબર સાંભળવી પડશે. તારે મારી પાસે આ પ્રમાણે બહાદુરતા અને સ્ત્રીહત્યા કરાવવી છે?”

“આખરે શુભ ઘડીએ તમારા બન્નેનાં લગ્ન થયાં અને હું મારા કર્તવ્ય બારમાથી મુક્ત થઈ ગયો. પછી શું થયું તે તું મારા કરતાં વધારે જાણે છે.”

હેમંત મર્જના કરતો બોલ્યો “અમારી આટલે બધે દરજ્જે પાશમાલી કરી છતાં તમે જંખ્યા નહિ. આ વાત અત્યારે હવે બહાર પાડવાનું તમને ક્યાંથી સૂઝયું?”

પૂણી શાંતિથી પ્યારીશંકર બોલ્યો; “મેં જોયું કે તારી બેનના લગ્નની તમામ તૈયારીઓ થઈ ચૂકેલી છે અને હવે લગ્નસમારંભની બધી થોડીવાર છે, ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે એક બ્રાહ્મણનું ઘર

તો મેં વટાવ્યું પરંતુ તે કર્તવ્ય સમજીને જ. હવે મારે શું ખીજા બ્રાહ્મણના ધરને પશુ વટલાવવું. માફ કર્તવ્ય મને એમ કહે છે કે આ વખતે તેમ થતાં મારે અટકાવવું. તેથી મેં તારા પિતાને લખ્યું કે તમારા ધરમાં તમારી પુત્રવધૂ શુદ્ધ છે. એ વાત હું પુરવાર કરી આપી શકીશ. ”

મહા ભઝિરથ પ્રપત્ને ક્રોધને નિયમમાં રાખીને હેમંત બોલ્યો; “હવે આ છોકરીનો હું ત્યાગ કરી દર્ધશ એટલે એની શી દશા થશે ? તમે એનું પાલનપોષણ કરશો ? ”

પ્યારીશંકરે કહ્યું; “મારે કરવાનું તો હું કરી ચૂક્યો છું. ખીજાએ પોતાની પત્નીએને તજી દે તો તે બધાનું પાલનપોષણ કરવાનું કાંઈ મારે માથે ન હોઈ શકે. ” એમ બોલતો પ્યારીશંકર બોલ્યો. “અધ્યા કોઈ છે કે ? હેમંત માટે કોર્ટ્ડ્રીક લાવજો. ”

હેમંત હઠીને ઊભો થયો અને પ્યારીશંકરના કોર્ટ્ડ્રીકના આવવાની રાહ જોયા વગર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

૪

આજે કૃષ્ણપક્ષની પાંચમ હતી. એટલે રાત અંધારી હતી. પક્ષીના સંગીતનો સ્વર નહોતો સંભળાતો. દક્ષિણ પવન ઊંધમાં ચાલતા મનુષ્યની પેઠે અંધારામાં બાથોડીમાં મારતો હતો. આકાશમાંના તારા બધા કોઈ ઘણી જ યુક્ત વાત શોધી કાઢવા મથન કરી રહ્યા હોય તેમ અનિમિષ ચઢેર નેત્રે અંધારને બેઠી રહ્યા હતા.

શયનગૃહમાં અંધારું હતું. હેમંત પથારીમાં બેઠો બેઠો બારીની બહાર અંધારામાં જોઈ રહ્યો હતો. કુસુમ પોતાના એ હાથ વડે પતિના ચરણો પકડીને તેના ઉપર પોતાનું વદનમંડળ ટેકવીને જમીન ઉપર બેઠી હતી. કાલાવધિ શાંત મહાસાગર સમે જણાતો હતો. અંત રાત્રિના પૃથ્થ બામ ઉપર દેવે આ એક જ ચિત્ર સ્વરૂપ કાળ

માટે જાણે ચીતરી રાખ્યું હતું. ચારે બાજુએ સર્વનાશ, મધ્યમાં ન્યાયાધીશ, અને અપરાધી એના ચરણે. કોઈનાં પમલાનો અવાજ સંભળાયો. બારણા આમળ આવીને હરિહર મુકરજીએ જૂમ પાડી, “તને જોઈએ એટલો સમય મળ્યો છે. હવે એથી વિશેષ સમય નહિ મળે. તારો સ્ત્રીને ધરતી બહાર કાઢી મૂક.”

કુસુમ આ સાંભળીને પોતાનો તમામ આવેશ એકઠો કરીને પતિના ચરણોને મજ્જમપણે વીંટાઈમઈ, ચુંબનોથી તેને વધાવી લીધા અને આદરપૂર્વક તેને પોતાનું મસ્તક નમાવીને એ ખસી મઈ.

હેમંત ઊઠ્યો, બારણા પાસે ગયો અને બોલ્યો “પિતાજી, હું મારી પત્નીનો ત્યાગ નહિ કરું.”

હરિહર બરાહી ઊઠ્યો, “શું, એને માટે નાત તજશ?” હેમંતે શાંત સ્વરે જવાબ આપ્યો. “મને નાતની પરવા નથી.” “ત્યારે મને તારી પણ પરવા નથી, હું તારો ત્યાગ કરું છું.”

પ્રાહ્મણી

નાયબ જનકીનાથના ઘરમાં ખારી નામની એક પ્રાહ્મણી રસોઈ કરવાને માટે રહી હતી. એની સ્થિતિ જે કે ધણી મરીમ હતી છતાં એનું ચરિત્ર ધણું સારું હતું. આ ધણે દૂરની રહેનારી વિપત્તિની ખારી એ જનકીનાથને ઘેર આવી હતી. એક દિવસ માલિકે એના ઉપર ક્રુદ્ધિ કરી. તરત જ એ શેઠાણી પાસે અર્ધ જ્વને હડી-કત કહીને રડી પડી. શેઠાણીએ કહ્યું; “હવે તું ખીજે ઠેકાણે નોકરી શોધી લે. અહીં રહેવામાં સાર નથી.”

પરંતુ અહીંથી જતા રહેવાનું સહેલું નહોતું. એના પાસે ખુંજમાં કેટલાક રૂપિયા હતા, એટલે આ પ્રાહ્મણી ચંદ્રશૂપણ બદને ત્યાં જઈને રહી. બદને એમના પુત્રોએ કહ્યું; “જાણી જેમને શું કામ શિરે તમે વિપત્તિ આવી લે છે.” બદજીએ કહ્યું; “વિપત્તિ હાલી ચાલીને આપણે ઘેર આશ્રય ખોળતા આવે તો એને આશ્રય વિના વિમુખ કરવી એ મને યોગ્ય નથી લાગતું.”

એક દિવસ નાયબ સાહેબ બદજીને ઘેર આવ્યા, તેમને સાર્ણામ પ્રજ્ઞામ કપા અને પછી ખોલ્યા; “બદજી, મારી રસોઈચણને તમે કેમ રાખી લીધો છે? અમને ઘરમાં રસોઈની ધણી આપણ પડે છે.” આના જવાબમાં બદજીએ નાયબ સાહેબને જે એક કડવી વાત સંભળાવી દીધી બદજી ધણા પ્રતિષ્ઠિત અને સાચા ખોલા હતા એટલે તક ને ફડ જે વાત ખરી હોય તે જ કહી નાખતા. ઠાઠનીયે શરમ રાખીને વાત કરતા નહિ. નાયબ સાહેબ બદજી ઉપર મનમાં તો ધણા ગુસ્સે થયા. “બચ્ચા જેઈ બઈશ” એમ પણ મનમાં જગડ્યા; પણ બહાર કાંઈ પણ શેષ ન જણાવતાં બદજીને પ્રજ્ઞામ કરીને ચાલ્યા ગયા.

એ ચાર દિવસ બાદ બટ્ટજને ઘેર પોલીસના પમલા 'વર્ગ', બટ્ટજની સ્ત્રીના કશીકા નીચેથી નાયમ સાહેબની સ્ત્રીનું કર્ણફૂલ મળી આવ્યું. પેલી પ્રાહ્મણી ઉપર આળ આવ્યું અને એને ચોર મણીને જેલમાં પૂરી. બટ્ટજની પ્રતિષ્ઠા ગામમાં ઘણી સારી હતી તેથી ચોરીનો માલ રાખવા બદલના ગુનામાંથી એ બચી ગયા. બટ્ટજને ખાતરી થઈ કે પ્રાહ્મણીએ મારો અશ્રય લીધો તેથી જ એની આ દશા થઈ. એના હૃદયમાં આ વાત શલ્યની પેઠે ખૂબ્યા કરતી હતી. છોકરાઓએ કહ્યું: 'હવે આપણે આ ઘર છોડીને બીજે રહેવા જઈએ, હવે અહીં રહેવું સલામત નથી.'

બટ્ટજ બોલ્યા: "હું બાપદાદાના ઘરને છોડું? જે બાગ્યમાં હશે તે થવાનું જ છે. મને ત્યાં જઈશું ત્યાંએ દુઃખ છોડવાનું નથી."

એટલામાં નાયમ સાહેબે જમીન ઉપરનો લાગો ધણો વધારી દીધો એથી એ લોકોમાં અકારો થઈ પડ્યો. બટ્ટજ પાસે જોટલી જમીન હતી તે તમામ એમને દાનમાં મળી હતી. એમના ઉપર જમીનદારનો કષ્ટિ હઠ્ઠ નહોતો. છતાં નાયમે જમીનદારને એવું બેરવ્યું કે "બટ્ટજ તો લોકોને ચઢવીને આપણી સામા કની મૂકે છે." એટલે જમીનદારે બટ્ટજને ગમે તે રસ્તે દયાવી દેવાને નાયમને સત્તા આપી. નાયમ ફરી બટ્ટજ પાસે આવ્યો અને વિનયથી પ્રણામ કરતો બોલ્યો: "બટ્ટજ, પેલી જમીન છે તે તો પરમણાની હદમાં પડે છે, માટે તે તમારે છોડી દેવી પડશે." બટ્ટજએ કહ્યું: "શી વાત કરો છો? એ તો આજકાલ કેટલાંયે વર્ષ ચર્ચા મારી માલીકાની છે." બટ્ટજનો આ જમીન સંપત્તિમાં જમીનદારની ઘણી નાણેશી ચર્ચિ. બટ્ટજએ કહ્યું: "મને તે થઈ ગય. ચાહે જમીન જતી રહે પણ હું તો કેટલાં નહિ જ ચડું." છોકરાઓએ કહ્યું: "જમીન જતી રહેવા દેશો તો આ ઘરમાંથી શી રીતે રહેવાશે?"

બાપદાદાના ઘર ઉપર બટ્ટજની પ્રાણ કરતાં વિશેષ મમતા

ડાં એટલે નાઈલાજે એમને કોર્ટે ચઢવું પડ્યું. મુન્સફ સાહેબે ન્યાય ચૂકવ્યો અને એમને જમીન પાછી મળી. એમના આશ્રયે રહેનારા લોકોએ બદ્દલની જીતથી મોટો ઉત્સવ ઉજવ્યો. બદ્દલ એ સર્વને એમ કરતાં અટકાવ્યાં. નાયબે ઉપલા ફેંસલાથી નારાજ થઈ અપીલ કરી એટલે બદ્દલ વળી પાછા મળ્યા. વકીલો એમની પાસેથી શી નહોતા લેતા. વકીલ લોકો બદ્દલને વારંવાર આશ્વાસન આપતા હતા કે “મળરાશો નહિ, અપીલમાં પણ તમે જ જીતશો. દિવસ કહી રાત થઈ જાય છે ?”

એક દિવસ નાયબને ત્યાં મોટી ધામધૂમથી સત્યનારાયણની કથા થઈ. એણે આ શાનો ઉત્સવ ઉજવ્યો ? તપાસ કરતાં બદ્દલને માલમ પડ્યું કે પોને અપીલમાં હારી ગયા છે. કપાળ ફૂટતા બદ્દલ વકીલને પૂછવા લાગ્યા; “તમે શું કહેતા હતા ? હવે મારી શી દશા થશે ? દિવસ ઠેવી રીતે રાત થઈ ગઈ ?” વકીલોએ એનું ગૂઢ કારણ સમજાવ્યું કે હાલમાં જે નવા એડીશનલ જજ થઈને આવ્યા છે, તે પહેલાં મુન્સફની જગ્યા ઉપર હતા તે વખતે, જે મુન્સફે તમારો મુકદ્દમા ચૂકવ્યો હતો તેની સાથે એમને ખટપટ જાગેલી હતી. તે વખતે તો એ મુન્સફને એ કાંઈ ન કહી શક્યા; પરંતુ હવે જજ બનીને આવ્યા એટલે એના ફેંસલા ઉપર જેટલી અપીલો આવે છે તે બધીએ મંજૂર રાખે છે; એટલે આમાં આપણી હાર થઈ. ”

બદ્દલ એ વ્યાકુળ થઈને પૂછ્યું; “આના ઉપર હાઈકોર્ટમાં અપીલ થઈ શકતી હશે ?”

વકીલે કહ્યું. “જજ સાહેબે એવી કુનેહથી જજમેન્ટ લખ્યું છે કે હવે હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરવામાં કાંઈ માલ નથી. એણે તમારી જીજ્ઞાસા ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં સામાવાળાની જીજ્ઞાસા ઉપર વિશ્વાસ રાખેલો છે. ”

આંખમાં આંસુ આણુતા બટ્ટણ બોલ્યા. “ તો હવે મારે માટે કશો જ ધંધાજ નથી રહ્યો ? ”

વજીરે ઉંડો વિચાર કરીને માથું હલાવીને કહ્યું. “ હવે તો ધંધાજ જણાતો નથી. ”

ખીજે દિવસે નાયબ બહી ધામધૂમ સાથે ઘણા આદમીઓને લઈ બટ્ટણ પાસે આવ્યો અને લાખો ચર્ધાને એમને પગે લાગ્યો; અને જતાં જતાં કહેતો ગયો કે “ પ્રભુ તમારી ઈચ્છા. ”

વિલાયતી પ્રાયશ્ચિત

૧

સ્વર્ગ અને મનુષ્ય લોકોની વચમાં એક અનિર્દેશ્ય અરાજક સ્થાન છે. ત્યાં રાજ્ય ત્રિશંકુ લટકેલા કરે છે અને આકાશકુસુમો દમસાબંધ બને છે. એ વાયુરૂપી દુર્ગંધ વેષ્ટિત થયેલા પ્રદેશનું નામ “હોત તો શાત.” એવું હતું.

જે લોકો મહાન કાર્ય કરીને અમરતા પ્રાપ્ત કરી મયા છે તે ધન્ય થઈ મયા છે. જે મનુષ્યો સાધારણ ભાવથી સંસારનાં કાર્યોમાં એક બીજાને સહાય કરે છે, એ લોકોને પણ ધન્ય છે; પરંતુ જે લોકો ભાગ્યના ભ્રમમાં કુટાહને આ બંને અવસ્થાઓની વચમાં અટવાયા કરે છે, એમને માટે તો ધન્યવાદનો કોઈ ઉપાય જણાતો નથી. એમને માટે તો અમુક વાત બને તો અમુક થાય, પણ તે અમુક વાત બનેયે નહિ અને અમુક થાયે નહિ, એવું હોય છે.

અમારા અનાથબંધુ પણ ગિયારા વિધાતાની વિંટબનાથી પીડાતા હિપર જણાવેલી અવસ્થાઓની વચમાં જ અટવાયા કરતા હતા. બધાનું એવું માનવું હતું કે જો એ ધારે તો સર્વ વાતોમાં કૃતકાર્ય થઈ શકે; પરંતુ એમણે ધાર્યુંયે નહિ, અને એમના કોઈ કામમાં ભલીવાર પણ ન આવ્યો. એટલે એમની શક્તિ વિષેની બધાની માન્યતા જેવી ને તેવી કાયમ જ રહી હતી. બધા કહેતા—એ પરીક્ષામાં પડેલે નાંબરે પાસ થાય એવા છે; પણ એમણે પરીક્ષા જ આપી નહિ. બધા કહેતા કે એ નોકરી કરે તો હરએક ખાતામાં અનાયાસે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી શકે; પણ એમણે નોકરી જ ન કરી. સાધારણ લોકો પ્રત્યે

એમને વિશેષ દુણા હતી; કારણ કે એ બિચારા બહુ સાદા હતા. અસાધારણ લોકોમાં એમને મિલકુલે શ્રદ્ધા નહોતી, કારણ કે એ પોતે એવા અસાધારણ થવા ધારત તો થઈ શકત. આપણા અનાથ-બંધુની ખ્યાતિ, સુખ સંપત્તિ, સૌભાગ્ય તમામ દેશકાળને લઇને અસંભવતાના ભંડારમાં ભરાઈ રહ્યું હતું. બાકી વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો વિધાતાએ એમને એક શ્રીમંત સાચરા અને એક સુશીલ સ્ત્રી એટલું જ આપેલું હતું. એમની સ્ત્રીનું નામ વિંધવાસિની હતું.

અનાથબંધુને પોતાની સ્ત્રીનું એ નામ પસંદ નહોતું તેમ એ સ્ત્રી રૂપ અને ગુણમાં પણ પોતાને યોગ્ય નહોતી એમ એમનું માનવું હતું. પરંતુ સ્ત્રીના મનમાં તો સ્વામીના સૌભાગ્યવર્મની સીમા રહી નહોતી. વિંધવાસિની કોઈ પણ સંદેહ વગર માનતી હતી કે સર્વ સ્ત્રીઓના સ્વામી કરતાં પોતાનો સ્વામી શ્રેષ્ઠ છે. એ બાબતમાં તો અનાથબંધુ પણ એમના પત્ની જોડે સંમત હતા.

પોતાના સ્વામીના ભૌરવનો ગર્વ એક રતિભાર પણ ખંડિત ન થાય તેને માટે વિંધવાસિની રાત ને દિવસે કાળજી રાખતી હતી. એની ઈચ્છા તો એવી હતી કે સૌથી ભંયા શિખર ઉપર જો એ પોતાના સ્વામીને ચઢાવી શકે, તો આ મૃત્યુલોકના કટાક્ષપાતથી એ એમને દૂર રાખીને નિશ્ચિંતપણે પતિની પૂજા કરવામાં પોતાનું જીવન જોડી દે. પરંતુ આ બડ જન્મતમાં ભક્તિ દ્વારા ભક્તિના પાત્રને ઉપર ઉઠાવી બઈ શકાતું નથી. વળી અનાથબંધુને આદર્શ પુરુષ તરીકે નહિ માનનારાઓની સંખ્યા આ જન્મતમાં કાંઈ થોડી નહોતી, એટલે વિંધવાસિની પોતાની ઇચ્છા પાર ન પાડી શકી. તેનું એને બહુ દુઃખ થતું હતું.

અનાથબંધુ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે પોતાને સાચરે રહેતો હતો. પરીક્ષા આવી પણ એ પરીક્ષામાં ન બેઠો અને બીજે વર્ષે એણે કોલેજ છોડી દીધી.

પતિના આવા વર્તનથી વિંધવાસિની બધા આમળ ભોંડી પડી.

એક દિવસ રાતે એણે સ્વામીને ધીમે રહીને કહ્યું “પરીક્ષા આપી દીધી હોત તો ઠીક થાત.”

અનાથબંધુ હસતો હસતો બોલ્યો: “પરીક્ષા આપવાથી જ માણસમાં યોગ્યતા આવે છે? એમ તો અમારા કેદારનાથે પણ પરીક્ષા પાસ કરી છે.”

વિંધ્યવાસિનીને આથી સંતોષ મળ્યું. એણે મન વાળ્યું કે દેશનાં મધેડાં પણ પાસ થાય એવી પરીક્ષા પાસ કરવાથી અનાથબંધુનું ગૌરવ કેટલું વધી જવાનું હતું?

એકવાર વિંધ્યવાસિનીની બાલ સખી કમળા એને મળવા આવી અને એને હરખાતાં હરખાતાં ખુશ ખખર સંભળાવી કે “મારો ભાઈ રમેશ આ વખતે પરીક્ષામાં પાસ થયો અને એને સોલરશીપ પણ મળ્યા.” કમળાએ બિચારીને બોળે બાવે આ ખુશ ખખર કહી પણ વિંધ્યવાસિનીને એમ લાગ્યું કે મારા પતિ નાપાસ થયા તેથી એણે આડકતરી રીતે મને મહેલું માયું. એટલે કમળા ઉપર એ ઉતરી પડી અને બંધનમાં જ સંભળાવી દીધું કે “એક. એ. ની પરીક્ષા તે કાંઈ પરીક્ષા છે. વિલાયતની કોઈ કોલેજમાં બી. એ. ની પરીક્ષા તો પરીક્ષા જ નથી.” કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે વિંધ્યવાસિનીએ આ વાત પતિના સુખમાંથી સ્વામળા હતી.

કમળા તો પોતાની સખી સાથે હાસ્યવિનોદ કરવા આવી હતી પણ આ તો હસવાનું ખસવું થયું જોઈને એ જરા ઝંખવાણી પડી મઈ; પણ વિંધ્યવાસિનીથી એ ઉતરે તેવી નહોતી. પોતાની સખીનો મનોભાવ ક્ષણવારમાં એ કળા મઈ. પોતાના ભાઈને આમ એણે બિતારી પાડ્યો એટલે એને પણ જખરો ચટકો ચઢ્યો. એ બોલી “એવ, હું કાંઈ વિલાયત મઈ નથી, તેમ વિલાયત જઈ આવેલાં સ્વામીને પરણી પણ નથી; એટલે એ બધી વાતો હું શી રીતે નણ્ણી શકું? હું તો મૂખી સી છું; પણ એવી હલકી પરીક્ષા બધા બંધનમાં છોડે નથી આપી શકતા.” આમ બોલીને કમળા બિડીને ચાલી

મર્ષ. વિંધ્યવાસિનીનો સ્વભાવ વઢકારો નહોતો. એટલે કમળાનું મહેલું સાંભળીને ચુપ રહી મર્ષ અને એના ગયા પછી એ ઘરમાં જઈને છાનીમાની રડવા લાગી.

થોડા સમય પછી વળી એક બીજી ઘટના બની. વિંધ્યવાસિનીના પિતાને ઘેર ઘણે દૂરથી શ્રીમંત મહેમાનો આવીને જિતયા હતા, એટલે રાજકુમાર બાળુએ પોતાના જમાઈએ રોકેલું દીવાનખાનું ખાલી કરાવીને તેમાં આ શ્રીમંત મેમાનોને જિતારો આપ્યો.

અનાથબંધુને આથી ખોટું લાગી ગયું. તે પોતાની સ્ત્રી પાસે જઈને તેના આપનું ભૂંડું બોલવા લાગ્યો; પછી એણે સસરા ઉપર પણ પોતાની રીસ કાઢવા માંડી અને અનેક ચેષ્ટાઓ કરી પોતાનો મનોભાવ એ વ્યક્ત કરવા લાગ્યો. પતિની આવી રીતથી વિંધ્યવાસિનીને શરમાઈ જવું પડ્યું. એણે હાથ જોડીને પતિને પગે પડીને, આંખમાં આંસુ આણીને પતિને સમજાવ્યો કે “તમે આમ કરો તે સાઈ ન કહેવાય, આમાં તમારે અપમાન માની લેવાનું કંઈ કારણ નથી, આમ કરવાથી તો આપણો ભાર ભાગી જાય.”

વિંધ્યવાસિની મહા વિવેકવાળી હતી. એણે પોતાના માતાપિતાનો ખિલકુલે દોષ મણ્યો નહિ, એમના વર્તમાનમાં એને કશું અસ્વભાવિક-પણું ન લાગ્યું, પણ એક વાત એના મનમાં ખાસ જિતરી મઠ. તે એ કે પોતાના સ્વામી સાસરામાં રહીને હાથે કરીને પ્રતિષ્ઠા ગુમાવે છે.

ત્યારથી એણે પતિને રાજ આગ્રહ કરવા માંડ્યો કે “હવે આપણે મારા આપના ઘરમાં નથી રહેવું. મને તમારે ઘેર તેડી જવ.”

અનાથબંધુ અર્વિષ્ઠ તો ઘણો હતો પણ એને પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો જરાએ ખ્યાલ નહોતો. પોતાને અરીય ઘેર પાછા જવાને એ ખિલ-કુલ રાજ નહોતો. વિંધ્યવાસિનીએ હઠ પકડીને કહ્યું કે “જો તમે નહિ આવો તો હું એકલી જઈશ.”

ઓના આવો દ્વાઝાજોડો જોઈને અનાથબંધુએ પોતાને ઘેર જવાની તૈયારી કરવા માંડી. રાજકુમારબાળુ તથા તેની સ્ત્રીએ પોતાની પુત્રીને

બોડા દિવસ રહીને પછી જવાનું કહ્યું, પણ પુત્રી મંભીર ભાવ ધારણ કરીને નીચું જોતી બોલી “ના, હવે નહિ રહું.”

પુત્રીનો આવો દૃઢ નિશ્ચય જોઈને માતાપિતાને એમ લાગ્યું, કે જરૂર એને કાંઈ ખોટું લાગ્યું હોવું જોઈએ. તેથી બાબુ રાજકુમાર દુઃખી થતા બોલ્યા “બેટા, તને હમારા કોઈ વર્તનથી અમે કદી ડુભવી છે? અમે તને કશું કહ્યું છે?”

વિંધવાસિનીએ કહ્યું “નારે, મને અહીં શું દુઃખ હતું?” એમ બોલીને એ રડવા લાગી, પરંતુ એણે પોતાનો નિશ્ચય તો કાયમ જ રાખ્યો.

માતાપિતા ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખતાં મનમાં જ બોલ્યા “પુત્રીને અમે તેટલા લાડકોડથી ઉછેરો પણ પરણ્યા પછી એ આપણી નથી રહેતી.”

આખરે આંસુમાં આંસુ ભરી વિંધવાસિની માતાપિતાની આજ્ઞા અને આશીર્વાદ લઈને પતિની સાથે પોતાને સાસરે ગઈ.

૨

કલકત્તાના શ્રીમંતના ઘરમાં અને ગામડામાં ગરીબના ઘરમાં આકાશ અને પાતાળ જેટલું અંતર હોય છે, પણ વિંધવાસિનીએ પોતાના સાસરામાં આવીને મનસા, વાયા કે કર્મણ્યા જરાપણ અસંતોષ જણાવ્યો નહિ. એ સદાએ આનંદમાં રહેતી અને ગૃહકાર્યમાં સાસુને સર્વ પ્રકારે સહાય કરતી હતી. જમાઈની નોકર રાખે એવી સ્થિતિ નહિ હોવાથી રાજકુમારબાબુએ પોતાની પુત્રી જોડે એક દાસી પણ મોકલી હતી. વિંધવાસિનીએ સાસરે આવ્યા પછી એને વિદાય કરી દીધી.

સાસુ વિંધવાસિનીને મહેનતનું કામ કરતાં અટકાવતી હતી પરંતુ વિંધવાસિની હસતી હસતી સાસુને બાબુએ ખસેડી તમામ કામકાજ પ્રસન્ન ચિત્તે કર્યા કરતી હતી. આ પ્રમાણે સેવાભાવથી એણે

સાસુના હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું અને ગામની બીજી સ્ત્રીઓ પણ એના ગુણથી મુગ્ધ થઈ ગઈ હતી.

એ તન તોડીને વહીતરૂં કરી રહી હતી, છતાં એનું જોષએ તેવું સંતોષકારક પરિણામ ન આવી શક્યું. સંસારના નિયમ સુંદર ભાષામાં લખેલી ઉપદેશાવલિ જેવા સરલ નથી હોતા. ગમે તેવા સુવ્યવસ્થિતપણે ચાલી રહેલા વ્યવહારમાં પણ સેતાન આવીને ખલેલ પહોંચાડે છે, અને કાંઈને કાંઈ વિદ્ય માર્ગમાં નાખી દે છે.

અનાથબંધુને ત્રણ ભાઈ હતા. એક એનાથી મોટો અને બે એનાથી નાના હતા. મોટો ભાઈ બહારગામ નોકરી કરતો હતો અને ઘરખર્ચ માટે દર મહિને રૂપિયા પચાસ ઘેર મોકલતો હતો. નાના ભાઈએ બહુવવાને ખર્ચ પણ એમણે જ થતો.

ઘરખર્ચ માટે દર મહિને પચાસ રૂપિયા તે શા દિસાબમાં ? પરંતુ મોટાભાઈની પત્ની સ્યામા તો ગવંથી કુલાઈ જઈને કહેતી કે “અમે તો દરમહિને પચાસ રૂપિયા મોકલીએ છીએ.” આમ કહીને બધાં ઘરનાં ઉપર મોટો બાર મૂકી દેતી. કામકાજમાં એ જરાએ ટીક મારતી નહિ, ફક્ત પલાઠો મારીને બેસી જ રહેતી.

વિધવાસિની રાત ને દિવસ અવિશ્રાંતિપણે ઘરનું કામકાજ કર્યા કરતી હતી ત્યારે હલકા હૃદયની સ્યામા એના ઉપર બળી રહી હતી. એનું કારણ સમજવું અને સમજાવવું બન્ને મુશ્કેલ છે એમ જણાય છે. એણે મનમાં એવો વિચાર કરેલો હોવો જોઈએ કે આ મારી દેરાણી શ્રીમંત પિતાની પુત્રી હોવા છતાં કેવળ બહાર દેખાડવા ખાતર જ આવાં વહીતરાં કરે છે અને મને લોકોની નજરે એમ કરીને હલકી પાડે છે. ગમે તે કારણ હોય, પચાસ રૂપિયા મોકલનાર સ્વામીની સ્ત્રી શ્રીમંત પિતાની પુત્રીને ધણીની નજર વગર ન જોઈ શકી. એને તો પોતાની દેરાણીની નત્રતામાં અભિમાનનાં લક્ષણ જણાયાં.

અનાથબંધુએ પોતાના ગામમાં આવીને એક લાઠીએ બેસી. દસ વીસ સ્કુલના નિશાળિયાએ લાઠીએ બેસી બેઠાં કરતા, પોતે

સભાનું અધિષ્ઠાનપદ સ્વીકારતો અને તાર દ્વારા વર્તમાનપત્રોમાં એ સભાના રીપોર્ટો મોકલતો. લોકોને અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો વાંચીને તેની મતલબ સમજાવતો. એને અંગ્રેજી આવડે છે એ જાણીને લોકો વિરમિત થઈ જતા. આ પ્રમાણે ધરમાં પૈસો લાવવાને બદલે અનાથ-બંધુ વ્યર્થ રીતે પૈસા ખર્ચવા લાગ્યો.

વિધવાસિની એને રોજ કહેતી કે “કાંઈ નોકરી કરો.” ત્યારે એ જવાબ દેતો “ શું કરું, મારે લાયકની નોકરીઓ તો ધણીએ છે પણ સરકાર માળાપ ભારે ભારે નોકરીઓ એમના અંગ્રેજ લોકોને આપે છે. સાહેબ લોકો કરતાં બંધાણીઓ હજાર દરજ્જે ચઢીઆતા છે પણ એમના કર્મે નિરાશા જ લખાયલી છે.”

શ્યામા પોતાના દીયર અને દેરાણી સાંભળે તેમ સીધી અને આડકતરી રીતે વ્યંગ વચનના વારંવાર પ્રહાર કરી હતી : “અમે તો બાઈ ગરીબ રહ્યાં, પૈસાવાળાની છોકરી અને જમાઈનું અમારાથી શી રીતે પૂરું ચાય ? ત્યાં તો એ મજામાં હતાં, કશુંયે દુઃખ નહોતું. અહીંના સૂકા રોટલા એમને મળે શી રીતે ઊતરે ?”

સાસુ શ્યામાથી ડરતી હતી એટલે નાની વહુનું ઊપરાણું લખને એને કાંઈ કહેવાનું એ સાહસ નહોતો કરી શકતી. નાની વહુ બિચારી મૂળે મોઢે જેઠાણીનાં કટુ વાક્યો ગળી જતી હતી.

અનાથબંધુના મોટા ભાઈ થોડા દિવસની રજા લખને ઘેર આવ્યા. પોતાની લાડકી રાણીનાં સુખા જેવાં મીઠાં વચનો સાંભળવા લાગ્યા. શ્યામા આખી રાત પતિના કાન બંબેરવા લાગી. એટલે એક દિવસ મોટા ભાઈએ કંટાળીને અનાથબાણુને પાસે બોલાવ્યો અને સ્નેહથી કહ્યું “ભાઈ! હવે તું કોઈ નોકરી કરવા કોશીષ કરે તો સાઈ. જોને હું એકલો કેવી રીતે આપણા બધાનું પૂરું કરી શકું ?”

અનાથબંધુ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતો મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. કે “હવે શું કરવું ? જી પણ નોકરી કરવાનું કહે

છે, મોટાભાઈ પણ એ જ માઠીમાં બેસી ગયા.” આખરે કોથી સાસરામાં જઈને રહેવાનો એણે વિચાર કર્યો.

વિંધવાસિનીને આ વિચાર જરાએ રૂચ્યો નહિ. એણે પતિને સમજાવ્યું કે “બહે મોટાભાઈ આપણને બે કડવા શુકન કહે તો પણ નાના ભાઈનો મોટા ભાઈ ઉપર હક્ક છે. મોટા ભાઈનો રંગલો રોટલો ખાતાં આપણને કશી શરમ નથી, પણ મારા આપના ધરનાં પકવાન ખાવામાં પણ આપણને હિજીપત છે: કારણ કે મારા આપ ઉપર તમારો તેવો કશો ચે હક્ક નથી.”

એવામાં ગામની સ્કૂલમાં ત્રીજા આસીરટંટની જગ્યા આલી પડી. મોટા ભાઈએ તથા સ્ત્રીએ અનાથબંધુને એ નોકરી લગ્ન ધણી સમજાવ્યો. આવી હલકી નોકરી કરવાનો બધા એને આગ્રહ કરી રહ્યાં હતાં તેથી અનાથબંધુ બહુ ચીઢાયો અને આ સંસાર ઉપર એને ઉદ્વેગ આવી ગયો. મોટા ભાઈએ વળી એને મનાવ્યો. સૌ અંતમાં સમજી બેસી રહ્યાં...” હવે અનાથબંધુને કાંઈપણ ન કહેલું, બહે એ ધરમાં બેસી રહે, વધારે કહીએ તો રીસામને વળી એ કાંઈ નાસી જાય.” આવો વિચાર કરીને સૌએ મન વાળ્યું. રંગલ પૂરી થવાથી અનાથબંધુના મોટાભાઈ પાછા નોકરીએ ચાલ્યા ગયા. જ્યાંમાં ધણી દિવસ કુંભરાયેલે મોઢે ફરવા લાગી.

એક વાર અનાથબંધુ વિંધવાસિની કહેવા લાગ્યો કે “આજ-કાલ વિલાયત ગયા વિના સારી નોકરી મળવાની નથી, મારો વિલાયત જવાનો વિચાર થઈ ગયો છે મોટે કોઈ પણ બહાને તું તારા પિતા પાસેથી મને થોડા ધણા રૂપિયા આણી આવ.”

પતિના મુખે વિલાયત જવાની વાત જાંબળીને વિંધવાસિનીના શીર ઉપર જાણે વજ્ર તૂટી પડ્યું. તેમાં વળી પિતા પાસે રૂપિયા માગવાની વાત જાંબળીને તો એ લજ્જાની મારી જાણે મરી ગઈ.

સાસરા પાસે રૂપિયા માંગતાં અનાથબંધુને તો પોતાનું અભિમાન આડું નડ્યું, પણ પત્ની કેમ કોઈ તદ્દખીર લઢાવીને કે છળ કરીને

એના બાપ પાસેથી રૂપીઆ ન લાવે, તે એના સમજવામાં ન આવી શક્યું. અનાથજીંધુ સ્ત્રી ઉપર મોટું ચઢાવીને ફરતો હતો, એણે એની સાથે બોલવાનું યે છોડી દીધું. બિચારી વિંધ્યાવાસિનીને આ અસહ્ય થઈ પડ્યું. રડી રડીને એણે આખો કુલાવી દીધી.

આશ્વિન માસ આવ્યો એટલે દુર્ગા પૂજના દિવસ પણ સમીપ આવી લાગ્યા. દુર્ગાપૂજનો તહેવાર બંગાલીઓને ઘણો મોટો તહેવાર છે. આ તહેવારોમાં દીકરી અને જમાઇને તેડાવવા રાજકુમારબાબુએ માણસો મોકલ્યાં. તેમની સાથે પુત્રી પોતાના સ્વામીને તેડીને પિતાને ઘેર આવી આ વખતે જમાઈની પહેલાં કરતાં ઘણી સારી રીતે સરભરા થવા લાગી. વિંધ્યાવાસિની પણ પિતાના ઘરમાં આનંદથી રહેવા લાગી.

આજ છઠ્ઠ હતી. કાલે સાતમથી પૂજનો આરંભ થવાનો હતો. એટલે ઘરમાં ધામધૂમ, ઠાકાહલ અને જગરી ધમાલ ચાલી રહી હતી. સર્ગ અને રનેહી સંબંધીઓથી રાજકુમારબાબુનું ઘર ભગ્ગ મયું હતું.

આખા દિવસના શ્રમથી કંટાળી ગઈ હતી તેથી રાતે વિંધ્યાવાસિની વહેલી સૂઈ ગઈ. પ્રથમ જે ખંડમાં વિંધ્યાવાસિની પોતાના પતિ સાથે બાપના ઘરમાં રહેતી, તે ખંડને બદલે આ વખતે એના પિતાએ પુત્રી અને જમાઇનો યથેચ્ચિત સત્કાર કરવાને પોતાના સૂરા બેસવાનો જે ખાસ ખંડ હતો તેમાં એમને રાખ્યાં હતાં. અનાથજીંધુ કેટલા વાગે આવ્યો તે વિંધ્યાવાસિનીને ખબર ન પડી. તે વખતે એ માઠ નિદ્રામાં પડી ગઈ હતી અને એનાં નસકોરાં બોલતાં હતાં.

ટકેર માનાનો નાદ કાન ફાડી નાખવા લાગ્યો પણ શાકી મચેલી વિંધ્યાવાસિનીની આંખ ન ખૂલી. એની સખીઓ કમળા અને ભુવન-મોહિની છાનામાના પતિપત્ની શી વાતચીત કરી રહ્યાં છે તે જાણવાને વિંધ્યાવાસિનીના ઓરડા પાસે ધીમાં પમલાં મૂકતી ગઈ. ઓરડાનાં બારણાં બંધ જોઈને અને અંદરથી ફાઇનો પણ અવાજ

આવતો ન સંગળાપાથી જન્ને સખીઓ ખડખડાટ હસી પડી. એમના ખડખડાટ હસવા ત શખ્તથી વિધવાસિનીની આંખ એકદમ ખૂલી ગઈ. અનાથબંધુ એની પાસેથી ક્યારે ઊઠીને ચાલ્યો ગયો તેની એને કશી ખબર રહી નહોતી. એ પલંગ ઉપરથી નીચે ઊતરી અને જમીન ઉપર પગ મૂકતાં જ એની માતાની ટૂંક ઊઘાડી. પડી રહેલી એને જણાઈ. તરત જ એના પેટમાં ફાળ પડી. ટૂંકમાં જોયું તો એના પિતાની કેશ-બોક્સ જ મળે નહિ.

એને યાદ આવ્યું કે “કાલે મારી માતાની ચાવીઓને જૂમખો ખોવાઈ ગયો હતો. એટલે નક્કી એ જૂમખો કોઈના હાથમાં આવેલો અને તેણે જ આ ચોરી કરેલી હોવી જોઈએ.” આ વિચારમાં એને ખીજો વિચાર આવ્યો કે “હાય, હાય, ચોરાએ મારા પતિને તો કાંઈ ઇજા નહિ કરી હોય!” એનું કાળજી ધડકવા લાગ્યું, એની ગભરાયેલી દષ્ટિએ આમતેમ ફરવા લાગી. પલંગના પાયા આગળ એની નજર પડી તો એની માની ચાવીઓના જૂમખાની નીચે દાબેલી એક ચીટ્ટી એણે જોઈ.

ચાવીઓને જૂમખો અને ચીટ્ટી એણે ઊંચકી લીધાં. એના પતિના હાથની લખેલી હતી, ખોલીને વાંચી જોઈ તો એમાં નીચે પ્રમાણેની માલગનું લખાણ હતું.

“મારે વિલાયત જવું હતું તેથી સ્ટીમરના બાડા માટે એક મિત્રની સહાયતાથી ગોઠવણ કરી હતી; પણ ત્યાં મારા નિબાવને માટે પૈસા જોઈએ તેની કશી વ્યવસ્થા ન થઈ શકી; એટલે તારા પિતાની ટૂંકમાંથી પૈસા લઈને બારી આગળના દાદરેથી હું બાજમાં ઊતરી પડ્યો અને ત્યાંથી દીવાલ ફૂટીને નાસી ગયો છું. સ્ટીમર પ્રલાત થતાં જ ઊપડી ગયો છે.” પત્ર વાંચતાં જ વિધવાસિની તો ઠંડીગાર થઈ ગઈ અને પલંગનો પાયા પકડીને ત્યાં જ બેસી ગઈ. કાળરાત્રિના બપોલક સ્વર સમાન અનેક કડોર અવાજ એના કણમાં જણે ગુંથે ઊઠ્યા. આ વખતે આખા કલકત્તામાં ઘેરઘેર નોખતો

અને શરણાગતોના મધુર અવાજથી આકાશ ગાજી ઊઠ્યું હતું, બહારે આખા બંગાળના તમામ લોકો આ સમયે પૂર્ણ આનંદમાં મહાલી રહ્યા હતા.

આટલો બધો દિવસ ચઢ્યો છતાં આજે તહેવારને દિવસે પણ વિંધવાસિનીના આવાસનાં આરણ્ય બંધ દેખીને કમળા અને હુવન-મોહિની હસતી હસતી આરણ્ય અખડાવવા લાગી. એમને કશો ઉત્તર ન મળવાથી શંકિત થઇને એમણે વિંધવાસિનીને જોરથી ઝૂમે પાડવા માંડી.

વિંધવાસિનીએ જવાબ દીધો. “એ આવું છું, તમે હમણું અહીંથી જતા રહો.” અન્ને સખીઓએ ધાયું કે એની તખિયત ઠીક નથી એટલે એ એની માતાને બોલાવી લાવી. માતાએ આવીને બહારથી પૂછ્યું. “એટા, તારી તખિયત કેમ છે? કેમ હજી આરણ્ય ઊઘડ્યા નથી?”

વિંધવાસિની રડ્યા કરતી હતી તે આંસુ લૂછતી બોલી, “જરા મારા પિતાજીને બોલાવી લાવો.” માતા તરત જ પોતાના પતિને બોલાવી લાવી એટલે વિંધવાસિનીએ દાર ઊઘાડીને માતાપિતાને અંદર બોલાવી લીધાં અને આરણ્ય પાછાં બંધ કરી દીધાં.

વિંધવાસિની જમીન ઉપર બેસી મર્ધ અને પિતાના પગ પકડીને છાતીફાટ રડવા લાગી. આંસુની ધારા વર્ષાવતી મદમદ સ્વરે એ બોલી. “પિતાજી મને ક્ષમા કરો, મેં તમારી પેટીમાંથી રૂપિયાની ચોરી કરી છે.”

માતાપિતા પુત્રીનું આવું બોલવું સાંભળીને આશ્ચર્યમાં મરકાવ થઈ ગયાં.

વિંધવાસિનીએ કહ્યું: “મારા સ્વામીને વિલાયત મોકલવા મેં આવું કામ કર્યું છે.”

પિતાએ પૂછ્યું: “તેં અમારી પાસે કેમ ના માગ્યા?”

“તમે એમના વિલાયત જવામાં અંતરાય નાખો તેથી તમને ન કહું.”

રાજકુમેરખાણુ ધણી નારાજ થઈ ગયા. મા રડવા લાગી એટલે પુત્રી પણ પાછી રડવા લાગી.

જે વિંધવાસિનીએ પોતાના બાપા પાસેથી કાઢ દિવસ એક પૈસાની પણ માગણી કરી નહોતી, જે પોતાના સ્વામીનું લેશભર પણ હલકું પડવા દેતી નહોતી, તેનું આત્માભિમાન અને એના પતિનું ઔરવ ચૂર્ણ થઈ જઈને આજે સર્વના પમની ધૂળ નીચે રમદોળાતું હતું. આખા ધરમાં, સર્ખાવહાલામાં, પાડાપડોશમાં એવી જ વાત ચાલી રહી કે ધણી ધણીયાણીએ છૂપો સંકેત રચ્યો, ચાવીનો ઝૂમખો ચોરી લઈને પત્નીની સદાયતાથી પતિએ ચોરી કરી અને પૈસા લઈને એ વિલાયત નાસી ગયો. કમળા, ભુવનમોહિની, નોકર ચાકર વિગેરે તમામ ઓરડા આગળ કાંઈ કાંઈ અટકળો બાંધતાં કુતૂહલથી એકઠા થઈ ગયાં હતાં.

વિંધવાસિનીએ કાઢને પોતાનું સુખ બતાવ્યું નહિ. બારણાં બંધ કરીને ખાંધાપીંધા વિના એ એકલી પોતાના ઓરડામાં પડી રહી. એના શોકથી કાંઈને દુઃખ ન થયું. આવો સંકેત રચીને ચોરી કરાવનારી ઉપર સર્વને હિંમત આવી ગયો. બધાએ કહ્યું: “આછોકરી તો જમરી નીકળી. અત્યાર સુધી એનાં આચરણની કાંઈને ખબર પડી નહિ. લક્ષણુ લખલખાળ્યાં ત્યારે વાત બહાર પડી.” રાજકુમાર-ખાણુના નિરાનંદ ધરમાં આ પ્રમાણે પૂજનો ઉત્સવ ઝિજ્ઞાસો.

અપમાન પામીને ખેદ કરતી વિંધવાસિની સાક્ષરે આવી. અહીં પુત્રવિરોધથી પીડાતી વિધવા સાસુ અને પતિવિરહે સુકાતી વહુ બન્નેનો મેળ હતો તેના કરતાંયે વિશેષ થયો. બન્ને જણાઓ એક બીજાના દુઃખમાં બામ લેવા લાગ્યાં, એક બીજાથી આશ્વાસન મેળવવા લાગ્યાં અને ગૃહકાર્યમાં પરસ્પર વિશેષ સહાય આપવા લાગ્યાં. માતા-પિતા કરતાં સાસુ વિંધવાસિનીને વધારે નિકટની સગી થઈ પડી. એણે

વિચાર કર્યો. “હુએ મરીબ છું, સાસુએ મરીબ છે. અમે બન્ને એકજ દુઃખમાં પડ્યા છીએ. મારા માતાપિતા ધનવાન છે. એમની અને અમારી સ્થિતિ વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે.” વિંધવાસિનીના પતિની સ્થિતિ મરીબ હોવાથી એ માનાપની દૃષ્ટિએ જરા ઊતરી તો હતી જ; તેમાં પોતાને માથે ચોરી સ્વીકારીને તો એ એમની દૃષ્ટિએ એક જ ઊતરી મધ. કાણુ જાણે, રનેહસંબંધનું બંધન આટલી બધી બિન્નતાનો બાર સહન કરી શકતું હશે કે કેમ?

વિસાયત જમને થોડા દિવસ તો અનાથપંથુ પોતાની પત્નીને નિયમિત રીતે પત્ર લખ્યા કરતો હતો, પરંતુ ધીમે ધીમે એણે પત્ર લખવાનું ઘણું ઓછું કરી નાખ્યું, અને કદી પત્ર લખતો તો તેમાં અલક્ષિતપણે વૃણાનો બાવ જણાઈ આવતો હતો. વિસાયતમાં અનાથ-પંથુને પોતાની અબણ અને ઘરકામમાં જ લાગી રહેનારી સ્ત્રીના કરતાં વિદ્યામાં, બુદ્ધિમાં અને રૂપયુક્તમાં અનેક રીતે ચઢીઆતી અંગ્રેજ કન્યાઓનો યોગ પ્રાપ્ત થયો અને તેઓ એને બુદ્ધિમાન અને રૂપયુક્ત-સંપન્ન કહીને એનો આદર કરવા લાગી. આવા સંજોગોમાં અનાથપંથુ પોતાની લાજ કાઢતી કાળી વહુ પોતાને યોગ્ય નથી એમ માનીને એને બૂલી જાય કે એના પ્રત્યે બેદરકાર રહે તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

છતાંએ જ્યારે મરજમતલખી અંગાળીને પૈસાની જરૂર પડી ત્યારે એને જરાએ સંકાય ન નડયો. અને આ અંગાળી રનેહાળ પત્નીએ એક એક કરીને ફક્ત પોતાના હાથમાં બે ચૂડીઓ. રાખીને તમામ સુવર્ણોલંકાર વેચીને પતિને પૈસા મોકલાવ્યા કર્યા. વિંધવાસિનીએ પોતાના કિંમતી અલંકાર અને ઝવેરાત પિતાને ત્યાં રાખ્યું હતું તે તમામ એણે કાંઈ કાંઈ અવસર અને નિમિત્ત કાઢીને મંગાવી લીધું, અને તે બધુંએ વેચાઈ ગયું, અંતે તેની પાસે એક રેશમી સાડી અને શાલ એટલું રહ્યું હતું તે પણ એણે વેચી દીધું અને પતિને પૈસા

મોકલાવ્યા; અને સાથે આજીવપૂર્ણ અનુયયી બીનો પત્ર પતિને લખ્યો. એણે તેમાં લખ્યું હતું કે “હવે તમે સત્વર પાછા આવો.”

અનાથમંદુ બેરીસ્ટર ખનીને દિંદમાં પાછો આવ્યો. એણે એલબર્ટ ફેશનની દાદી રાખી હતી અને એ અપટુડેટ ઇંગ્લીશ પોષાકમાં હતો. પહેલવહેલો આવીને એ કલકત્તાની એક હોટલમાં બેસ્યો. પોતાને ઘેર જવાનું એને અશક્ય થઈ પડ્યું હતું. એના એ કારણ હતાં. એક તો પોતે બેરીસ્ટર સાહેબ થઈ આવ્યો એટલે પોતાના નાના ઘરમાં રહેવામાં એને નાનમ લાગી; બીજું કારણ એ હતું કે એ વિલાયત જઈ આવ્યો એટલે જો એ પોતાના બાપએ ભેગો રહે તો જાતિવાળાઓ એના બાપએને નાત બહાર મૂકે. અનાથમંદુના સસરા પણ ખરેખરા ધર્મચુસ્ત હતા, એટલે એ પણ વિલાયત જઈ આવેલા જમાઇને આશ્રય આપે એમ નહોતું.

હોટલનો ખર્ચ ઘણો ભારે હોવાથી એને છેવટે બાડાનું ઘર રાખીને રહેવું પડ્યું. પણ અહીં એ એકલો જ રહ્યો. વિલાયતથી આવ્યા પછી ફક્ત એ ત્રણ વખત જ એ પોતાની માતા અને પત્નીને મળવા ગયો હતો. ત્યારબાદ એ બિલકુલે તેમને મળવા ગયો નહિ.

દુઃખપીડિત સાસુ વહુને ફક્ત એક જ આશ્વાસન હતું તે એ કે અનાથમંદુ હવે પોતાના જ દેશમાં હતો. બેરીસ્ટર તરીકે એની કાર્તિ સાંભળીને એ બન્ને મનમાં ઘણા રાજ થયા હતાં. પોતે પોતાના ચશરવી સ્વામીને લાયક નથી એમ ગણીને વિંધ્યાવાસિની પોતાની જાતને ધિક્કારતી હતી, પરંતુ પોતાના સ્વામીના ગૌરવમાં એણે આનંદ માની લીધો. દુઃખથી એ પીડિત હતી છતાં પત્નીની કાર્તિ સાંભળીને ગર્વથી એની છાતી ગજમજ ફૂલી જતી. સ્વામીના મ્હેચ્છાચારની એ ઘણા કરતી હતી છતાંયે સ્વામીને નીરખીને એ મનમાં તે મનમાં મલકાતી અને કહેતી કે, “આજકાલ અનેક બંગાળીઓ સાહેમશાહી પોષાક પહેરે છે, પણ એ પોષાક આમને જેવો ખીલી નીકળે છે

તેવો કોઇને ખીલી નીકળતો નથી. એ પોષાકમાં એ નયો સાહેબ જોવા જ લાગે છે. એમને કોઇ ખંજાળી ઠી શકે નહિ.”

ધર ખર્ચ ચલાવેલો અનાથખંધુને કઠિન થઇ પડ્યો ત્યારે એણે મનમાં વિચાર કર્યો કે “કાંઈ નહિ, ભારતવર્ષમાં ગુણુની લોકોને કઠર જ નથી. અદેખા લોકો તેજોદેષી બનીને આપણી ઉન્નતિના માર્ગમાં વિઘ્નો જ નાખ્યા કરે છે.” ધીમે ધીમે અનાથખંધુની આર્થિક સ્થિતિનાં વળતાં પાણી થયાં એટલે એના મુખની ઉજ્જવળ જ્યોતિ સ્ફિક્તી પડવા લાગી. આ અરસામાં રાજકુમાર બાણુ ઉપર એક ભારે સાંસારિક આપત્તિ આવી પડી; એટલે અનાથખંધુના જીવનનો પ્રવાહ વળી પાછો અન્ય દિશામાં વળ્યો. રાજકુમારબાણુનો પુત્ર હરકુમાર એના મામાને ઘેરથી સ્ત્રી પુત્રાદિકને લઇને પોતાને ઘેર આવના હતા. મામાનું ઘર મંગાકિનારે આવેલા એક મામમાં હતું, એટલે હોડીમાં બેસીને હરકુમાર આવતો હતો. બચકર તોફાનમાં હોડી એકાએક ઊંધી વળી ગઇ અને હરકુમાર સ્ત્રી પુત્ર સાથે નદીમાં ડૂબીને મૃત્યુ પામ્યો. આવી દુર્ઘટના બાદ રાજકુમાર બાણુની સંપત્તિની ઉત્તરાધિકારી એની પુત્રી વિંધવાસિની જ રહી.

પુત્રશોકની કાંઈક અંશે શાંતિ થઈ એટલે રાજકુમાર બાણુ અનાથખંધુ પાસે ગયા અને ઘણા અનુનય અને વિનયથી તેને કહેવા લાગ્યા “એટા, હવે તમે પ્રાયશ્ચિત કરીને જ્ઞાતિમાં આવો. તમારા સિવાય હવે મારે કોણ છે?” સસરાની આવી વિનવણીથી અનાથખંધુ રાજી રાજી થઈ ગયો. એણે મનમાં વિચાર કર્યો “જે બેરીરટરો બાર લાયબેરીમાં બેઠા બેઠા મારી બદબોઈ કર્યા કરતા હતા અને મારી અસામાન્ય પ્રતિભાને ઝાંખ લમાડતા હતા, તે હવે મારા આમ બાગ્યનો ઉદય થવાથી ઠેકાણે આવી જશે.”

રાજકુમારબાણુએ અનાથખંધુને પ્રાયશ્ચિત કરાવવા સંબંધમાં પંડિતોનો અભિપ્રાય પુછાવ્યો. પંડિતોએ લખ્યું કે જે અનાથખંધુએ

વિલાયતમાં ગોમાંસ બક્ષણ નહિ કર્યું હોય તો એને પ્રાયશ્ચિત કરાવીને જ્ઞાતિમાં લઈ શકાશે.

ઉક્ત પશુનું માંસ તો અનાથમંદુનું પ્રિયકર ભોજન હતું, છતાં એણે કોઈ પણ જાતના સંકોચ વગર એ માંસ બક્ષણ કર્યાનો અસ્વીકાર કર્યો. અનાથમંદુએ પોતાના પ્રિય મિત્રોને તો કહ્યું કે “સમાજ જાણી જોઈને જ જુદું સાંભળવા માગે તો પછી આપણને જુદું બોલવામાં શો બાધ છે? આટલું જરા જુદું બોલવાથી સમાજને જો આપણા પક્ષમાં ક્ષેવાતો હોય તો એવું જુદું બોલવામાં કશો દોષ નથી. જે જલ્દાએ ગાયનું માંસ ખાધું છે તેને ગાયર અને અસત્ય નામના બે નિન્દિત પદાર્થો દ્વારા શુદ્ધ કરી લીધી એટલે ચાલ્યું.”

પ્રાયશ્ચિત કરાવવાનો એક શુભ દિવસ નક્કો કરવામાં આવ્યો. તે દરમિયાન અનાથમંદુ પૂરેપૂરો દેશી બની ગયા અને પોતાના તર્ક અને યુક્તિઓથી ઇંગ્લીશ સમાજને શાહી જેવો કાળો ચીતરવા લાગ્યો, અને હિંદુ સમાજને ચૂના જેવો ઉજ્જવળ બનાવી દીધો. જેણે એનો યુક્તિવાદ સાંભળ્યો તે તો દીંગ જ બની ગયા.

વિધવાસિનીનું કોમળ અને પ્રીતિવાળું હૃદય આનંદ અને ખર્ચથી ઉછળી રહ્યું. એ મનમાં ને મનમાં બોલી. “જે લોકો વિલાયતથી પાછા આવે છે તે પૂરા સાહેબ બનીને આવે છે અને સાથે એકાદ લક્ષ્મી પણ વળગાડી લાવે છે; પરંતુ મારા સ્વામીમાં તો એવો કશો વિકાર આવ્યો નથી. ધર્મ ઉપરની એમની શ્રદ્ધા તો પહેલાં કરતાં થે વધી ગઈ છે !”

નક્કો કરેલે દિવસે પંડિતોથી રાજકુમાર આણું ઘર બરાબ ગયું. ઘરની અંદર અંતઃપુરમાં પણ ધામધૂમ કાંઈ ઓછો નહોતો. પ્રાયશ્ચિતનો વિધિ કરાવવા નિમંત્રેલા બ્રાહ્મણો, પંડિતો તથા એ નિમિત્તે મોતરેલા જ્ઞાતિજનો, સર્માં સ્નેહીઓ, પડોશીઓ વગેરેને હાવા બેસવાને તથા ખાવાપીવા વિગેરેને માટે ઘણો ઉત્તમ પ્રયત્ન

કરવામાં આવ્યો હતો. વિંધ્યાવાસિની પ્રસન્ન મુખથી આનંદમાં આમ-
તેમ ધુમી રહી હતી. આજના દિનની તમામ ઘટનાનો પ્રધાન નાયક
એનો સ્વામી હતો. આજે બંગ્લૂમિ એક રંગભૂમિ જેવી બની રહી
હતી, અને ડ્રોપસીન ઊંચો કરીને એકઠા થયેલા સભાજનોને અનાથ-
બાળકોનાં જાણે દર્શન કરાવી રહી હતી. આ પ્રાયશ્ચિત વિધિ પોતે
કરેલા અપરાધની શિક્ષારૂપે નહિ પણ જાણે લોકોનો અનુગ્રહ કરવા
માટે જ કરવામાં આવતો હતો. અનાથબાળકો પ્રાયશ્ચિત કરીને જ્ઞાતિમાં
બળવાથી જાણે જ્ઞાતિને ગૌરવશાળી બનાવી રહ્યો હતો, અને એ
ગૌરવની છટા વિંધ્યાવાસિનીના મુખ ઉપર પ્રતિબિંબિત થઈને એ
મુખ ઉપર જાણે પરમ જ્યોતિ યમકાવી રહી હતી. પોતાના તુચ્છ
જીવનનું આટલા દિવસનું દુઃખ અને અપમાન આજે એ ભૂલી ગઈ
અને સ્વજનોથી ભરાઈ ગયેલા પિતાના ઘરમાં આજે એ હર્ષથી ઊંચું
માથું ઠીકીને ગૌરવથી ફરવા લાગી. સ્વામીના મદત્તે આજે અશૈલ્ય
સ્ત્રીનો સંસાર ફળવતો થઈ ગયો અને તેમાં યોગ્યતા આવી ગઈ.

પ્રાયશ્ચિતનો વિધિ પૂર્ણ થઈ ગયો. અનાથબાળકો જ્ઞાતિમાં લઈ
લીધો અને આજે તમામ નિમંત્રિત સ્ત્રી પુરુષોએ અનાથબાળકો સાથે
બેસીને ભોજન કર્યું, અંતઃપુરમાં એકત્રિત થયેલી સુંદરોએને જમાઈ-
રાજને નીરખવા હતા એટલે તેડું આવવાથી અનાથબાળકો પાન આવતો
આવતો અને હસતો હસતો ભોંય ઉપર રમદોળાતું ધોતિયું લઈને
અંદર ગયો.

ભોજનવિધિ સમાપ્ત થયા બાદ બ્રાહ્મણોને યથેષ્ટ દક્ષિણા અપાઈ-
ભોજન અને દક્ષિણાથી પરિતૃપ્ત થઈ ગયેલા બ્રાહ્મણો સભા ભરીને
બેઠા હતા અને શાસ્ત્રવાદમાં પોતાનું પાંડિત્ય પ્રકટ કરી રહ્યા હતા.
વૃદ્ધ રાજકુમાર બાળુ પરવારીને આ ભૂદેવોની સભામાં આવીને નિરાતિ
બેઠા હતા અને શાસ્ત્રના વાદ સાંભળી રહ્યા હતા. એવામાં નોકરો
આવીને એમના હાથમાં એક વીઝીટીંગ કાર્ડ આપ્યું અને કહ્યું કે
“બહાર કોઈ એમ સાહેબ આવ્યા છે!” એમ સાહેબનું નામ સાંભળ-

ળીને રાજકુમાર બાણુ ચમકી ઊઠ્યા, કાર્ડમાં “મીસીસ અનાથમંધુ સરકાર” એવું લખ્યું હતું.

રાજકુમાર બાણુ કાર્ડ સાચું જોઈ રહ્યા. કાર્ડમાંના અક્ષરો એમણે વારંવાર વાંચ્યા ક્યાં પણ એમને પૂરી સમજ ન પડી. એટલામાં તો વિલાયતથી તરતનો જ આવેલો, લાલ લાલ માથેવાળો, ભૂરા ભૂરા વાળવાળો, ભૂરા આંખોવાળો, દૂધના જેવો ગોરી ગોરી, દરણીની ચામે ચાલતી એક અંગ્રેજ રમણી બર સમાની વચમાં આવીને ઊભી રહી અને દરેકનાં મુખ ધારી ધારોને જોવા લાગી. પરંતુ જે પ્રિય પરિચિત મુખડું એ જોળી રહી હતી તે એની દૃષ્ટિએ ન પડ્યું. અકસ્માત્ અત્રે એમ સાહેબનાં દર્શન થવાથી પંડિતજીના શાસ્ત્રવાદ જ્યાંના ત્યાંજ અટકી પડ્યા; આખી સભામાં સ્મશાનવત્ શાંતિ પ્રસરી રહી.

એ જ વખતે ભોંય ઉપર રમદોળાતે ધોતીયે અનાથમંધુ ફરીથી આ રંઝભૂમિ ઉપર ઉપરિચિત થઈ ગયો. એને જોયો કે તરતજ પેલી અંગ્રેજ રમણી દોટ મૂકીને અનાથમંધુની પાસે આવી પહોંચી. અને પોતાના બે ભુજ વડે એને સ્નેહાલિન દમને એના તાંબુલથી રાતા થયેલા હોઠ ઉપર પ્રેમીઓના મિલનનું હર્ષચિહ્ન-ચુમન પોતાના ગોરા હોઠથી અંકિત કરી દીધું.

એ દિવસે સભામાં અધૂરો રહેલો શાસ્ત્રનો વાદ પૂરો થઈ શક્યો કે કેમ તે કોઈ કહેતું નથી.

ગૃહઉપયોગી પુસ્તકો

પહેલું પારણું

કિંમત રૂ. ૬-૧૨-૦ વી. પી. ખર્ચ ૧૨ આના
બાલજન્મ અગાઉની સંભાળથી શરૂ કરી પ્રસૂતિ, બાલઉછેરના તબક્કાઓ, બાળકમાં બીજ સંસ્કાર રોપવા માટેની સૂચના, બાલરોગોનાં ઔષધો અને બાલકો ખાસીયતો, કાલી બોલીની નોંધ, બાલ-માંદગીની નોંધ, બાલકોના ફેટા ચીટકાવવાનાં પાનાં, અને બાલજન્મ વખતનો ખરે જન્મસમય, સ્થળ વગેરેની નોંધ; બાલશિક્ષણ—આ સર્વ માહિતી પુષ્કળ ચિત્રો સાથે બે રંગી રીતે આપવામાં આવી છે. દરેક દંપતિએ વસાવવા જેવું દામ્પત્યપ્રેમની સાધનામાંથી જન્મતા બાળક જેવું બહાલસોયું આ પુસ્તક આજેજ વસાવો.

દાદીમાનું વૈદું

રૂ. ૬-૧૨-૦
વી. પી. ખર્ચ
૧૨ આના

પહેલું સુખ તે જાતે નથી, આ જવાબદારી પહેલાં ઘરમાં દાદીમાની બહેનો, દિકરીઓ, ને વડુઓ, વૈદોનું પ્રાથમિક જ્ઞાન ધરાવે તો કુટુંબનું આરોગ્ય અનેકગણું સાફ રહે. આ પુસ્તકમાં કુટુંબનાં દરેક સભ્યના આરોગ્યની ચાવી છે. બાણીતા વૈદરાજ શ્રી. મોહનલાલ ધામીને તેમનાં દાદીમા તરફથી વારસામાં મળેલ અનુભવસિદ્ધ ૯૯૯ વૈદકીય અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગોનો સંગ્રહ.

આપણો ઘર સંસાર (સચિત્ર) કર્તા શ્રી. શકુંત રાવળ.
ગૃહસ્થાશ્રમને આદર્શરૂપ બનાવવા ગૃહજીવનના પ્રત્યેક સભ્યની શી કરજો છે; અને ગૃહસંસારના સામાન્ય, ને ગંભીર પ્રશ્નોનો વ્યવહાર ઉકેલ કેમ લાવવો? એ વિષે ઘરગથ્થુ શૈલીમાં રેખાચિત્રોના સ્વરૂપમાં માર્ગદર્શન આપતું સર્વોપયોગી પુસ્તક. કિં. રૂ. ૨-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ છ આના.

ગૃહિણીમિત્ર કિંમત રૂ. ૫) વી. પી. ખર્ચ છ આના.
જેમાં ગૃહપ્રબંધ—પત્રવ્યવહાર. અલંકાર, લગનનું મહત્ત્વ—દામ્પ-જીવન, ગર્ભાધાન—પ્રસૂતિ—બાળરોગો અને તેના ઘરગથ્થુ ઉપચારો, આદર્શ સંતતી, દિનચર્યા, દેશદેશનું નારીજીવન અને ગૃહિણીને ઉપ-યોગી થઈ પડે તેવા પુષ્કળ વિષયો આપવામાં આવેલ છે.

સંસ્કારલક્ષ્મી ૧-૨ ભાગ સાથે

કિંમત ૬-૧૨ વી. પી. ખર્ચ ૧૨ આના

ગુજરાતની ગૃહકુંજોમાં સંસ્કારનાં અમી સિંચતા આ ગ્રંથ માટે કંઈ લખવું તે સોના ઉપર દોળ ચઢાવવા બરોબર છે. દુકંડ સમયમાંજ પુષ્કળ નકલો ખપી ગઈ છે. એવા આ પુસ્તકમાં ગૃહ-જીવનના ૭૫૦ વિષયો આપવામાં આવેલ છે. સુંદર ભેટ આપવા લાયક ત્રિરંગી સોનેરી સચિત્ર બોક્સમાં મળશે. ચોથી સંસ્કારી આ-વૃત્તિ મંગાવો તેમજ શુભ પ્રસંગે ભેટ આપો.

ઘરની રાણી ભાગ ૧-૨-૩-૪ સાથે કિંમત ૬-૧૨ વી. પી. ખર્ચ ૧૨ આના

રૂપ-ગુણ-કલા અને લાવણ્યથી મધ્યમધતું ગૃહઉપયોગી પ્રકાશન: ૨૫૦ ચિત્રો તથા સુશોભનો, ૬૪૬ પાના, સુંદર આકર્ષક છપાઈ. માત્ર ગૃહિણી માટેનું જ નહિ પરંતુ નાના મોટા દરેક માટેનું એક અનોખું, અનુપમ અને વિવિધ જ્ઞાનથી ભરપૂર એવું આ એક લાડીલું પ્રકાશન છે. ભેટ આપી શકાય તેવા સુંદર ત્રિરંગી બોક્સમાં આ પુસ્તક મળે છે.

હસ્તમેળાપ કિંમત રૂ. ૪) વી. પી. ખર્ચ ૮ આના

ચિત્રમય મંગલાષ્ટક ઉપરાંત શ્રી. કનુ દેસાઈના નવા બેરંગી સાત આર્ટ પ્લેટ ચિત્રોદ્ધારા લગ્નભાવનાને ચિરંજીવ કરતા આ પુસ્તકમાં હસ્તમેળાપનું જીવંત મૂર્તિમંત સ્વરૂપ રસમય શૈલીમાં અ-પાયું છે.

વીસમી સદીનું પાકશાસ્ત્ર કિંમત રૂ. ૨-૮ વી. પી. ખર્ચ ૬ આના

શ્રીમતી સુમતિ ના. ઘટેલના સ્વાનુભવથી રચાયેલ-તેમજ રસોઇ બનાવવાના જુદા જુદા પ્રકારો ચર્ચાતું. ભિન્ન ભિન્ન ખોરાકમાં રહેલા પોષક તત્વોવીટામીન-સ વિગેરેની માહિતીઓ તથા આરોગ્ય અને શાસ્ત્રોય દષ્ટિએ રસોઈના પ્રકારો સમજાવતું આ અગત્યનું પુસ્તક બહેન-દીકરી તેમજ નવવધૂને ભેટ આપવા માટે સર્વોત્તમ છે.

જીવનસંખી

કિંમત રૂ. ૪૫૫૫ વી. પી. ૮ આના

દામ્પત્ય જીવનની રસકથા કહેતું શ્રી. સંપટ, શ્રી. કનુ દેસાઈ અને શ્રી. રમણલાલ દેસાઈના સહકારથી તૈયાર થયેલ અમૂલ્ય પ્રકાશન: ત્રિરંગી બોક્સ સાથે નવી આવૃત્તિ.

ભાતભાતનું ભરતકામ અને

ગુંથણકામ કિંમત રૂ. ૧ વી. પી. પાંચ આના.

શ્રીમતી ભદ્રા દેસાઈના ત્રિરંગી કપર ચિત્ર સાથે ભરતકામ અને ગુંથણકામનાં વિવિધ પ્રકારો આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલ છે.— નવી બીજી આવૃત્તિ:

બુદ્ધિધન બીરબલ ભાગ ૧-૨ કિંમત રૂ. ૧૨ વી. પી. ૮ આના

બુદ્ધિશાળી—અને વિનોદી બીરબલના જીવનને લગતી ઐતિહાસિક નવલકથા : નવલકથા ઝંટલી ઐતિહાસિક છે તેટલી જ વિનોદી અને હાસ્યપૂર્ણ પણ છે. બીરબલનો માર્મિક વિનોદ તથા તેનો હાસ્યરસ એના પાને પાને રેલાયેલો છે. આમ્રપાલીના મશહૂર કર્તા શ્રી. રામચંદ્રના ઠાકુરની યશસ્વી કલમે એનો દેહ ઘડાયેલો છે. ચિત્તાકર્ષણ કરે એવાં તેર ત્રિરંગી ભવ્ય મોગલ રાજ્યનાં ચિત્રો ભવ્ય સુશોભિત અને આજ સુધીમાં બહાર ન પડેલ એવા વિશિષ્ટ રૂપરંગમાં કલામય બાદશાહી આવૃત્તિ.

વિક્રમની વાતો

કિંમત રૂ. ૪-૮ વી. પી. ખર્ચ ૮ આના

સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યનાં સાહસો વર્ણવતી તથા વૈતાલે કહેલી રસ, આનંદ અને રંગભરી ૨૬ અલૌકિક જ્ઞાનભરી વાર્તાઓ તથા મહાન વિક્રમના જીવનની જાહોજલાલીની અભ્યાસપૂર્ણ વિગતો ને સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર સાથે:

રાજના રાજમહેલો
અમીરના આવાસો
ગરીબોની કુપડીઓ

ઉત્સવોના
અવસરે
અવશ્ય
યાદ
રાખો.

સર્વત્ર
લોકપ્રિય
નિવડેલી

★ શુદ્ધ
★ સ્વાદિષ્ટ
★ અષ્ટ

મીઠાઈઓ

માથેરાનમાં
અમારું
રીંગલ

હિન્દુ હોટલ

પુર બહારમાં ચાલુ છે.
[ટે. નં. ૪૩]

તેમજ
અમારા વિશિષ્ટ
હલવાઓ

મોહનલાલ એસ. મીઠાઈવાલા.
મુ'બઈ

ભુલેશ્વર
ટે. નં. ૨૧૬૫૫

ઝવેરી બજાર
ટે. નં. ૨૧૦૭૮

ગ્રાન્ટરોડ
ટે. નં. ૪૩૬૩૧

હીંદમાં ખાસ છેલ્લામાં છેલ્લી ઢાંચની મશીનરીથી
બનાવવામાં આવતા ન્હાવા માટેનું સુગંધી સાબુઓ

દીલબહાર સોપ

(૨૫ રૂ૨૬)

જે વાપરવામાં ઘણાજ દીલખુશ સાબુ છે.

કામીનીયા વ્હાઈટ રોઝ સોપ

(૨૫ રૂ૨૬)

ગુલાબની મીઠી સુગંધી ન્હાતી વખતે

પ્રસરી રહે છે.

કામીનીયા સેન્ડલ સોપ

(૨૫ રૂ૨૬)

ચંદનના તેલનો, ગરમ પ્રલમમાં ચામડીને

અનુકૂળ થઈ પડે તેવો સાબુ છે.

કામીનીયા લવેન્ડર સોપ (૨૫ રૂ૨૬)

લવેન્ડર ફુલોની માઠી મધમધતી ખુશબો તમોને અત્યંત પસંદ પડશે
એક વખત વાપરી જોવાથી આ સાબુઓના ઉત્તમ ગુણોની ખાતરી થઈ આવશે.

દરેક ગામમાં પ્રાવીઝન પંચાયત મરી વાગેરેની નામાકીત દુકાનો

તથા રેટોરોમાંથી મળી શકશે.

ચહેરાની સૌંદર્યતા માટે

કામીનીયા સ્નો (૨૫ રૂ૨૬)

ચામડીનું જતન કરવાથીજ નૈસર્ગિક
સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. હિંદુસ્થાન
જેવા ગરમ દેશોમાં ચહેરા ઉપર સૂર્યના
સખ્ત તાપને લીધે તેમજ હવામાં ઉડતા
ગ્રંથકણોને પરીણામે ચામડી નિર્જીવ
બની જાય છે તેનું રક્ષણ કરેલું ખાસ
જરૂરનું છે. કામીનીયા સ્નો વાપ
રવાથી સૂર્યના તાપને લીધે ચહેરા પર
આવતી ક્ષામતા, ખીલ, ચાકાં વીગેરે
ચામડીના વીકારો થતા નથી.

સોલ એજન્ટ:-શ્રી એંગ્લો ઈન્ડિઅન ડ્રગ એન્ડ કેમિકલ કં.

૨૮૫, જુમા મસીદ-મુંબઈ નં. ૨.

સ્ત્રીનું પરમ સૌંદર્યધન તેના કેશ છે

કેશ સૌંદર્યમાં વધારો કરવા ઉપ-
રાંત શરીરના નાગ્નુક ભાગોનું
રક્ષણ કરે છે. અપણા શરીરનો
એક સૌથી નળણો ભાગ માથાની
પાછળનો ભાગ છે જેને ઉણ
પ્રદેશના સખત તાપ સામે રક્ષણની
જરૂર છે. રક્ષણ માટે ઈશ્વરદત્ત
આ સમૃદ્ધિને કાંઈ નાંખવી કે
ટુંકાવી નાંખવી શું હલાપણુબર્તુ
છે? તમારા વાળ વધારો, એને
ધૃત તેજસ્વી અને સુંવાળા બનાવો.
તેમ કરવા માટે તને જોગ્ય ખોરા-
કની જરૂર છે તે ખોરાક—

કામીનીઆ ઝોઈલ

(રજસ્ટર્ડ)

કામીનીઆ ઝોઈલ કેશના મુળોને પોષણ આપે છે. ઉગતા વાળને
મજબુત બનાવે છે અને જુના વાળને નવો જીવનપત્રો આપે છે.
મહત્ત નમુના માટે એક અનાની ટીકાટ મોકલા.

સુગંધીના મહાન રાગ

ઝોટો દીલ બહાર (રજસ્ટર્ડ)

મધમધતી મધુર સુગંધ એમેર ફેસાવતા માટે અવશ્ય અગમ્યાય કરો.
નમૂનાની શીશીના ચાર આના.

સોલ એજન્ટસ:—

શ્રી એંગ્લો ઇન્ડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ હાં સુખઈ ર.
દરેક ડેકાણે વેચાય છે.

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ

સ્પેશીઅલ નં. ૧

મગજના જ્ઞાનતંતુઓ બળવાન
બને છે. ઘેાળા વાળ કાળા
થાય છે. ખરતા અટકે છે.
અને ટાલમાં વાળ ઉગે છે.
ખોડા મટે છે. ચાદશક્તિ
અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે.
ગાઢ નિંદ્રા આવે છે. હરેક
રૂતુમાં હરેકને ઉપયોગી છે.

ઘોટી બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦

નાની બાટલીના રૂ. ૨-૦-૦

બધે મળે છે.

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, મુંબઈ ૪.

બાળકોની તંદુરસ્તી માં

‘બાબુલીન’નો અમૂલ્ય ફાળો.

તમારા બાળકને બાબુલીન આપી જીવનના પ્રારંભથી જ તંદુરસ્ત બનાવો. જઠર તથા મળ-શક્તિના અનિયમિતતાને કારણે બાળકે નબળાં અને શીકાં રહે છે બાબુલીન—એ સગ્રહણી, દાંત આવવા વખતે મુશ્કેલીમાં, ચૂક આવવી, તરકા જવું તથા મોટી ઉંઘરસ ઉપર ખુબ અકસીર છે. બાબુલીનની એક બાટલી તમારા ‘કેમીસ્ટ’ પાસેથી આજે જ મેળવો. છેલ્લાં પંદર વર્ષથી હોરિપટલોમાં વપરાય છે અને ડોક્ટરો પણ બહામણ કરે છે.

“બાબુલીન”

બાળકોને

તંદુરસ્તી

બક્ષે

છે.

સાલ એજન્ટસ : બી. એ. એન્ડ બ્રધર્સ.

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨
૨-૩, કલાર્થવરો : કલકત્તા.

ધંધાને લગતી

પુછપરછ ઉપરના

કેન્ડિડાણ સરનામું

ધન શક્તિ

For
**STRENGTHENING
YOUR
CHILD**

Use

Bio-Tona

BIO TONA IS AN EXCELLENT TONIC TO BUILD UP HEALTH AND STRENGTH OF CHILDREN IT NOURISHES THE NERVES & PROMOTES HEALTHY DENTITION. INCREASES CHILDS VIGOUR AND GENERAL VITALITY

ROY & CO. BOMBAY

સંસ્કાર

સંસ્કાર નૂતન અનુભવોમાંથી જન્મેલ મૌલિક વાર્તા, નાટક, કાવ્યો ઉપરાંત પરપ્રાંત અને પન્દેશની આ દિશામાંની સિદ્ધિઓનો ફાલ ગુજરાતી જનતા સમક્ષ રજૂ કરશે.

સંસ્કાર માનવસમાજના નૂતન રાહજર વાર ક્રાંતિકારીઓનાં જીવન ચરિત્રો, જગતના ઇતિહાસમાં અમર રહી જનાર તવારિખી આદોલનોનાં ચિત્રો રજૂ કરશે.

સંસ્કાર ગુજરાત, ભારત અને જગતના ચિંતકો અને ધુરંધરોના તત્તરપર્શી પરિચયલેખો આપશે.

સંસ્કાર નૂતન વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ; રોમાંચક પર્યાટનો, તથા શિક્ષણ અને સામાજિક આર્થિક સમસ્યાઓની સરળ ચર્ચાઓ ને ઉકેલો રજૂ કરશે.

સંસ્કાર દર મરિને નવાં સાંસ્કૃતિક આદોલનો, નવું સર્જનું સાહિત્ય, પત્રકાતી દુનિયાના બનાવો, વગેરે ઉપર ટૂંકા સચોટ લેખો આપશે.

ઉપરાંત ખાસ તો દર અંકે

પરિચય વિભાગ દ્વારા મશહૂર કિનાઓ, સંસ્થાઓ, વ્યક્તિઓ પ્રચલિત શબ્દપ્રયોગો અને નાટકો-ચિત્રપટો વગેરેના ટૂંકા માહિતી-ભર્યા રસિક પરિચયો આપશે.

દર અંકે ડેમી ૮ પેજ : ૧૦૦ પાનાં

છૂટક નકલ ૧ રૂપિયા : વાર્ષિક ૮ રૂપિયા

છ માસિક : રૂ. ૪૫; પરદેશ માટે : રૂ. ૧૨ તથા ૭

સંસ્કારમાં જાહેરાત આપો તે ઝીગી સરે છે

: કેમ કે :

સંસ્કાર તમામ વાચકોની જૂથ સંતાપે છે.

સંસ્કાર સમસ્ત ગુજરાત તથા કલકત્તા, કરાંચી બેંગલોર, મોમ્બાસા વગેરે દૂરનાં સ્થળે પહોંચી વળે છે.

સંસ્કાર ચિરંજીવ સાહિત્ય આપે છે અને તેથી વાચકો તેને જાળવી રાખે છે

: તેથી જ તો :

સંસ્કાર જાહેરખબરનું ઉત્તમ સાધન છે

ભાવ : એક વખત એક પાનું : રૂ. ૬૦, વિશેષ વિગત માટે પૂછાવો :

ભનુભાઈ ર. વ્યાસ. ૯, પાર્કરોડ, વિત્તેપાર્લે (પૂર્વ)

STEEL FURNITURE FOR SAFETY & STYLE

RANCHHODAS CHHAGANLAL

162, GULALWADI : BOMBAY : 4

GULJHAT

